

ব্যাকরণকৌমুদী

আঙ্গীশ্বরচন্দ্ৰ বিদ্যাসাগৱ প্ৰণীত।

চতুর্থ ভাগ।

নবম সংস্কৰণ।

কলিকাতা

সংস্কৃত ধৰ্ম।

সংবৎ ১৯৪৫।

PUBLISHED ... THE CALCUTTA LIBRARY,

No. 25, SOOKEAS' STREET, CALCUTTA.

1888.

বিজ্ঞাপন

ব্যাকরণকৌমুদীর শেষভাগ প্রচারিত হইল।
এই ভাগে সূতন প্রণালী অবলম্বিত হইয়াছে।
অনেকে, ব্যাকরণকৌমুদীতে সংস্কৃত সূত্র দিবার
নিমিত্ত, সবিশেষ অনুরোধ করেন। ঐ অনু-
রোধের তাৎপর্য এই যে, বাঙ্গালা ভাষায় সংস্কৃত
লিত সূত্র অপেক্ষা অপেক্ষাকৃত অশ্পাক্ষরে গ্রথিত
সংস্কৃত সূত্র অনায়াসে কঠিন করা ও স্মৃতিপথে
রাখা যাইতে পারে। তাহাদের অনুরোধ যুক্তি-
যুক্ত বোধ হওয়াতে, এই ভাগে সংস্কৃত সূত্র
সন্নিবেশিত হইল, এবং, ঐ হেতু বশতঃ, পূর্ব
তিন ভাগেও, ক্রমে ক্রমে, এই প্রণালী অব-
লম্বিত হইবেক। সকল সূত্র সূতন সংস্কৃত নহে;
অনেক স্থলে, পাণিনিপ্রণীত সূত্র অবিকল উদ্ধৃত
হইয়াছে।

ত্রীষ্ণুরাচন্দ্ৰঃ শার্মা

কলিকাতা।

মংবৎ ১৯১৮। ২০ এ মাঘ।

সূচী

	পৃষ্ঠা	পংক্তি		
বিভক্তিনির্ণয়				
বিভক্তিলক্ষণ ...	১	২
বিভক্তিবিভাগ	১	৮
প্রথমা	১	১১
দ্বিতীয়া	২	১৪
তৃতীয়া	৩	১৩
চতুর্থী	৫	৭
পঞ্চমী	৯	১
ষষ্ঠী	৯	১৩
সপ্তমী	১৪	৯
কারক				
কারকলক্ষণ ...	১৭	৫
কারকবিভাগ ...	১৭	১
অপাদান	১৭	১
সপ্তদান	১৯	২০
করণ	২১	১
অধিকরণ	২১	১
কর্ম	২১	১৮
কর্তা	২৪	৪

ତଥିତ	ପୃଷ୍ଠ			ପଂଜି	
	ଅକ୍	ଅତ୍	ଅତସ୍	ଅପି	ଅନ୍ତାତ୍
ଅକ୍	୮୦
ଅତ୍	୧୦
ଅତସ୍	୮୭
ଅପି	୮୬
ଅନ୍ତାତ୍	୮୬
ଆକିନ୍ତି	୮୦
ଆଭ୍	୮୭
ଆଭି	୮୭
ଆମିନ୍	୨୦
ଆଲୁ	୨୦
ଆହି	୮୭
ଇକ୍	୮୦
ଇତ	୧୯
ଇଥୁକ୍	୬୪
ଇନ୍	୬୭
ଇନି	୨୨
ଇମନି	୫୭
ଇତ୍ର	୩୬
ଇଳା	୭୮
ଇଠନ୍	୨୨
ଇଶ୍ଵରପୁଣ୍ୟ	୧୩
ଉତ୍	୫୯
ଏକାମ	୮୫

	ପୃଷ୍ଠ	ପଂକ୍ତି
ଅନ୍ଧ	୮୭	୧୫
କଣ୍ଠ	୩୬	୧୨
କନ୍ଦ	୪୭	୧୧
କନ୍ଦ	୮୦ ^୧	୨୩
କଲ୍ପ	୧୫	୨୨
କାଣ୍ଡ	୩୮	୧୯
କିନ୍ଦ	୧୦	୧୦
କୁର୍ବାଶ୍ଚ	୧୬	୧୮
ଥଣ୍ଡ	୩୮	୧୯
ଚନ୍ଦ	୫୯	୧୫
ଚତୁର୍ମାସ	୧୫	୧୨
ଚତୁର୍ବାମ୍	୧୫	୧୨
ଚନ	୮୯	୮
ଚରଟେ	୮୦	୫
ଚଣ୍ଦ୍ର	୧୬	୧୨
ଚିତ୍ତ	୮୯	୮
ଚିତ୍ତ	୮୯	୧୩
ଚୁଣ୍ଡୁ	୫୯	୧୫
ଆତୀୟ	୧୬	୧୩
ଆହ	୧୫	୧୨
ଠେ	୧୨ ^୧	୭
ଡ଼	୬୨	୫
ଡ଼େ	୬୨	୧୪
ଡ଼ଢମ	୧୫	୮

সূচী

			পৃষ্ঠা			পঁজি
ডতৰ	১৪	২৩
ডতি	৭১	১১
ডয়ট্	৬১	২০
ডাচ্	৯১	১৬
ডামহ	৭১	২৩
ডিম	৮৮	১৮
ডুল	১১	১৯
ড্‌ডুপ্	৬৬	৯
ড্‌লপ্	৬৯	১২
গীন্	৩৬	১২
ভন্ধ	৮৭	২২
ভমট্	৬৩	১০
ভমপ্	১২	১৯
ভয়ট্	৩৯	১৬
ভরট্	৮২	৯
ভরপ্	১৩	১
ভল্	৩৮	১৯
ভল্	৫১	৬
ভসিল্	৮২	১১
তি ।	১১	১৬
তিকন্	৮১	১
তিথুক্	৬৪	৯
তৈলন্	১১	৮
ত্ব	৮৬	২২

ଶୁଚୀ ।

୯

	ପୃଷ୍ଠ	ପଂଜି
ଅ	୮୯	୫
ଅର୍ଦ୍ଧ	୮୯	୧
ଅଳ୍ପ	୮୭	୬
ଆଚ୍	୯୧	୧୦
ଆ	୫୨	୬
ଆଜ୍	୮୫	୨୧
ଦୟାପ୍ରତ୍ଯ	୬୦	୧୨
ଦୀ	୮୪	୧
ଦାନୌମ୍	୮୪	୨୦
ଦେଶୀୟ	୧୫	୨୨
ଦେଶ	୧୫	୨୨
ଦୟମ୍ବସ୍ତୁ	୬୦	୧୨
ଧାଚ୍	୧୧	୧୧
ଧାଚ୍	୧୯	୧୨
ଧେଯ	୪୮	୨୩
ନନ୍	୪୦	୧
ପାଶ୍	୮୦	୧
ଭ	୧୦	୧୪
ମଟ୍	୬୨	୧୮
ମତୁପ୍ର	୬୪	୧୫
ମନ୍	୮୮	୧୪
ମହାପ୍ର	୧୮	୮
ମାତ୍ରାପ୍ର	୬୦	୧୨
ସ	୬୨	୧

			ପୃଷ୍ଠ			ପଂକ୍ତି
ଶୁ	୨୦	୨୨
ର	୬୯	୬
ର	୮୨	୭
କୁଳପ	୧୫	୧୮
କୁଳପ୍ୟ	୮୦	୯
ଲ	୬୮	୧୦
ବ	୬୯	୨୨
ବାତିଚ	୫୯	୪
ବତ୍ରପ	୬୦	୨୫
ବଲ	୬୯	୧୬
ବିନି	୬୬	୧୪
ବ୍ୟ	୨୧	୧୯
ଶ	୬୮	୨୧
ଶୁ	୩୧	୧୦
ଶାତ୍ରନଶ	୩୦	୧୦
ଶିକଣ	୩୪	୧୫
ଶିଣ	୨୯	୧୨
ଶୈକଣ	୩୬	୧୨
ଶୈସନ	୩୪	୮
ଶେଇଣ	୩୨	୨୧
ଶାଗ	୩୦	୨୦
ଶାତିଚ	୯୦	୧୨
ଶୁଚ	୨୬	୨୪
ଶାନ	୨୬	୯

		পৃষ্ঠা			পংক্তি
স্থানীয়	...	৭৬	৯
হ	...	৮৩	২১
হিল	...	৮৪	১৪

স্ত্রীগ্রন্থ

আপ্	...	৯৩	১১
ঈপ্	...	৯৪	৫
উপ্	...	১০৪	১৩

সমাস

সমাসলক্ষণ	...	১০৫	১০
অব্যয়ীভাব	...	১০৭	৬
তত্পুরুষ	...	১১২	২
কর্মধারয়	...	১২৩	৯
ছিঞ্চি	...	১২৬	৫
তত্পুরুষসমাসাঙ্গ বিধি	১২৭	১৩
বহুবীহি	...	১৩২	৬
ষষ্ঠি	...	১৪১	১২
সর্বসমাসসাধারণ বিধি	১৪৮	১৬
অনুকৃত সমাস	...	১৫৪	১০
মধ্যপদলোপী সমাস	১৫৮	৭
পূর্বনিপাত	...	১৬০	১
সর্বসমাশেষ	...	১৬৩	১৯
তত্ত্বিকপরিশিষ্ট	...	১৬৬	২০

50

ব্যাকরণকেৰুদী

বিভক্তিনির্ণয় ।

১। সংখ্যাকারকবৌধবিন্দী বিভক্তিঃ ।

ষাহা ষ্টারা সৎখ্যা ও কারকের প্রতীতি জন্মে, তাহাকে বিভক্তি বলে। যথা, ষটঃ, ষটৌ, ষটাঃ। এ স্থলে ষটশব্দে প্রথমা বিভক্তিৰ ঘোগ থাকাতে, এক ষট, দুই ষট, বছ ষট, এই সৎখ্যার প্রতীতি জন্মিতেছে। চন্দ্ৰং পঞ্চতি, এ স্থলে চঙ্গে দ্বিতীয়া বিভক্তিৰ ঘোগ থাকাতে, চন্দ্ৰ কৰ্ম কাৰক বলিয়া প্রতীতি জন্মিতেছে।

২। বিভক্তায়ঃ সম ।

প্রথমা, দ্বিতীয়া, তৃতীয়া, চতুর্থী, পঞ্চমী, ষষ্ঠী, সপ্তমী, এই সাত বিভক্তি।

প্রথমা ।

৩। অমিষেয়মাত্ৰে প্রথমা ।

যে স্থলে ক্রিয়াপদ প্রভৃতি না থাকে, কেবল অভিধেয় (১) বুৰুাই-বাৰ নিয়ন্ত, শব্দ প্ৰয়ৱেগ কৰা যাব ; সেই স্থলে সেই শব্দেৰ উত্তৰ প্রথমা বিভক্তি হ'ব। যথা, হৃজঃ, জৰা, পুষ্পম্, গিৰিঃ, নদী,

(১) যে শব্দে ষাহা বুৰুাই, উহা সেই শব্দেৰ অভিধেয়।

जन्मः, रामः, सीता, लक्ष्मणः, एकः, हौ, त्रयः, द्वौषः,
खारी, प्रस्तुः ।

४। कर्त्तरि ।

कर्ड्काठके प्रथमा विभक्ति इव । यथा, शिशुः क्रीड़ति, गौः
शब्दायते, जघो गर्जति ।

५। सम्बोधने ।

सम्बोधने प्रथमा विभक्ति इव । यथा, हे पितः, हे भातरौ,
हे मुच्चाः ।

६। अव्यययोगे च ।

इति प्रभृति कठिप्रस अव्यय शब्देन योगे, प्रथमा विभक्ति इव ।
यथा, अवोध्यानगरे दशरथ इति ख्यातो नप्रतिरासीत् ; पापा-
लनां सङ्गः परिवर्त्त्वां साम्राज्यम् ; विष्वद्वजोऽपि संवर्णी खयं क्षेत्रम्
असाम्राज्यम् ।

द्वितीया ।

७। कर्मणि द्वितीया ।

कर्म काठके द्वितीया विभक्ति इव । यथा, पुष्पं चिनोति, असं
भुह्ने, जलं पिषति ।

८। क्रियाविध्येषणे च ।

क्रियाव विधेषणे द्वितीया विभक्ति इव । एकवचने ओऽवलिङ्गे इ
प्रक्षापं इहेता थाके । यथा, चलर्त धावति, द्रुतं पलायते, वृद्ध
हसति, वाघु भाषते ।

९। अध्यकालाभ्यामत्यन्तसंयोगे ।

अत्यरु नृत्यां अर्थात् दार्शि दूराइन, अस्त्राचक ओऽवलाचक
शब्देन उद्भव द्वितीया विभक्ति इव । यथा, अस्त्राचक—क्रोशं

विभक्तिनिर्गम—तृतीया ।

३

गिरिः स्थितः, योजनं छत्रेनासुगतः ; कालदांडक—दिवसमुप-
वसति, मासमधीते । क्रोशं योजनं दिवसं मासं आप्नेतर्थः ।

१० । अभिपरिसर्वभैक्षणन्तैः ।

तस्मप्तु यात् अभि, परिः, सर्वः, उत्तमः, एই कल शब्देर योगे,
हितीया विभक्ति है । यथा, आममभितः, उच्चं परितः उद्यानं
सर्वतः, नदीहुभवतः ।

११ । प्रत्यनुषिष्ठनिकपान्तरान्तरेण्यावद्धिः ।

प्रति, अनु, धिक्, निकषा, अन्तरः (२), अन्तरेण (३), यांदृ,
एই कल शब्देर योगे, हितीया विभक्ति है । यथा, दीर्घं प्रति
दया, राममन्तु जातो चक्षणः, क्षयणं धिक्, आमं निकषा नदी,
स त्वां मां च अन्तरा उपविष्टः, अममन्तरेण विद्या न भवति,
वनं यावद्वृष्टरति ।

तृतीया ।

१२ । टृतीया करणे ।

करण कारके तृतीया विभक्ति है । यथा, हक्षेन उच्छ्राति, चक्षुषा
पश्यति, कर्णेन इयोति ।

१३ । सहार्थः ।

सहार्थ शब्देर योगे, तृतीया विभक्ति है । यथा, रामः, सीतवा
चक्षणेन च सह वनं जगाम, केनापि सार्वं विरोधो न कर्तव्यः ।
सहार्थ शब्देर अप्रयोगेऽ तृतीया है । यथा पिता पुत्रेण
गच्छति, पुत्रेण सहित्यर्थः ।

(२) यध्य अर्थे ।

(३) विना अर्थे ।

१४। अनवारणप्रयोजनार्थस् ।

उमार्थ, वादगार्थ, ओ प्रयोजनार्थ शब्देर घोगे, तृतीया विभक्ति हय। यथा, उमार्थ—एकेन जनः, विद्यया हीनः, अचक्षारेण चून्यः। वादगार्थ—अलं विवादेन, कलहेन किम्। प्रयोजनार्थ—घनेन प्रयोजनम्, कोऽर्थः कलहेन।

१५। अध्वकालाभ्यामपवर्गे ।

अपवर्ग अर्थात् क्लियामशाप्ति ओ फलप्राप्ति तुद्वाइल, अध्वदाचक ओ कालदाचक शब्देर उड्हर तृतीया विभक्ति हय। यथा, अध्वदाचक—क्रोधेनात्माकोऽधीतः। कालदाचक—त्रिभिरहोमिः लतम्, मासेन व्याकरणमधीतम्। मासं व्याकरणमधीतं न त स्फुरति, ए हले अध्यग्नेन फलप्राप्ति तुद्वाइतेह ना, एजन्य शाम शब्देर उड्हर तृतीया विभक्ति हइल ना।

१६। येनाङ्गेनाङ्गिनो विकारः ।

ये अक्ष विकृत हङ्गाते, अङ्गीर विकार लक्षित हय, मेहे अङ्गेर वाचक शब्देर उड्हर तृतीया विभक्ति हय। यथा, चक्षुषा काणः, पादेन खङ्गः, कर्णेन वधिरः, घटेन कुञ्जः।

१७। लक्षणात् ।

ये लक्षण अर्थात् छिक छाँडा कोनड दाकि नूचित हय, मेहे लक्षणेर वाचक शब्देर उड्हर तृतीया विभक्ति हय। यथा, जटाभिः तापसमपैद्यम्, भूषाभिः शिशुमदर्घम्, छलेण छात्रमद्राचम्।

१८। प्रकृत्यादिभ्यस् ।

इनविशेषे, प्रकृति प्रभृति शब्देर उड्हर तृतीया विभक्ति हय। यथा, प्रकृत्या चाहः, खुभावेन सरलः, आङ्गत्या चुन्दरः, जान्या नाञ्चायः, गोलेण शाखिरुखः, नाळा सोमदातः, प्रावेण दुःखिनः,

देगेन गच्छति, त्वरता धावति, यत्रेन लिखति, सुखेन खपिति,
दुःखेन याति, क्षेत्रेन बदति ।

छतुर्थी ।

१९। चतुर्थी समाहाने ।

मन्त्रान्त्रकांतके छतुर्थी विभृति हैं । यथा, दरिद्राय धनं ददाति,
मिद्दवे भिक्षां ददाति ।

२०। ताहर्ये ।

ताहर्य दुखाइले अर्थात् कोबड एक दा क्रिया याहाँत्र निश्चिन्दे
अभिप्रेत श्व, ताहार उड्हर छतुर्थी विभृति हैं । यथा, वूपाय
दाह, कुख्यलाय हिरण्यम्, अन्नाय घासः, रम्भनाय स्खावो,
ज्ञानायाध्ययनम्, दानाय धनोपार्जनम्, स्नानाय नदां याति,
पाकाय अग्निमाहरति ।

२१। निष्ठत्तौ निवर्त्तनीयात् ।

निष्ठिद्वय दुखाइले, निवर्त्तनीयेहर ऊहर छतुर्थी विभृति हैं । यथा,
मश्काय धूमः, मश्कनिष्ठत्ये इत्यर्थः; आतपाय क्लृतम्, आतप-
निष्ठत्ये इत्यर्थः; पिपासायै जलम्, पिपासानिष्ठत्ये इत्यर्थः;
तापाय स्नानम्, तापनिष्ठत्ये इत्यर्थः; रोगाय औषधम्, रोग-
निष्ठत्ये इत्यर्थः; पापाय प्रार्द्धस्तिम्, पापनिष्ठत्ये इत्यर्थः ।

२२। सम्पद्यमानात् ज्ञायादेः ।

कृपि प्रेभुति धातुर प्रस्तोत्रे, मन्त्राद्यशान्त्र ऊहर छतुर्थी विभृति
हैं । यथा, भक्तिर्जनीव कल्पते, ज्ञानं सुखाय सम्पदयते, धर्मं
खर्गाय मरति, अधर्मं नरकाय भवति ।

२३। हितसुखनमोभिः ।

हित, मूर्ख, ओ नमस् शर्मेह योगे, छतुर्थी विभृति हैं । यथा,

हितं पुन्नाय, द्वयं गिर्याय, नमो गुरवे । क्रियायोगे विकल्पे ।
यथा, गुरवे नमस्काय, गुरुं नमस्काय ।

२४ । स्वस्तिस्वाहास्वधावष्टुभिः ।

अस्ति, शाशि, अथा, ओ त्येष्टि शब्देर् योगे, चतुर्थीं विभक्ति हय ।
यथा, स्वस्ति प्रजाभ्यः, स्वाहा अग्नवे, स्वधा पितॄभ्यः, इन्द्राय
वषट् ।

२५ । समर्थार्थकैव्य ।

समर्थार्थक शब्देर् योगे, चतुर्थीं विभक्ति हय । यथा, समर्थो मस्तो
मस्ताय, अस्ति मस्तो मस्ताय, शक्तो मस्तो मस्ताय, प्रभुर्मस्तो मस्ताय ।
समर्थार्थक क्रियात् योगेऽचतुर्थीं विभक्ति हय । यथा, प्रभवति
मस्तो मस्ताय, शक्तोति मस्तो मस्ताय ।

२६ । सन्यकर्मण्यनादरे विभाषा ।

अवज्ञा दुखाइल, दिवादिग्निर यन धातुर् अवज्ञावोधक कर्म्म
विकल्पे चतुर्थीं विभक्ति हय । यथा, स त्वां दृश्याय मन्यते, नाहं
त्वां कुक्षुराय मन्ये । पक्षे हितीया । शृगालादि (४) कर्म्म हय
ना । यथा, त्वामहं दृश्यात्मं मन्ये ।

२७ । वा गत्यर्थकर्मणि चेष्टायाम् ।

चेष्टो दुखाइल, गत्यर्थ धातुर् कर्म्म विकल्पे चतुर्थीं विभक्ति हय ।
यथा, अनमाय गच्छति, द्रजाय द्रजति । पक्षे हितीया । चेष्टो
ना दुखाइल हय ना । यथा, अनमा मधुरां गच्छति । अस्त्रवाचक
शब्द कर्म्म हइले हय ना । यथा, अध्यानं गच्छति, पञ्चानं गच्छति ।

পঞ্চমী ।

২৮। অপাদানে পঙ্কমৌ ।

অপাদান কারকে পঞ্চমী বিভক্তি হয় । যথা, অস্বাতু পতিতঃ, রহস্যাত্মিতঃ, জলাত্মিতঃ ।

২৯। ল্যবোপে কর্ম্মাত্মাধিকরণে চ ।

ল্যপ্ত্র্যাত্ম পদের অপ্রয়োগে, কর্ম্ম ও অধিকরণে পঞ্চমী বিভক্তি হয় । যথা, মাসাদাতু প্রেজতে, মাসাদমাহস্তু ইত্যর্থঃ; আসনাদবজৌকবতি, আসনে উপবিষ্ট ইত্যর্থঃ ।

৩০। কালাধ্বনোরবধঃ ।

কালপরিমাণ ও অস্তপরিমাণ বুধাইলে, অবধিবোধক শব্দের উভয় পঞ্চমী বিভক্তি হয় । যথা, কালপরিমাণ—অপহ্যায়াতু পঙ্ক মাসাঃ, মাঘাতু তৃতীয়ে মাসি, বিবাহাতু সপ্তমে দিনে । অস্তপরিমাণ—যাটিপুচ্ছাতু শতং ক্রোশাঃ, পদাগাতু লিংগত ক্রোশাঃ, কুরক্ষেত্রাতু দশ যোজনানি ।

৩১। নিষ্ঠাদেকোক্তষে ।

দুই বা বছর মধ্যে একের উভয় বুধাইলে, নিষ্ঠাদেক উভয় পঞ্চমী বিভক্তি হয় । যথা, ধনাতু বিদ্যা গৰীবসো, চেলো মেলাতু বৈশিবানু, মাঘুরাঃ যাটিপুচ্ছকোন্ধ আম্বতরাঃ ।

৩২। মর্যাদাভিবিষ্যোরায়োগে ।

মর্যাদা ও অভিবিধি বুধাইলে, আ এই অব্যয় শব্দের যোগে পঞ্চমী দ্বিভক্তি হয় । যথা, মর্যাদা—আ জননঃ, আ শৈশবাতু, আ বস্ত্রাতু, আ হিমাচলাতু । অভিবিধি—আ বনাতু ছটো দেবঃ, বন ব্যাপ্ত ইত্যর্থঃ; আ বকলাতু বন্ধু, সকল আম ইত্যর্থঃ ।

३३ । अन्यार्थः ।

अन्यार्थ शब्देर योगे, पक्षमी विभक्ति हय । यथा, मित्रादन्यः कः परित्वातुं समर्थः, घटः पठादितरः, इदमस्याङ्गिन्नम् । अन्यार्थ क्रियार योगेऽ हय । यथा, स्वर्णं रजताङ्गिद्यते ।

३४ । हिन्देश्वकालवाचिभिः ।

दिग्ंगाचक, देशवाचक, ओ कालवाचक शब्देर योगे, पक्षमी विभक्ति हय । यथा, दिग्ंगाचक—पर्वते यामात्, उत्तरो उत्तरात् । देशवाचक—चैत्रो मैत्रात् पूर्वदेशे । कालवाचक—चैत्रात् पूर्वः फालघुलः, भौजनात् प्राक्, श्वयनात् पूर्वम्, उत्त्वानात् परतः, प्रस्त्वानादनन्तरम् ।

३५ । वहिरारात्मभृतिभिः ।

वहिस्, आरात्, ओ प्रभृति शब्देर योगे, पक्षमी विभक्ति हय । यथा, उत्तरात् वहिः, यामात् वहिः (५), आरात् उनात्, आरात् उत्त्वानात्, जन्मनः प्रभृति, शैश्वतात् प्रभृति ।

३६ । आ आहिभ्यात् ।

आ ओ आहि प्रत्ययान्त शब्देर योगे, पक्षमी विभक्ति हय । यथा, उत्त्वानादुत्तरा उत्तम्, उत्तरादुत्तराहि उरः, हिमार्द्यात् दक्षिणा भारतवर्षम्, प्रथागात् दक्षिणाहि विन्यः ।

३७ । चृतेयोगे द्वितीया च ।

श्वतेशब्देर योगे, पक्षमी ओ हितीया विभक्ति हय । यथा, ज्ञानाडते, ज्ञानूच्छते ।

३८ । षष्ठ्यविनाभ्यां द्वितीयात्तीये च ।

पृथक् ओ विनः शब्देर योगे, पक्षमी एव द्वितीया ओ तृतीया

(५) क्रमदीर्घर, वहिः शब्देर योगे, पक्षमी ओ औ, उत्तर विभक्तिरहि विधान करियाछेन ।

विभक्ति हय । यथा, चैत्रात् पृथक्, चैत्रं पृथक्, चैत्रेण पृथक्;
अमात् विना, अमं विना, अमेण विना ।

३९ । स्तोकलाङ्गाल्पकतिपयेभ्यस्तृतीया च ।

स्तोक, कृच्छ, अप्पे, कतिपय शब्देर उठर पक्ष्मी ओ तृतीया
विभक्ति हय । यथा, स्तोकान्मुक्तः, स्तोकेन सुक्तः; लङ्गाल्पकतिपयान्मुक्तः, कति-
पयेन सुक्तः; अल्पान्मुक्तः, अल्पेन सुक्तः, कतिपयान्मुक्तः, कति-
पयेन सुक्तः । विशेषण हइले हय ना । यथा, स्तोकः पाकः,
स्तोकं पचति ।

४० । हेतौ च ।

हेतु बुझाइले, उच्छाधक शब्देर उठर पक्ष्मी ओ तृतीया विभक्ति
हय । यथा, धनात् कुलम्, धनेन कुलम्; भयात् कम्पः, भयेन कम्पः;
हर्षत् नृत्यति, हर्षेण नृत्यति; दुःखात् दोहिति, दुःखेन दोहिति ।

४१ । षष्ठी सम्बन्धे ।

मग्नके षष्ठी विभक्ति हय । यथा, मम पिता, तव पुत्रः, तस्य भाता,
महिषस्य उद्भवम्, गोदुर्घवम्, नद्या जलम्, दृश्यस्य क्राया, अम्बे-
शिखा, वायोर्बेगः, जलस्य प्रवाहः ।

४२ । कर्तृकर्मणोः स्फृति ।

कृप्रभावेर प्रयोगे, कर्णा ओ कर्णे षष्ठी विभक्ति हय । यथा,
कर्णास्त्र—शिशोः शयनम्, अश्वस्य गतिः, तव पिपास्त्रा, मम
पुमुक्ता । कर्णे—अश्वस्य पाकः, पदसः पानम्, सुखस्य भोगः,
धनस्य दाता, दृश्यस्य क्षेदकः ।

४३ । उभयप्राप्तौ कर्मणि ।

कर्णा ओ कर्णे उठसज्ज प्राप्तिमन्त्रादना हइले, केवल कर्णे षष्ठी

विभक्ति इय । यथा, गवां दोहो गोपेन, यथसः पानं शिषुना, धनस्य दानं वृपेण, जलस्य गोषणं स्फर्चेण, अर्थस्य हरणं चौरेण ।

४४ । क्वचिद्विभाषा कर्त्तरि ।

कोनउ कोनउ छले, कर्त्ताय विकल्पे वज्ञे विभक्ति इय । यथा, घटस्य छतिः कुम्भकारेण कुम्भकारस्य वा, चन्द्रस्य दिवक्षा मदा मम वा, शिष्यस्य प्रशंसा रुहणा रुटोर्वा, शब्दानामनुशासनम् आचार्येण आचार्यस्य वा ।

४५ । न श्लादेः ।

शत्, शान्त्, रूमू, कान्त्, मात्, ओ मायान प्रत्ययेर प्रयोगे, वज्ञे विभक्ति इय न । यथा, शत्—मृहं गच्छन्, जलं पिवन् (६) । शान्त्—अन्नं भुज्ञानः, व्याकरणमधीयानः । रूमू—कोदनं पेचि-वान्, यामं जग्निवान् । कान्त्—एहं वचनानः, शास्त्रं चुन्न-वाणः । मात्—मृहं गमिष्यन्, वेदं पठिष्यन् । मायान—एहं सेविष्यमाणः, धनं दास्यमानः ।

४६ । न तु सुनादेः ।

तुमून्, रूपा, लज्जा, ओ ग्युल् प्रत्ययेर प्रयोगे, वज्ञे विभक्ति इय न । यथा, तुमून्—मृहं गत्तम्, चन्द्रं इटुम् । रूपा—जलं पीत्वा, फलं महोत्ता । लज्जा—व्याकरणमधीत्वा, मृहमागत्य । ग्युल्—एहं सेवं सेवम्, शास्त्रं आवं आवम् ।

४७ । नोहनस्य ।

ओकारास्त्वक्तुः प्रत्ययेर प्रयोगे, वज्ञे विभक्ति इर न । यथा, जलं पिपासुः, रिपून् जिष्णुः, शिलां शिष्मुः, विपक्षं निराकरिष्णुः, फलं अहयात्पुः ।

(६) द्विषो विभाषा । द्विव्यातुर विकल्पे । यथा, उरं द्विष्टु लुरस्य द्विष्टु ।

४८ । नोकथीलटनभविष्याणिनाम् ।

ऊरु, शीलार्थ त्रून्, ओ भविष्यदर्थ शिव् प्रत्ययेत् प्रत्योगे, वष्टी विभृति हस्त ना । यथा, ऊरु—म्बहं गासुकः, जलं वर्षुकः, शब्दं घातुकः (१) । शीलार्थ त्रून्—धनं दाता, अस्तं भोक्ता, विपश्च निराकर्त्ता । भविष्यदर्थ शिव्—धनं दाक्तो, हृतं भोजी, म्बहं गामी ।

४९ । न खलर्थानाम् ।

खलर्थ प्रत्ययेत् प्रत्योगे (८), वष्टी विभृति हस्त ना । यथा, नैतत् सुकरं मवता, नैतहृष्टारं तेन, सर्वमोषत्करं सुषिदा, मया सुमर्षणः शब्दः; लया इःशासनो रिषुः ।

५० । न निष्ठायाः ।

निष्ठाप्रथमार्थे प्रत्योगे, वष्टी विभृति हस्त ना । यथा, कु—तेन आकरणमधीतम्, मया जसं पीतम्, लया चन्द्रो हृष्टः । कुरु—स एहं गतवान्, अहं चन्द्रं हृष्टवान्, तं वेदमधीतवान् ।

५१ । कास्य वर्तमाने ।

दर्शनान काले विशित कुप्रथमार्थे प्रत्योगे, वष्टी विभृति हस्त । यथा, रात्रां मतः, राजभिर्मन्त्यते इत्यर्थः; सतां पूजितः, चक्रिः पूज्यते इत्यर्थः ।

५२ । अधिकरणवाचिनम् ।

अधिकरण कालके विशित कुप्रथमार्थे प्रत्योगे, वष्टी विभृति हस्त । यथा, इदमेषां शयितम्, एतदेषामाचितम् ।

५३ । विभाषा भावे ।

(१) काशुकश्चके प्रत्योगे हस्त । यथा, घनस्त्र काशुकः ।

(८) शू, दूरु, ओ और अन्य शब्देर व्योगे, धातुर उच्चर ये अ ओ अन हस्त, ऊराहितके खलर्थ प्रत्यय हले ।

भावदाचाबिहित कृप्रत्ययेर प्ररोगे, विकल्पे वस्त्री विभक्ति हय ।
यथा, मम स्त्रातम्, मम स्त्रितम्, मम शवितम्, मम आगरितम् ।
पक्षे तृतीया ।

५४ । अत्यानां कर्त्तवि ।

कृत्यप्रत्ययेर प्ररोगे, कर्त्ताय विकल्पे वस्त्री विभक्ति हय । यथा,
युक्तकं तव पाक्तम्, चन्द्रो मम द्रुष्टवः, गुह्यस्त्रार्जनीवः ।
पक्षे तृतीया ।

५५ । कर्मणि जासि पिष्ठ लिप्रहनां हिंसायाम ।

हिंसा अर्थ बुझाइले, जासि, पिष्ठ, एव नि ओ प्र पूर्खक हन्धातुर
कर्मे वस्त्री विभक्ति हय । यथा, चौरस्य उच्चासयति, शत्रोः पिनष्टि ।
नि ओ प्र व्यष्ट, समष्ट, ओ विपर्यष्ट भावे थाकिलेण हय । यथा,
निहन्ति प्रहन्ति निप्रहन्ति प्रणिहन्ति वा चौरस्य ।

५६ । वा स्त्र्यर्थदयेयां कर्मणि ।

अरण्यार्थ, दय, ओ ईश धातुर कर्मे विकल्पे वस्त्री विभक्ति हय । यथा,
युन्नो मातः स्मरति, दाता दरिद्रस्य दयते, पिता युन्नस्य ईष्टे ।
पक्षे द्वितीया ।

५७ । तप्त्यर्थानां विमाषा करणे ।

तृप्त्यर्थ धातुर करणकारके विकल्पे वस्त्री विभक्ति हय । यथा, नान्ति-
स्तृप्तिं काढानाम्; अपां हि तप्त्याय न वारिधारा स्त्रादुः
स्तुगन्विः स्तदते तप्तारा । पक्षे तृतीया ।

५८ । असादस्यात्यतस्तुभिः ।

अस्त्रां, असि, आति, ओ अतम् प्रत्ययेर दोगे, वस्त्री विभक्ति हय ।
यथा, अस्त्रां—पुरस्त्राद्यानस्य, उपरिष्टात् सञ्चस्य । असि—पुरो
नगरस्य, अधो दञ्चस्य । आति—उत्तरात् सञ्चद्रस्य, दक्षिणात्
हिमालयस्य । अतम्—दक्षिणातो यामस्य, उत्तरतो स्त्रहस्य ।

५९ । कृत्वसुसुचोः कालाधिकरणे ।

कृत्वमू ओ मूऽ प्रत्ययेन प्रयोगे, कालवाचक शब्देर अधिकदृष्टे वर्षी विभक्ति (१) हय । यथा, कृत्वमू—पञ्चकलो दिवसस्थापीते, सप्त-कलो दिवसस्थागच्छति ; मूऽ—द्विदिवसस्थ भुड्के, त्रिदिवसस्थ खपिति ।

६० । एनपा द्वितीया च ।

एनपूर्वत्याङ्क शब्देर योगे, वर्षी ओ द्वितीया विभक्ति हय । यथा, दक्षिणे दक्षयाटिकायाः सरः, दक्षिणे दक्षयाटिकां सरः ।

६१ । तुल्यार्थस्तृतीया च ।

तुल्यार्थ शब्देर योगे, वर्षी ओ तृतीया विभक्ति हय । यथा, नम तुल्यः, मया तुल्यः ; तव समः, त्वया समः ; तस्य सदृशः, तेन सदृशः ।

६२ । आश्विषि कुशलादिभिस्तुर्थी च ।

आशीर्वाद तुलाइल, कूशल प्रकृति (१०) शब्देर योगे, वर्षी ओ चतुर्थी विभक्ति हय । यथा, क्वशलं देवदत्तस्थ भूयात्, कुशलं देव-दत्ताय भूयात् ; निरामयं देवदत्तस्थ भूयात्, निरामयं देवदत्ताव भूयात् ; सुखं देवदत्तस्थ भूयात्, सुखं देवदत्ताव भूयात् ।

६३ । दूरान्तिकार्यः पञ्चमी च ।

दूरार्थ ओ अन्तिकार्थ शब्देर योगे, वर्षी ओ पञ्चमी विभक्ति हय । यथा, दूरं यामस्य, दूरं यामात् ; अन्तिकं नगरस्य, अन्तिकं नगरात् ।

(१) वोपदेव ओ क्रमनीश्वरेर शते विकल्पे ।

(१०) कूशल, निरामय, हित, मूर्ख, अर्थ, आगृह्य ओ ऐतरर्थक शब्द ।

६४ । निमित्तादेतुप्रयोगे ।

हेतुशब्देर प्रयोग थाकिले, निमित्तदेवाधक शब्देर उठर र वर्णी विभक्ति हय (११) । यथा, अन्नस्य हेतोर्वसति, अत्यस्य हेतोर्बङ्ग हातुमिच्छन् ।

६५ । सर्वनाम्नसृतीया च ।

हेतुशब्देर प्रयोग थाकिले, निमित्तदेवाधक सर्वनाम शब्देर उठर र वर्णी ओ ठुडीया विभक्ति हय (१२) । यथा, कस्य हेतोः स आगतः, केन हेतुना स आगतः ।

मन्त्रमी ।

६६ । सप्तस्यधिकारणे ।

अधिकत्रष्वकारके मन्त्रमी विभक्ति हय । यथा, रुहे तिष्ठति, शशायां येते, नद्यां स्नाति ।

६७ । यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

यदीय क्रियार काल छारा अन्यदीय क्रियार काल निळपित हय ताहार उठर मन्त्रमी विभक्ति हर । यथा, रवाष्ट्वं गते गतः, रवेरक्षगमनसमकालं गंत इत्यर्थः; विधाहुदिते समागतः, विधु-हवसमकालं समागत इत्यर्थः; रजन्यां प्रभातायां प्रस्त्वितः, रजनीप्रभातसमकालं प्रस्त्वित इत्यर्थः ।

(११) बोपदेव ओ भट्टोजिनीक्रित एই ख्ले ठुडीयादि पाँच विभक्तिर विधान करियाछेन ।

(१२) बोपदेव, क्रमदीर्घर, ओ भट्टोजिनीक्रित प्रथमा प्रकृति कात विभक्तिर इ विधान करियाछेन ।

६८। साधुनिपुणाभ्यामर्चयाम् ।

प्रश्नमा दुर्घाइल, साधु ओ निपुण शज्जेर घोगे, मनुषी विभक्ति
इव। यथा, व्याकरणे साधुः, साहित्ये निपुणः (१३)।

६९। कस्य सहेनिना कर्मणि ।

ईनिमहित कृप्रत्याग्नेर प्रत्योगे, कर्म मनुषी विभक्ति इव। यथा,
अधीतमनेन अधीती व्याकरणे, अवकीर्णमनेन अवकीर्णी ब्रते।

७०। अभ्वनो व्यवधौ प्रथमा च ।

यदधान दुर्घाइल, अध्वराठक शज्जेर उठर मनुषी ओ प्रथमा
विभक्ति इव। यथा, यामो वनात् पञ्चसु क्रोशेषु पञ्च क्रोशा वा,
पञ्चक्रोशव्यवधाने विद्यते इत्यर्थः; प्रथागः पाटखिपुच्चात् दशहृ
० योजनेषु दश योजनानि वा, दशयोजनव्यवधाने विद्यते इत्यर्थः।

७१। प्रसितोत्सुकाभ्यां लृतीया च ।

प्रसित ओ उत्सुक शज्जेर घोगे, मनुषी ओ तृतीया विभक्ति इव।
यथा, धनेषु प्रसितः, धनैः प्रसितः; विद्यायात्सुकः, विद्यवोत्सुकः।

७२। क्रियामध्येऽध्वकालाभ्यां पञ्चमी च ।

दूइ क्रियात् गधावहो अध्वराठक ओ कालवाठक शज्जेर मनुषी
ओ पञ्चमी विभक्ति इव। यथा, अध्वराठक—अवमिह स्थिता क्रोशे
क्रोशादा लक्ष्यं विध्येत्; कालवाठक—अवमदा भुक्ता ह्रस्वे
ह्रस्वादा भोक्ता।

७३। दूरान्तिकार्येभ्यो द्वितीयालृतीयापञ्चम्यस्त्वा

दूरार्थ ओ अन्तिकार्थ शज्जेर उठर मनुषी एव द्वितीया, तृतीया, ओ
पञ्चमी विभक्ति इव। यथा, दूरे यामस्त्वा, दूरं यामस्त्वा, दूरेण

(१३) वोपदेवशते वस्त्री मनुषी उड़वै इव। ..

यामस्, दूरात् यामस्य ; अनिके गृहस्य, अनिकं गृहस्य,
अनिकेन गृहस्य, अनिकात् गृहस्य । विशेषण हइले हय ना ।
यथा, दूरो यामः, दूरः पन्थाः ।

१४ । षष्ठी चानादरे ।

क्रिया द्वारा अवज्ञा बुद्धाइले, अवज्ञयेर उडत्र मप्तयी ओ वष्टी
विभक्ति हय । यथा, रुदति शिशौ जगाम, रुदतः शिशोर्जगाम ;
रुदनं शिशुमनादत्तेत्यर्थः ।

१५ । साक्षिप्रभृतिभित्ति ।

साक्षिन्, प्रभिज्ञू, कूशन्, स्वाखिन्, ईश्वर, अधिपति, प्रभूत, आशुकृ,
दायानि, एই मरुन शब्देर वोगे, मप्तयी ओ वष्टी विभक्ति हर ।
यथा, विवादे साक्षी, विवादस्य साक्षी ; व्यवहारे प्रतिभूः, व्यव-
हारस्य प्रतिभूः ; भीमांसायां कुशलः, भीमांसायाः कुशलः ;
स्त्रियां प्रस्तुतः, स्त्रियाः प्रस्तुतः ।

१६ । यतस्य निर्द्वारणम् ।

जाति, शृण, क्रिया, अथवा मृजा द्वारा, मधुद्रव मज्जातीय हइते
एकेरु ये पृथक्करूप, ताहाके निर्द्वारण कहे । याहा हइते,
निर्द्वारण करा यान, ताहारु उडत्र मप्तयी ओ वष्टी विभक्ति हर । यथा,
जाति द्वारा—मनुष्ये चाच्चयः शूरः, मनुष्याणां चक्रियः शूरः ;
शृण द्वारा—गोषु क्षणा बड्डचीरा, गवां क्षणा बड्डचीरा ;
क्रिया द्वारा—अध्यगेषु धावनः शीघ्रगामिनः, अध्यगानां धावनः
शीघ्रगामिनः ; मृजा द्वारा—क्षाच्चेषु मैत्रः प्रवीणः, क्षाच्चाणां
मैत्रः प्रवीणः ।

१७ । निमित्तात् कर्मसमवाये विभाषा ।

कर्मरु सहित मधुक थाकिल, निमित्तवोधक शब्देर उडत्र विकल्पे

संप्रयोगी हय । यथा, चर्मणि द्विपिनं हन्ति, इलयोहिंलि बुद्ध्वरम्,
केशेषु चमरीं हन्ति, सीति पुञ्चत्को हन्तः । पक्षे चतुर्थीं । यथा,
स्त्रियाकलाय करिणं हरिणं पलाय दत्त्वादि (१४) ।

कारक ।

१८ । क्रियान्वयि कारकम् ।

क्रियारूप सहित याहार अवृत्त हय, ताहाके कारक वले ।

१९ । घट्कारकाणि ।

अपादान, सम्पूदान, करुण, अधिकरण, कर्म, कर्ता, एই छवि कारक ।

अपादान ।

८० । यतो विश्वेषोपादानम् ।

याहा हइते विश्वेष हय, ताहाके अपादान कारक वले । यथा,
अस्त्रात् पतितः, हजाङ्गुष्टः, जवाड़ियितः, घट्हात् प्रस्त्रितः,
विदेश्वात् प्रत्यागतः ।

८१ । भीत्रार्थीनां भयहेतुः ।

भयार्थ ओ आर्थार्थ धातुर प्रयोगे, भयहेतु अपादान हय । यथा,
भयार्थ—आप्राह्मेति, महिषात् लस्यति ; आर्थ—आतपात्
लायते, भल्लुकादूजति ।

- ८२ । हेतुहत्यन्तेः ।

उपचित्र कारण अपादान हय । यथा, बीजादङ्करो जायते, पितृः

(१४) बैराकरणेरा केवल संप्रयोगी विधान करियाँ, स्त्रियाकलाय
करिणं हरिणं पलाय, इत्यादिके अपप्रयोग वलेन ।

मुखो जायते, इन्धात् छन्नस्त्वद्यते, धर्मात् सुखं भवति, अधर्मात् दुःखस्त्वद्यते ।

८३ । आविर्भवनमूर्खः ।

भूधातूर प्रयोगे, आविर्भवत्युभि अर्थात् प्रकाशस्थान अपादान हय । यथा, हिमवतो गङ्गाप्रभवति, वल्मीकायात् प्रभवति ध्रुवः-स्तुत्यमाखण्डस्य ; आविर्भवतीत्यर्थः ।

८४ । विरामार्थानां यतो विरतिः ।

याहा हइते विरति हय, विरामार्थक धातूर प्रयोगे, उहा अपादान हय । यथा, अध्ययनाद्विरमति, कलहाद्विरक्तते ।

८५ । पराजेरसक्षम् ।

परापूर्खक जिधातूर प्रयोगे, असह विषय अपादान हय । यथा, अध्ययनात् पराजयते, पापात् पराजयते ; अध्ययनं पापस्त्र सोदुमसमर्थ इत्येत्तुः ।

८६ । यस्तादर्घनमिच्छति ।

याहार अदर्शन, अर्थात् वे देखिते न पाय एই इच्छा करें, उहा अपादान हय । यथा, शुरोरन्दर्घते, पितृनिर्बोयते, दखोलुक्तायते, शुक्रः पिता दखुर्वा न मां पञ्चेदिति लज्जाया भयेन वा तदर्घन-यथादपसरतीत्यर्थः ।

८७ । यतो जुगुम्या तदर्थानाम् ।

याहाते ज्ञूष्टप्सा जग्मे, ज्ञूष्टप्सार्थक धातूर प्रयोगे, उहा अपादान हय । यथा, पापाज्ञुगुम्यते, नरकात् बीमत्वते :

८८ । लपार्थानां यतस्तपा ।

याहार निकट लंज्जित हय, लंज्जार्थक धातूर प्रयोगे, उहा अपादान हय । यथा, शुरोर्ज्ञते, पितृस्तपते, मातृर्जिर्हेति ।

८९ । अधीत्यर्थानामधापयिता ।

अध्ययनार्थक धातुर प्रयोगे, अध्यापयिता अपादान हय । यथा,
उपाध्यावादधीते, गुरोः पठति ।

९० । वारण्यार्थानामौष्टितः ।

वारणार्थक धातुर प्रयोगे, निवार्यमादेव ईपूसित अपादान हय ।
यथा, अन्नेभ्यः कां वारयति, यवेभ्यस्क्लागं निषेधति, असनात्
पुच्चं निवारयति ।

९१ । शुत्यर्थानां आवयिता ।

श्वेतार्थक धातुर प्रयोगे, आवयिता अपादान हय । यथा, गुरोः
शास्त्रं इष्ट्योति, नटाहोतिमाकर्णयति, कल्पात् श्रुतं भवता,
मया श्रुतमिदं तातात् ।

९२ । ग्रहणप्राप्तर्थानां तत्स्थानम् ।

ग्रहणार्थक ओ प्राप्त्यर्थक धातुर प्रयोगे, ग्रहणस्थान ओ प्राप्तिस्थान
अपादान हय । यथा, ग्रहणार्थक—आचार्याद्वपदेशं स्तज्जाति,
प्रजाभ्यः करमादन्ते ; प्राप्त्यर्थक—उपाध्यावाहित्यां प्राप्नोति,
गुरोर्ज्ञानं लभते ।

९३ । प्रमादार्थानां यतः प्रमादः ।

ये विषये प्रमाद हय, प्रमादार्थक धातुर प्रयोगे, उहः अपादान
हय । यथा, घन्मातृं प्रमाद्यति, अध्ययनादनवधानम् ।

सम्प्रदान ।

९४ । यस्तै दानं सम्प्रदानम् ।

याहाके कोनेवक्त देवया शान्त, ताहाके सम्प्रदान काँड़क
दले । यथा, दरिद्राय धनं ददाति, भिज्ञये भिज्ञां ददाति, सर्वस्तं
गुरवे ददात् ।

९५ । द्वयर्थीनां प्रीयमाणः ।

क्रचर्थक धातुर प्रयोगे, प्रीयमाण मन्त्रान हय । यथा, मोदकः
शिशुवे रोचते, इदं महां सदते ।

९६ । स्युहेरीभितः ।

स्पृहिधातुर प्रयोगे, कर्णार इप्सित मन्त्रान हय । यथा, धनाद
स्युहयति, पुष्पेभ्यः स्युहयति ।

९७ । धारेदत्तमर्णः ।

धारिधातुर प्रयोगे, उड्डर्ण मन्त्रान हय । यथा, स तुभ्यं शतं
धारयति, लं महां रहस्यं धारयति ।

९८ । क्रियया यमभिप्रैति ।

क्रिया द्वारा याहाके अभिप्रेत करे, अर्थात् याहार प्रीतिजन-
नादिर उद्देशे, क्रियात् अनुष्ठान करे, उहा मन्त्रान हय । यथा,
शिशुवे क्रोड्नकमानयति, गुरवे दक्षिणामाहरति, पुन्नाय चन्द्रं
दर्शयति ।

तत्तद्भूमिपतिः पलैर टर्शवन् प्रियदर्शनः ।

अपि लङ्घितमध्यानं बुधुषे न बुधोपमः ॥

९९ । कोधद्रोहेर्वास्त्वयार्थीनां तदुहेषः ।

क्रोधार्थक, द्रोहार्थक, इर्ष्यार्थक, ओ अमूर्यार्थक धातुर प्रयोगे,
क्रोधादिर उद्देश्य मन्त्रान हय । यथा, भत्याय क्रुध्यति, शत्रुवे
द्वृश्यति, प्रतिवेशने र्ष्यति, प्रतिहन्त्रिने अस्त्वयति ।

१०० । प्रत्याऽभ्यां शुबः प्रवक्त्रः ।

प्रति पूर्खक औ आङ् पूर्खक अधातुर प्रयोगे, प्रवर्तक मन्त्रान हय । यथा, दरिद्राय धनं प्रतिहणोति, आहणोति वा, दरि-
द्रेण महां धनं देहीति प्रवर्त्तिः प्रतिजानीते इत्यर्थः ।

करण ।

१०१ । साधकतमं करणम् ।

क्रियानिष्टप्रिय ये मर्मप्रधार उपार, ताहाके करण काठुक वले ।
यथा, चक्षुषा पश्यति, कर्णोन श्वयोति, हस्तेन गत्त्वाति, दात्रेण
लुनाति, यज्ञा प्रहरति, शरेण विध्यति, अस्त्रे वस्त्ररते, वस्त्रे
आच्छादयति ।

अधिकरण ।

१०२ । आधारोऽधिकरणम् ।

कर्णा ओ रुद्धेर ये आधार, ताहाके अधिकरण काठुक वले ।
आधार त्रिविध ; ऐकदेशिक, दैवशिक, अभिद्यापक । यथा,
ऐकदेशिक—वने वसन्त, वनैकदेशे इत्यर्थः ; नद्यां खाति, नद्या
एकदेशे इत्यर्थः ; गत्त्वे स्वपिति, गत्त्वैकदेशे इत्यर्थः ; शायायां
शिशुं शाययति, शथैकदेशे इत्यर्थः । दैवशिक—जले इच्छा,
जलविषये इत्यर्थः ; विद्यायामनुरागः, विद्याविषये इत्यर्थः ।
अभिद्यापक—दुग्धे माधुर्यमन्ति, दुग्धस्य सर्वानवयवान् व्याप्ति.
इत्यर्थः ; तिलेषु तैलमन्ति, तिलस्य सर्वानवयवान् व्याप्तेत्यर्थः ;
वहौ दाहिका शक्तिरस्ति, वहेः सर्वानवयवान् व्याप्तेत्यर्थः ।

कर्ण ।

१०३ । क्रियाक्रान्तं कर्म ।

कर्णार क्रिया द्वारा वाहु आक्रान्त हय, ताहाके कर्म काठुक वले ।
यथा, गत्वं प्रविश्यति, चन्द्रं पश्यति, यामं गच्छति, अस्त्रं मुड्कते,
जलं पिषति, मुष्टं चिनोति, वस्त्रं ददाति, बेदमधीते, इष्टम्
आरोहति, शाखां छिनन्ति, काष्ठं मिनन्ति ।

१०४ । अधिशीस्तासामधिकरणम् ।

अधि पूर्वक शी, शा, आग् धातुर अधिकरण कारक कर्मसंज्ञा प्राप्त हय । यथा, गच्छमधिष्ठेते, गत्त्वमधितिष्ठति, आममध्यात्मा ।

१०५ । उपात्तध्यात् वसः ।

उप, अनु, अधि, आऽपूर्वक वस्थातुर अधिकरण कारक कर्मसंज्ञा प्राप्त हय । यथा, आमत्पवसति (१५), गत्त्वमत्पवसति, नगरमधिवसति, गुरोरात्पवसति ।

१०६ । अभिनिविश्वो विभाषा ।

अभि पूर्वक ओ नि पूर्वक विश्व धातुर अधिकरण कारक विकल्पे कर्मसंज्ञा प्राप्त हय । यथा, घर्ज्ञमभिनिविश्वते, घर्ज्ञमभिनिविश्वते ।

१०७ । क्रुध्दृहोषपृष्ठयोः सम्प्रादानम् ।

उपसर्ग पूर्वक क्रुध् ओ क्रह् धातुर सम्प्रादान कारक कर्मसंज्ञा प्राप्त हय । यथा, भत्तमभिक्रुध्यति, यत्प्रमिहृत्यति ।

१०८ । विभाषा दिवः करणम् ।

दिव् धातुर करण कारक विकल्पे कर्मसंज्ञा प्राप्त हय । यथा, अत्तान् दीवति, अचैर्दीवति ।

१०९ । हे कर्मणी तुहादेः ।

दूह्, याच् (१६), चि, प्रच्छ्, नी, यह् प्रत्यक्ति कठकष्टलि धातुर द्युइ कर्म थाके, एकेर नाम प्रधान, अपरेर नाम अप्रधान । क्रियार सहित प्रधान भावे याहार अस्य हय, ताहाके प्रधान कर्म, आर अप्रधान भावे याहार अस्य हय, ताहाके अप्रधान कर्म

(१५) उपवास अर्थे हर ना । यथा, उपवसति वने ।

(१६) याच्छार्थ अर्थ, नाथ, तिक्ष्ण प्रत्यक्ति ।

वले । यथा, गोपो गां दुष्टं दोग्धि, दरिद्रो राजानं धनं वाचते,
मालाकारो उच्चं पुष्टं चिनोति, शिष्यो गुहं धर्मं पृच्छति, पिता
पुत्रं उच्चं नयति, देवा जज्ञधिमन्दतं ममन्युः । ए इले दुष्ट,
धन, पूर्ण, धर्म, पुत्र, अशृत प्रधान कर्म; आर गो, राजा,
वृक्ष, भृक्ष, गृह, जलधि अप्रधान कर्म । ऐ अप्रधान कर्मके इ
अकृतित ओ अविवक्तित कर्म वले; अर्थात् उभय कर्मेव मध्ये
याहाते कारकान्त्रप्रतिरूपावली थाके, अथात वक्तार इच्छा-
दिरुह वशतः, से मकल कारक प्रवृत्त ना हइया, कर्मकारक प्रवृत्त
हन, ताहाके इ अकृतित, अविवक्तित, ओ अप्रधान कर्म वले ।
पूर्वोक्त उदाहरणसमूहे गो प्रतिरूपमसैखा हइयाछे, किंतु
दिवक्रा थाकिले, गोदुष्टं दोग्धि, राज्ञो धनं वाचते, उच्चात् पुष्टं
चिनोति, गुरोर्धर्मं पृच्छति, पुत्रं उच्चे नयति, जज्ञधेरम्बतं ममन्युः;
ऐ झुपे, यथासत्त्वद, अपादानादि कारक प्रवृत्त हइते पात्रे ।

११० । कर्मणि वाच्ये प्रथमा ।

कर्मवाचप्रयोगे, कर्मकारके प्रथमा विभक्ति हन । यथा, आमो
गम्यते, चन्द्रो उद्दयते, उच्च आरहते, शत्रुरभिहृद्यते ।

१११ । न्यादेः प्रधाने ।

कर्मवाचप्रयोगे, नी प्रतिरूप (१७) धातुर प्रधान कर्म प्रथमा
विभक्ति हय । यथा, गौर्यामं नीयते, हियते, उच्चते, उहते वा ।

११२ । दुहादेरप्रधाने ।

कर्मवाचप्रयोगे दूह् प्रतिरूप (१८) धातुर अप्रधान कर्म प्रथमा

(१७) नी, ऊ, ऊ, कृष्, वह् । चात्रि धातुह श्राव श्रार्थवोधक ।

(१८) दूह्, याच्, पच्, दण्, कृष्, प्रछ्, चि, ऊ, (कथनार्थ कथ, वच्, वह्, भाव् प्रतिरूप), शास्, छि, मह्, मूर् ।

दिभक्ति हय । शथा, गौदुग्धं दुह्यते, राजा धनं वाच्यते, चौरः
धनं टच्छ्रते, गुदधर्मं षष्ठ्यते, उच्चः पुष्टं चीयते, शिष्यो धर्मं-
मनुशिष्यते, जनधिरम्भतं ममन्ये ।

कर्ता ।

११३ । क्रियासम्पादकः कर्ता ।

शाहार् प्रयत्नेन क्रिया सम्पाद्य हय, ताहाके कर्तृकारक वले । शथा,
शिशुः क्रीड़ति, गौः शब्दायते, मेघो गर्जति, गोपो दुग्धं दोग्धि,
मालाकारः पुष्टं चिनोति, वानरो इच्छमारोहति, राजा प्रजाः
पालयति ।

११४ । प्रयोजकस्त्र ।

ऐ प्रयोजक अर्थात् अन्यके क्रियाय प्रबोधित करे, ताहाके ओ
कर्तृकारक वले ।

११५ । लृतीया प्रयोज्ये ।

क्रियार् अणिष्ठ अवस्थार् कर्त्ताके णिष्ठ अवस्थाय प्रयोज्य वले ।
प्रयोज्य कर्त्तार् तृतीया विभक्ति हय । शथा, देवदत्त ओदनं पचति,
वज्रदत्तो देवदत्ते ओदनं पाचयति । ए छले, देवदत्त पचन-
क्रियार् अणिष्ठ अवस्थार् कर्त्ता छिल, णिष्ठ अवस्थार् ताहार्
प्रयोज्य मृजा ओ ताहाते तृतीया विभक्ति हइल ; आर्, यज्ञदत्त
देवदत्तके पचनक्रियाय प्रबोधित करितेछे, एजन्य से अयोजक,
ताहार् कर्तृमृजा ओ ताहाते प्रथमा विभक्ति हइल ।

११६ । सत्यर्थीनां कर्मसंज्ञा प्रयोज्यस्य ।

गमनार्थ धातुर् प्रयोगे, प्रयोज्य कर्त्तार् कर्मसृजा हय । शथा,
देवदत्तो न्द्रहं गच्छति, वज्रदत्तो देवदत्ते न्द्रहं गमयति ।

११७ । ज्ञानाशनार्थीनाम् ।

ज्ञानार्थ ओ अशनार्थ (१९) धातुर प्रयोगे, प्रश्नोऽज्य कर्णात्र कर्म-
मैखा इह । यथा, ज्ञानार्थ—शिष्यो धर्मं बुध्यते, गुहः शिष्यं
धर्मं बोधयति; भोजनार्थ—पुच्छोऽन्नमन्नाति, माता पुन्नमन्नम्
आशयति ।

११८ । शब्दकर्मकाणामकर्मकाणाम् ।

शब्द (२०) कर्मक (२१) ओ अकर्मक धातुर प्रयोगे, प्रश्नोऽज्य कर्णात्र
कर्ममैखा इह । यथा, शब्दकर्मक—शिष्यो वेदमधीते, गुहः शिष्यं
वेदमध्यापयति । अकर्मक—शिशुः श्रेते, माता शिशुं शाययति ।

११९ । विभाषा हृज्ज्ञाजोः ।

कृष्ण ओ कृष्ण धातुर प्रयोगे, प्रश्नोऽज्य कर्णात्र विकल्पे कर्ममैखा
इह । यथा, भृत्यो भारं हरति, प्रभुभृत्यं भृत्येन वा भारं हार-
यति; कुम्भकारो घटं करोति, यज्ञदत्तः कुम्भकारं कुम्भकारेण
वा घटं कारयति ।

१२० । कर्मभावयोस्तौया ।

कर्मवाच्य ओ भाववाच्य प्रयोगे, कर्णात्र तृतीया विभक्ति इह । यथा,
कर्मवाच्य—गोपेन दुर्घं दुर्हृते, माताकारेण पुण्यं चीयते, राजा
धनं हीयते; भाववाच्य—शिशुना हृद्यते, यूना हृस्तते, उद्देन
स्तुप्तते ।

(१९) अद्, खाद्, भक् भिन्न ।

(२०) शब्दाज्ञक विभव पद, वाक्य, ग्रन्थ, उपदेश, तिरक्कार,
प्रश्नमा प्रत्यक्षि ।

(२१) छ्व, क्रन्द्, शब्दाय, ज्ञप्त्, भाष्, लप्, झ, विज्ञा, उप-
लभ भिन्न ।

**१२१ । कर्मसंज्ञायां प्रयोज्यकर्मणोः प्रथमाद्वितीये
कर्मणि ।**

ये चूले प्रथोङ्गा कर्णार कर्मसूजा इय, उथाप्त, कर्मवाट्यप्रत्योगे,
प्रथोङ्गा कर्णार प्रथश्च विभक्ति आरु कर्म द्विभिर्ना विभक्ति इर ।
यथा, शिष्येण वेदोऽधीवर्ते, गुहणा शिष्यो वेदमध्याप्तते । ए
चूले, प्रथोङ्गा कर्णा शिष्ये प्रथश्च विभक्ति आरु कर्म वेदने द्विभिर्ना
विभक्ति इैल । उष्टुप्त चूले, देवदत्तेन ओदनं पच्यते, यज्ञदत्तेन
देवदत्तेन ओदनं पाच्यते ।

१२२ । निष्टत्तौ च प्रट्टिष्ठत् क्रियायाः ।

क्रियाप्रत्युषित्वै उठृ॒ कात्रकृत् विधान इैत्वाछ ; किञ्च, क्रिया-
प्रवृद्धिर न्याय, क्रियानिवृद्धित्वै, अविशेषे उठृ॒ कात्रकृत्
विधान इैत्वा थाके । यथा, अश्वात् पतितः, अश्वान् पतितः ;
अध्यवनाद्विरमति, अध्यवनास्त्र विरमति ; भिज्वे भिज्वां ददाति,
भिज्वे भिज्वां न ददाति ; मह्यमिदं स्वदते, मह्यमिदं न स्वदते ;
हस्तेन गट्ठाति, हस्तेन न गट्ठाति ; वस्त्रेणाच्छादयति, वस्त्रेण
नाच्छादयति ; गट्हे तिष्ठति, गट्हे न तिष्ठति ; शश्यायां शेते,
शश्यायां न शेते ; अलं पिषति, अलं न पिषति ; चन्द्रं पश्यति,
चन्द्रं न पश्यति ; अघो वर्षति, अघो न वर्षति ; नदी वहति,
नदी न वहति ।

१२३ । विवक्षावश्यात् कारकाणि ।

ये चूले ये कात्रकृ विशित इैल, विवक्षा दृश्यः, अर्थात् दक्षात्
इैष्टा अनुसारे, ताश्वार अन्यथाभाव लक्षित इैत्वा थाके । यथा,
गद्धं गच्छति, गद्धे गच्छति ; गद्धं प्रविशति, गद्धे प्रविशति ;
पुष्टेभ्यः स्फृहयति, पुष्टाणि स्फृहयति ; पुष्टेभ्यः स्फृहा, पुष्टेषु

সৃহা ; অরয়ে কুষ্ঠতি, অরৌ কুষ্ঠতি ; গা দুর্ঘং দোগ্ধি, গোম্বো
দুর্ঘং দোগ্ধি ; কৃপং ঘনং যাচতে, কৃপাঙ্গনং যাচতে ; পুক্তং পুষ্টং
চিনোতি, উচ্চাত্ পুষ্টং চিনোতি ; পুক্তং স্টহং নবতি, পুক্তং স্টহে
নবতি ; জলধিমৃতং মমম্যুঃ, জলধেরমৃতং মমম্যুঃ ; শিষ্যায
বিদ্যাং বিতরতি, শিষ্যে বিদ্যাং বিতরতি ; হিমবতো গঙ্গা প্রম-
বতি, হিমবতি গঙ্গা প্রমৰ্বতি ।

তক্ষিত ।

১। তক্ষিতঃ ।

এই প্রকরণে যে সকল প্রত্যব বিহিত হইতেছে, তাহাদের নাম
তক্ষিত ।

২। শিতি দ্বিতীয়স্থ ।

মূর্খন্য গ উৎ যাব এনুপ তক্ষিতপ্রত্যব হউলে, প্রাতিপদিকের আদ্য
স্বরের বৃক্ষি হয় ।

৩। সুমণাদেহময়োঃ ।

সুভগা, দুর্ভগা, অধিদেব, অবিভূত, পরলোক, সর্বলোক, অনুশল,
পরজ্ঞী প্রভৃতি প্রাতিপদিকের অনুর্গত উভয় পদের আদ্য স্বরের
বৃক্ষি হয় ।

৪। সুপদ্মালাদ্বিতীয়স্থ ।

সুপঞ্চাল, অর্জুপঞ্চাল, অগ্নিদেবতা, পিতৃদেবতা, ছিবর্ষ, ত্রিবর্ষ,
চতুর্বর্ষ, পঞ্চবর্ষ, প্রভৃতি প্রাতিপদিকের অনুর্গত দ্বিতীয় পদের
আদ্য স্বরের বৃক্ষি হব ।

৫। ন শিল্পার্থং সৰ্বল ।

মুর্মন্ত্য গ ইতের আদ্যস্বরবৃক্ষিলপ যে কার্য্য বিহিত হইল, তাহা
সর্বত্র হয় না ।

৬। লোপোব্রম্ভব্রষ্টযোর্থস্ত্রযোঃ ।

তক্ষিতপ্রত্যয়ের য ও স্বরবর্ণ পরে থাকিলে, প্রাতিপদিকের অন্ত-
স্থিত অবর্ণ ও ইবর্ণের লোগ হয় ।

৭। গুণ উব্রণ্যস্ত্র ।

তক্ষিতপ্রত্যয়ের য ও স্বরবর্ণ পরে থাকিলে, প্রাতিপদিকের অন্ত-
স্থিত উবর্ণের শ্লথ হয় ।

৮। ক্ষদোহৈঙ্গমো যঃ স্বরবত্ত ।

শকার, ওকার ও ঔকারের পরস্থিত তক্ষিতপ্রত্যয়ের য স্বরকার্য্য
নির্দাশ করে ।

৯। টের্লোপো ডিতি ।

উকারেৎ তক্ষিতপ্রত্যয় পরে থাকিলে, প্রাতিপদিকের টি'র (২১)
লোপ হয় ।

১০। তৈর্ণিশতঃ ।

বিশতিশক্তের তি এই ভাগের লোপ হয় ।

১১। দ্রুয়ৌ যবযোরাদ্যচঃ পদান্তে শিতি ।

গকারেৎ তক্ষিতপ্রত্যয় হইলে, পদের অন্তস্থিত আদ্যস্বরস্থান জাত,
যস্থানে ইয়, বস্থানে উয়, হয় ।

১২। দ্বারাহৈলাঞ্চ ।

(২২) অষ্ট্য যব ও তদবধি দর্শকে টি কলে ।

ছারা প্রভৃতি (২৩) প্রাতিপদিকের আদ্য ষ ও ব হাত্ত ইয় ও উব হয় ।

১৩। ন স্বাগতাদীনাম ।

স্বাগত প্রভৃতি (২৪) প্রাতিপদিকের আদ্য ষ ও ব ছানে ইয় ও উব হয় না ।

১৪। বা জ্ঞাপহন্ত্যজ্ঞোঃ ।

শাপদ, ন্যকু, এই দুই প্রাতিপদিকের বিকল্পে ।

১৫। অব্যাচ্চিতঃ ।

যে সমস্ত তত্ত্বিতপ্রত্যয়ের ঢ ইৎ ষায়, তদস্ত শক সকল অব্যাচ্চিত হয় ।

১৬। অপত্যে ।

বক্ষ্যমাণ প্রত্যয় সকল অপত্য অর্থে বিহিত হয় ।

১৭। অহন্তাত ষিণ্ণ ।

অপত্য অর্থে, অচারান্ত প্রাতিপদিকের উত্তর ষিণ্ণ হয়, ষ ৬ ইৎ, উ থাকে । যথা, শূরস্ত্রাপত্যং শৌরিঃ, দশরথস্ত্রাপত্যং দাশরথিঃ, দ্রোণস্ত্রাপত্যং দ্রৌণিঃ, গুরুত্বস্ত্রাপত্যং গুরুলাণিঃ, শুধিতি-স্ত্রাপত্যং যৌধিতিরিঃ, অর্জুনস্ত্রাপত্যং আর্জুনিঃ, বিক্র্যস্ত্রাপত্যং বিক্র্যিঃ, ক্রুষীতকস্ত্রাপত্যং ক্রুষীতকিঃ, লক্ষ্মুকস্ত্রাপত্যং মার্কুকিঃ, লক্ষ্মস্ত্রাপত্যং কার্ণিঃ, পদ্মপন্থস্ত্রাপত্যং পাদ্মপন্থিঃ ।

১৮। বাহুদাহিভ্যস্ত ।

অপত্য অর্থে, বাহু প্রভৃতি প্রাতিপদিকের উত্তর ষিণ্ণ হয় । যথা,

(২৩) ছার, দ্বর, দাধ্যায়, দ্বাঙ্কস, দ্বত্তি, দ্বর, স্ফুরুত্ত, দানুমৃদু, থস্ম, থন্ম, থ ।

(২৪) স্বাগত, স্বধৰ, স্বজ, দ্বাঙ্গ, দ্বত্ত, দ্বদহার, স্বগতি ।

बाहोरपत्तं बाहविः, उपबाहोरपत्तम् औपबाहविः, उपविन्दोः
अपत्तम् औपविन्दविः, वृषत्या अपत्तं वार्षिलिः, वृक्षावा अपत्तं
वार्किलिः, छग्नावा अपत्तं छागलिः, सुमित्रावा अपत्तं
सौमिलिः, दुर्मित्रावा अपत्तं दौर्मिलिः, उद्भोरपत्तम्
औद्भविः ।

१९। डको व्याससुधातोः षिणि ।

विश्वप्रत्यय इडेल, वास, मूर्खात्, एই दूइ प्रातिपदिकेर ऊढ़र डक
इय, ड इ६ अक थाके । यथा, व्याससापत्तं वैयासकिः, सुधातुः
अपत्तं सौधातकिः ।

२०। नड़ाहित्यः शायनण् ।

अपत्त अर्थे, नड़ प्रकृति प्रातिपदिकेर ऊढ़र शायनम् इय, व ८
इ६ आशन थाके । यथा, नड़स्यापत्तं नाड़ायनः, चरस्यापत्तं
चारायणः, सञ्जस्यापत्तं मौञ्जायनः, समलस्यापत्तं साम्लायनः,
नरस्यापत्तं नारायणः, दासस्यापत्तं दासायनः, कातलस्यापत्तं
कातलायनः, शकटस्यापत्तं शकटायनः, जलन्वरस्यापत्तं जाल-
न्वरायणः, द्रोणस्यापत्तं द्रौणायनः, पर्वतस्यापत्तं पार्वतायनः,
बुग्नवरस्यापत्तं बौग्नवरायणः, अञ्जलस्यापत्तम् आञ्जलायनः,
वदरस्यापत्तं वादरायणः, उदुम्बरस्यापत्तम् औदुम्बरायणः,
दक्षस्यापत्तं दाक्षायणः ।

२१। गर्णाहित्यः अण् ।

अपत्त अर्थे, गर्ण प्रकृति प्रातिपदिकेर ऊढ़र यण् इय, व ९ इ६,
य थाके । यथा, गर्णस्यापत्तं गार्ण्यः, वर्णस्यापत्तं वात्यः,
अग्नेरपत्तम् आग्न्यः, मुख्येरपत्तं पौख्यः, विश्वासोरपत्तं
वैश्वासम्बः, बोहितस्यापत्तं लौहितः, वस्त्रोरपत्तं वास्त्रः,

मश्चोरपत्वं माश्चवः, मधोरपत्वं माघवः, जिगीषोरपत्वं
जैगीघवः, कौखिद्या अपत्वं कौखिद्यः, यज्ञवल्कस्यापत्वं याज्ञ-
वल्कः, शशिड्यस्यापत्वं शशिड्यः, चणकस्यापत्वं चाणकः,
चुरुकस्यापत्वं चौरुकः, सुद्गुबस्यापत्वं सौद्गुल्यः, जमदनेरपत्वं
जामदन्नः, पराशरस्यापत्वं पाण्डश्चर्षः, जात्रुकर्णस्यापत्वं
जात्रुकर्णः, अश्वरथस्यापत्वं आश्वरथः, पूतिमाषस्यापत्वं पौति-
माषः, उलूकस्यापत्वम् औलूकः, अनिवेशस्यापत्वम् आनि-
वेशः, दितेरपत्वं देवः, अदितेरपत्वम् आदित्यः, प्रापतेरपत्वं
प्राजापत्वः ।

२२ । शिवादिभ्यः षण् ।

अपत्य अर्थे, शिव प्रेभृति प्रातिपदिकेर उद्गत एव हय, ए ६ इ५,
अ थांके । यथा, शिवस्य अपत्वं शैवः, कक्षतस्यस्यापत्वं काक्षतस्यः,
कहोडस्यापत्वं काहोडः, कुपिङ्गलस्यापत्वं कौपिङ्गलः, विश्ववर्णस्य
अपत्वं वैश्ववर्णः, रवणस्यापत्वं रावणः, ऊर्णनाभस्यापत्वम्
कौर्णनामः, शृथाया अपत्वं पार्षदः, वस्त्रस्यापत्वं वास्त्रः, द्वृह्णस्या-
पत्वं द्रौद्धः, लह्णस्यापत्वं लाह्णः, अवःस्त्रूपस्यापत्वम् आवः-
स्त्रूपः, इत्याया अपत्वम् ऐतः, सपत्न्या अपत्वं सापत्नः ।

२३ । विदादैः ।

अपत्य अर्थे, विद प्रेभृति प्रातिपदिकेर उद्गत एव हय । यथा,
विदस्यापत्वं वैदः, उर्बुस्यापत्वम् और्बः, कश्यपस्यापत्वं काश्यपः,
कुर्माशकस्यापत्वं कौर्मशकः, भरद्वाजस्यापत्वं भारद्वाजः, उपमन्त्रोः
अपत्वम् औपमन्त्रवः, विश्वानरस्यापत्वं वैश्वानरः, कृष्णेणस्य
अपत्वम् आर्दिर्षणः, शरद्वतोऽपत्वं शारद्वतः, शुनकस्यापत्वं
शौनकः, अर्कलूपस्यापत्वम् आर्कलूपः, पुनर्भाँ अपत्वं पौनर्भवः,
पुनस्यापत्वं पौनः, द्विहितरपत्वं दौहितः ।

२४। भृवादेव ।

अपत्य अर्थे, लृषि प्रदृष्टि प्रातिपदिकेर उठत्र षण् हय । यथा, भगोरपत्यं मार्गवः, मरीचेरपत्यं मार्दोचः, वशिष्ठस्यापत्यं वाशिष्ठः, कुत्सस्यापत्यं कौत्सः, गोतमस्यापत्यं गौतमः, अङ्गरसोऽपत्यम् आङ्गरसः, विश्वामित्रस्यापत्यं वैश्वामित्रः, धृतराष्ट्रस्यापत्यं धार्तराष्ट्रः, पाण्डोरपत्यं पाण्डवः, वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः, वदोरपत्यं वादवः, परोरपत्यं पौरवः, रघोरपत्यं राघवः, कुटोरपत्यं कौरवः, मनोरपत्यं मानवः, हुपदस्यापत्यं द्रौपदः, पर्वतस्यापत्यं पांचेतः ।

२५। ऐक्षाकौरव्यमनुष्मानुषाः ।

ऐक्षाक, कौरवा, यनुष्य, मानुष, एই चारि शब्द निपातने मिक्क हय । यथा, इक्षाकोरपत्यम् ऐक्षाकः, कुरोरपत्यं कौरवः, मनोरपत्यं मनुष्मः मानुषः ।

२६। मातुर्दूरसंख्यायाः ।

षण् प्रत्यय हइले, सृथ्यावाचक शब्देर परवही यात्तशब्देर उठत्र डुर् हय, ड इ॒, उर् थाके । यथा, हयोर्मात्रोरपत्यं हैमात्ररः, षण्हां मातण्हामपत्यं षाण्मात्ररः (२५) ।

२७। कन्यायाः कनीनः ।

षण् प्रत्यय परे, कन्याशब्दहाने कनीन हय । यथा, कन्याया अपत्यं कानीनः ।

२८। ज्ञीभ्यः घेयण् ।

अपत्य अर्थे, श्रीप्रत्ययानु प्रातिपदिकेर उठत्र षेषण् हय, ष ७

(२५) सम् ओ भद्रु शब्देर पर थाकिलेओ हय । यथा, वाल्मीक्त्ररः मातृमात्ररः ।

इ॒, एवं थाँके । यथा, गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयः, राधाया अपत्यं राधेयः, विनताया अपत्यं वैनतेयः, ताङ्गाया अपत्यं ताङ्गेयः, सरसाया अपत्यं सारसेयः, सुपर्णाया अपत्यं सौपर्णेयः, भगिन्या अपत्यं भागिनेयः, मह्मा अपत्यं माहेयः, कुन्ता अपत्यं कौन्तेयः, रोहिण्या अपत्यं रौहिण्येयः, र्क्षकाया अपत्यं रौक्षिक्येयः, कुमारिकाया अपत्यं कौमारिकेयः, अस्त्रिकाया अपत्यम् आस्त्रिकेयः, गोधाया अपत्यं गौधेयः ।

२९ । गौधेरगौधारौ ।

गोधाया अपत्यम्, ऐसे अर्थे, गौधेर ओ गौधार ऐसे दोहे शब्द निपातने मिल हय ।

३० । शुभ्रादिभ्यश्च ।

अपत्य अर्थे, शुभ्र प्रकृति प्रातिपदिकेर उत्तर वेयण् हय । यथा, शुभस्यापत्यं शौभ्रेयः, अत्वेरपत्यम् शात्रेयः, विमात्रपत्यं वैमात्रेयः, शकुनेरपत्यं शाकुनेयः, शतलस्यापत्यं शात्त्रेयः, इतरस्यापत्यम् ऐतरेयः ।

३१ । लोपः प्रेयण्युवर्णस्य ।

वेयण् प्रत्यय हइले, प्रातिपदिकेर अनुस्थित उवर्णेर लोप हय । यथा, शृक्खोरपत्यं मार्कण्डेय, कमण्डला अपत्यं कामण्डलेयः ।

३२ । न पाण्डुकद्रूः ।

“नीतु ओ कक्ष शब्देर उवर्णेर लोप हय ना ।” यथा, पाण्डोरपत्यं पाण्डुवेयः, कद्रू अपत्यं काद्रुवेयः ।

३३ । सुभगाद्विन् प्रेयणि ।

वेयण् प्रत्यय हइले, सुभगा प्रकृति प्रातिपदिकेर उत्तर इन् हय ।

यथा, सुभगाया अपत्वं सौभागिनेयः, दुर्भगाया अपत्वं दौर्भागिनेयः, बन्धक्या अपत्वं बान्धकिनेयः; कनिष्ठाया अपत्वं कानिष्ठिनेयः, मध्यमाया अपत्वं माध्यमिनेयः, परस्तिया अपत्वं पारस्तीयेयः;

३४ । कुलटाया वा ।

कुलाटाशद्वेर (२६) उठ्र विकल्पे । यथा, कुलटाया अपत्वं कौलटिनेयः, कौलटेयः ।

३५ । स्वस्त्रादिभ्यः षीघ्रण् ।

अपत्य अर्थे, वृन् प्रभृति प्रातिपदिकेर उठ्र षीघ्रण् हय, व ८ इ६ ईर थाके । यथा, स्वस्त्रुरपत्वं स्वस्त्रीयः ।

३६ । पितृमातृष्वस्त्रोः षेयण् वा चह्लोपच्च ।

पितृवृन् ओ मातृवृन् शद्वेर उठ्र विकल्पे षेयण् हय, षेयण् हइले श्वकारेर लोप हय । यथा, पितृष्वस्त्रुरपत्वं पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्त्रीयः; मातृष्वस्त्रुरपत्वं मातृष्वसेयः, मातृष्वस्त्रीयः ।

३७ । रेवत्यादिभ्यः षिकण् ।

अपत्य अर्थे, रेवती प्रभृति प्रातिपदिकेर उठ्र षिकण् हय, व ८ इ६ ईर थाके । यथा, रेवत्या अपत्वं रैवतिकः, अस्वपाल्या अपत्वम् आस्वपालिकः, कार्णदाहस्यापत्वं कार्णदाहिकः, दण्डायाहस्यापत्वं दण्डायाहिकः ।

३८'। लोपो गर्गादेवज्ज्ववचने ।

वह्वचने गर्गादिरु उठ्र विहित अपत्यप्रत्याघेर लोप हय । यथा,

(२६) एहिले कुलाटाशद्वेर सडो भिक्षोपञ्चोदिनी ज्ञी तुझार, व्याभिचारिणी नहे; व्याभिचारिणी अर्थे कौलटेयः कौलटेरः एই द्वूहे शब्द हय ।

গর্মস্থাপত্রানি গর্মী:, বল্মুস্থাপত্রানি বল্মুঃ, অগস্তেরপত্রানি
অগস্তয়:, বিশ্বাবস্তোরপত্রানি বিশ্বাবসবঃ, বজ্রোরপত্রানি বজ্রবঃ,
সুহৃলস্থাপত্রানি সুহৃলা, জমদগ্নেরপত্রানি জমদগ্নয়:, জাত্ৰ-
কর্ণস্থাপত্রানি জাত্ৰকর্ণী:, পূতিমাষস্থাপত্রানি পূতিমাষঃ।

৩৯। যস্কাদে: ।

বছুবচনে যস্কাদির উত্তর বিহিত অপত্য প্রত্যয়ের লোপ হয়।
যথা, যস্কস্থাপত্রানি যস্কা:, লক্ষ্মুস্থাপত্রানি লক্ষ্মুঃ, দ্রুক্ষ-
স্থাপত্রানি দ্রুক্ষাঃ, ত্র্যকর্ণস্থাপত্রানি ত্র্যকর্ণী:, জঙ্ঘা-
রথস্থাপত্রানি জঙ্ঘারথঃ।

৪০। বিদাদে: ।

বছুবচনে বিদাদির উত্তর বিহিত অপত্য প্রত্যয়ের লোপ হয়।
যথা, বিদস্থাপত্রানি বিদাঃ, ভৰ্বস্থাপত্রানি ভৰ্বী:, কশ্যপস্থ
অপত্রানি কশ্যপাঃ, কুশিকস্থাপত্রানি কুশিকাঃ, ভরদ্বাজস্থ
অপত্রানি ভরদ্বাজাঃ, উপমন্ত্রোরপত্রানি উপমন্ত্রবঃ, বিশ্বানরস্থ
অপত্রানি বিশ্বানরাঃ, ক্ষতভাগস্থাপত্রানি ক্ষতভাগাঃ, হর্য-
স্থাপত্রানি হর্যস্বাঃ, শরদ্বতোরপত্রানি শরদ্বতঃ, শুনকস্থ
অপত্রানি শুনকাঃ।

৪১। অত্যাদেব ।

বছুবচনে অত্র্যাদির উত্তর বিহিত অপত্য প্রত্যয়ের লোপ হয়।
যথা, অব্রেরপত্রানি অব্রয়, ভগোরপত্রানি ভগবঃ, ক্লুক্ষস্থ
অপত্রানি ক্লুক্ষাঃ, বশিষ্ঠস্থাপত্রানি বশিষ্ঠাঃ, গৌতমস্থাপত্রানি
গৌতমাঃ, অঙ্গিরস্তোরপত্রানি অঙ্গিরসঃ।

৪২। রাজসংজ্ঞাভ্যো বিভাষা ।

বছুবচনে রাজসংজ্ঞা প্রাতিপদিকের উত্তর বিহিত অপত্য প্রত্যয়ের

विकल्पे लोप हय । यथा, रघोरपत्वानि रघवः, राघवाः, त्रुरोः
अपत्वानि त्रुरवः, कौरवाः; यदोरपत्वानि यदवः, यादवाः;
इक्ष्वाकोरपत्वानि इक्ष्वाकवः, ऐक्ष्वाकाः; उष्णेरपत्वानि उष्णवः;
वार्ष्णेयाः; निमेरपत्वानि निमयः, नैमेयाः ।

४३ । न स्त्रियाम् ।

स्त्रोनिज्ञे अपत्ता प्रत्याग्रेर लोप हय न । यथा, यस्त्वापत्वार्णि
स्त्रियः यास्त्रवः, विद्यापत्वानि स्त्रियः वैद्यः, अत्वेरपत्वानि
स्त्रियः आत्वेयः, रघोरपत्वानि स्त्रियः राघवः ।

४४ । अर्थविशेषे चापत्वानि ।

अपत्ता अर्थे ये मकल प्रत्यय विहित हइल, तৎममूदय अर्थ-
विशेषे हइया थाके ।

४५ । दूय कण् णीन धीकणस्त्र ।

अर्थविशेषे इय, कण्, णीन, शीकण्, एই मकल प्रत्यय यथांसम्भव
हइया थाके । कणेर न इ९ क थाके, णीनेर न इ९ छैन थाके,
शीकणेर व न इ९ छैक थाके ।

४६ । तद्वेत्ति तदधीते ।

तद् वेत्ति, तद् अधीते, एই दूइ अर्थे, प्रातिपन्दिकेर उठव, यथा-
ममूद, उकु प्रत्यय मकल हव । यथा, तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः;
न्यायं वेत्ति अधीते वा नैयायिकः, वेदान्तं वेत्ति अधीते वा वैदा-
न्तिकः, पुराणं वेत्ति अधीते वा पौराणिकः, वेदं वेत्ति अधीते वा
वैदिकः, यत्क्षारं वेत्ति अधीते वा आत्क्षारिकः, ज्योतिषं वेत्ति
अधीते वा ज्योतिषिकः, व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरणः;
क्रमं वेत्ति अधीते वा क्रमकः, पदं वेत्ति अधीते वा पदकः ।

৪৭ । ক্রস্তোভ্যঃ শিক্ষাদেঃ ।

শিক্ষা প্রভৃতি প্রাতিপদিকের অন্ত চর দুষ্ট ইত্ব। যথা, শিক্ষাং
বেত্তি অধীতে বা শিক্ষকঃ, মৌমাংসাং বেত্তি অধীতে বা মৌমাংসকঃ ।

৪৮ । তেন প্রোক্তম् ।

তেন প্রোক্তম্, এই অর্থে, প্রাতিপদিকের উচ্ছব, যথামন্ত্রব, উচ্চ
প্রভাব সুরু ইত্ব। যথা, ক্রষিগ্রা প্রোক্তম্ আর্ষম্, মনুনা প্রোক্ত
মানব মানবীযম্, বিষ্ণুনা প্রোক্তং বৈষ্ণবম্, পতঙ্গলিনা প্রোক্তং পাত-
ঞ্জলম্, কণাদেন প্রোক্তং কাণ্যাদম্, পাণিনিন। প্রোক্তং পাণিনীযম্,
জৈমিনিনা প্রোক্তং জৈমিনীযম্, অবিগ্যা প্রোক্তম্ আবেযম্, উগ্নসা
প্রোক্তম্ ঔগ্নসম্, অঞ্জিরসা প্রোক্তম্ আঞ্জিরসম্, পরাশরেণ
প্রোক্তং পারাশরং পারাশরীযম্, দৃহস্তিনা প্রোক্তং বাহস্যম্,
নারদেন প্রোক্তং নারদীযম্, বাল্মীকিনা প্রোক্তং বাল্মীকীযম্,
বৌধাবনেন প্রোক্তং বৌধাবনীযম্।

৪৯ । তেন ক্ষতম् ।

তেন ক্ষতম্, এই অর্থে, প্রাতিপদিকের উচ্ছব, যথামন্ত্রব, উচ্চ
প্রভাব সুরু ইত্ব। যথা, কাযেন ক্ষত কায়িকম্, অঙ্গেন ক্ষতম্
আঞ্জিকম্, শরীরেণ ক্ষত শাস্তীরিকম্, বাচা ক্ষত বাচিকম্,
বচনেন ক্ষত বাচনিকম্, মনসা ক্ষত মানসিকম্, সহসা ক্ষত
সাহসিকম্, পুরুষেণ ক্ষত পৌরুষেযম্, মহিকামিঃ ক্ষত মাত্তি-
কুম্, শুদ্ধাভিঃ ক্ষত শুদ্ধম্।

৫০ । তেন রক্তম্ ।

তেন রক্তম্, এই অর্থে প্রাতিপদিকের উচ্ছব, যথামন্ত্রব, উচ্চ
প্রভাব সুরু ইত্ব। যথা, কষাবেণ রক্ত কাষাযম্, ক্রুদ্ধবেন রক্ত
কৌচুম্ভম্, নৌকা রক্ত নৌকম্, হরিদ্রবা রক্ত হারিদ্রম্,

मञ्जिष्ठया रक्तं माञ्जिष्ठम्, लालया रक्तं लालिकम्, रोचनया रक्तं
रौचनिकम्, पीतेन रक्तं पीतकम् ।

५१ । सास्य देवता ।

सा सास्य देवता, एই अर्थे, प्राजिपदिकेर उड़त्र यथासुव, उडु
प्रत्यय सरल है। यथा, शिवोऽस्य देवता शैवः, विष्णुरस्य देवता
वैष्णवः, गृह्णिरस्य देवता शक्तः, गणपतिरस्य देवता गाणपत्यः;
प्रजापतिरस्य देवता प्राजापत्यः, वायुरस्य देवता वायत्यः;
चन्द्रिरस्य देवता चान्द्रेयः, सौरोऽस्य देवता सौर्यः, द्यावाष्टधिवौ
स्य देवते द्यावाष्टधिवीयं द्यावाष्टधिव्यम्, अग्नीघोमावस्य देवते
अग्नीघोमीयम् अग्नीघोर्यम् ।

५२ । तस्य समूहः ।

तस्य समूहः, एই अर्थे, प्राजिपदिकेर उड़त्र, यथासुव, उडु
प्रत्यय सरल है। यथा, भिक्षाणां समूहः भैक्षम्, अङ्गाराणां
समूहः आङ्गारम्, मयूराणां समूहः मायूरम्, धेनुनां समूहः
धेनुकम्, कलापानां समूहः कालापकम्, राजन्यानां समूहः
राजन्यकम्, राजपुत्राणां समूहः राजपुत्रकम्, मत्स्याणां
समूहः मत्स्यकम्, अपूर्यानां समूहः आपूर्यिकम्, गणिकानां
समूहः गणिकम्, बाह्याणां समूहः बाह्याण्यम् ।

५३ । समूहे खण्ड काण्ड ततः ।

समूह अर्थे, प्राजिपदिकेर उड़त्र, यथासुव, खण्ड, काण्ड, ओ उल्—
प्रत्यय है। यथा, कमलानां समूहः कंभलस्यखण्डम्, कुसुदानां
समूहः कुसुदखण्डम्, दूर्घाणां समूहः दूर्घाकाण्डम्, कर्मणां
समूहः कर्मणाकाण्डम् । उल्प्रत्ययानु शब्द जीलिङ्ग है। जनानां
समूहः जनता, बन्धुनां समूहः बन्धुता ।

५४ । तत्र भवः ।

तत्र भवः, (२१) एहे अर्थे, प्रातिपदिकेत्र उठत, यथोमनुव, उठक प्रथाय सकल हरे । यथा, मधुरायां भवः मायुरः, कलिङ्गे भवः कालिङ्गः, यामे भवः याम्यः यामोणः, नगरे भवः नागरिकः, वर्षासु भवः वार्षिकः, शरदि भवः शारदः, वसने भवः वासनिकः, हेमन्ते भवः हैमन्तिकः हैमन्तः, सहदे भवः सासुट्रिकः, हीमे भवः हैपायनः हैष्यः, अकाले भवः आकालिकः, शश्वत्वः शाश्वतिकः, कुले भवः कुलीनः, दुष्कुले भवः दौष्कुलीयः दौष्कुलीनः, प्राचि भवं प्राच्यम्, दिशि भवं दिश्यम्, वर्गे भवं वर्ग्यम्, करणे भवं करण्यम्, दन्ते भवं दन्त्यम्, तालौ भवं तालव्यम्, ओषे भवम् ओष्यग्रम्, जिह्वामूले भवं जिह्वामूलीयम्, अन्तरे भवम् आन्तरिकम्, मनसि भवं मानसं मानसिकम्, शरीरे भवं शारीरं शारीरिकम्, अरण्ये भवः आरण्यको मनुष्यः आरण्यः पशुः, कोशे भवं कौशेयम्, दृह भवम् ऐहिकम्, लोके भवं लौकिकम्, भूमौ भवः भौमः, दिवि भवः दिव्यः, अये भवम् अयग्रम्, आटौ भवम् आद्यम्, अन्ते भवम् अन्त्यम्, वेशे भवा वेशा, सर्वकाले भवं सार्वकालिकम्, कदाचिह्नं कादाचिलकम्, सम्भाति भवं साम्भातिकम्, अध्यात्मं भवम् आध्यात्मिकम्, अधिभूतं भवम् आधिभौतिकम्, अधिदेवं भवम् आधिदैविकम्, मध्यन्त्वे भवं माध्यन्तिकम् ।

५५ । टिलोपोऽकस्माहिषोः ।

अकम्भाः, दहिम्, एहे नहे प्रातिपदिकेत्र टिलोपो लोप हरे । यथा, अकस्माहिषम् आकस्मिकम्, वहिभूतम् वाहूं वाहीकम् ।

(२१) ए शूले भद्रशब्दे जाऊ, हित, मृक्खाण्ड, आविर्भूत प्रकृति अनेक अर्थ दुखात ।

५६ । स्त्रीपुंसाभ्यां नण् ।

त्री ओ पुम् शब्देर उठर भव प्रभृति अर्थे नन् हय, न इह, न थाके । यथा, स्त्रीषु भवं स्त्रैज्ञम्, पुंसु भवं पौर्ज्ञम् ।

५७ । हैमन शौवलिक पौनःपुनिकाः ।

हैमन, शौवलिक, ओ पौनःपुनिक निपातने सिन्ह हय । यथा, हैमने भवं हैमनम्, श्वो भवं शौवलिकम्, पुनःपुनर्भवं पौनःपुनिकम् ।

५८ । प्रतीच्छोहीच्छतिरस्त्रीनाः ।

प्रतीच्छ, उदीच्छ, डिरश्चीन, एहे तिन शब्द निपातने सिन्ह हय । यथा, प्रतीचि भवं प्रतीच्छम्, उदीचि भवम् उदीच्छम्, तिरस्त्रि भवं तिरस्त्रीनम् ।

५९ । तत्र साधुः ।

तत्र साधुः, एहे अर्थे, प्रातिपदिकेर उठत्र, यथासत्त्व, उक्त प्रत्याय सकल हय । यथा, सभायां साधुः सध्यः, सभाजे साधुः सामाजिकः, अतिथौ साधुः आतिथेयः, वेदे साधुः वैदिकः, संघामे साधुः सांघालिकः, संयुगे साधुः सांयुगीनः, वितरणायां साधुः वैतरणिकः, संकथायां साधुः सांकथिकः, संयहे साधुः सांयहिकः ।

६० । देवे कालाद्वस्त्रभावे ।

अरशारुव तूखाइल, देव अर्थ, कालदाचक प्रातिपदिकेर उठत्र, यथासत्त्व, उक्त प्रत्याय सकल हय । यथा, मासे देवं मासिकम्, वर्षे देवं वार्षिकम्, अन्दे देवम् आदिकम्, खंवस्त्रे देवं सांवस्त्रिकम्, अयहामये देवम् आयहायणिकम्, आवये देवं आवणिकम् ।

६१ । निर्दित्ते च ।

निर्वृत्त अर्थेऽ हङ् । यथा, दिनेन निर्वृत्तं देनिकम्, मासेन निर्वृत्तं
मासिकम्, वर्षेण निर्वृत्तं वार्षिकम्, संवत्सरेण निर्वृत्तं सांवत्सरीयं
सांवत्सरिकम् ।

६२ । अङ्गोऽङ्गः ।

अश्वन्शक्तिहाने अङ्ग हङ् । यथा, अङ्गां निर्वृत्तम् आङ्गिकम् ।

६३ । व्याप्तौ च ।

व्याप्ति अर्थेऽ हङ् । यथा, दिनं व्याप्ति स्थितं दैनिकम्, मासं
व्याप्ति स्थितं मासिकम्, वर्षं व्याप्ति स्थितं वार्षिकम्, चतुरो
मासान् व्याप्ति स्थितं चातुर्मास्यम् ।

६४ । वयस्ति च ।

वयम् अर्थेऽ हङ् । यथा, द्वे वर्षे वस्त्र वयः द्विवर्षीयाः, द्विवर्षीयः,
द्विवार्षिकः, द्विवर्षः; पञ्च वर्षांश्वस्य वयः पञ्चवर्षीयाः, पञ्च-
वर्षीयः, पञ्चवार्षिकः, पञ्चवर्षः; षोडश वर्षांश्वस्य वयः षोडश-
वर्षीयाः, षोडशवर्षीयः, षोडशवार्षिकः, षोडशवर्षः ।

६५ । तत आगतः ।

तत आगतः, एই अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर, यथासङ्कर, उत्तर
प्रत्याय मुकुल हङ् । यथा, मधुराया आगतः माधुरः, नगरादागतः
नागरिकः, आपणादागतः आपणिकः, उपाध्यावाटागतम्
आपौष्ट्रायावकम्, पितामहादागतं पैतामहकम्, मातुरागतम्
मातृकम्, उवितुरागतं सावित्रम्, भातुरागतं भातृकम्, पित-
रागतं पैतृकं पित्रम्, लिंगा आगतं स्त्रैयम्, पुंसे आगतं
पैतृकम् ।

६६ । तद्र्हिति ।

तत् अर्हति, एই अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर, यथासङ्कर, उत्तर
प्रत्याय मुकुल हङ् । यथा, इतनर्हति इतिकः, सहस्रमर्हति

वाहस्तिः, क्लेदमर्हति क्लेदः, भेदमर्हति भेदः, दख्षमर्हति दख्षः, अर्धमर्हति अर्धः, वधमर्हति वधः, वज्रमर्हति वज्रः, दक्षिणामर्हति दक्षिणीयः दक्षिणः।

६७ । तस्मादनपेतम् ।

तस्मात् अनपेतम्, एই अर्थ, प्राजिपनिकेत्र ऊहत्र, यथामुद्गुव, ऊँकु प्रथाय नकल हश। यथा, धर्मादनपेतं धर्मग्रम्, न्यायादनपेतं न्यायम्, अर्थादनपेतं अर्थम्, पथोऽनपेतं पथम्, शास्त्रादनपेतं शास्त्रीयम्, विधेरनपेतं वैधम्।

६८ । तस्येदम् ।

तस्य इदम्, एই अर्थ, प्राजिपनिकेत्र ऊहत्र, यथामुद्गुव, ऊँकु प्रथाय नकल हश। यथा, विष्णोरिट्टिं वैष्णवम्, शिवस्येदं शैवम्, अनपदस्येदं ज्ञानपदम्, तस्येदं तदीयम्, एतस्येदम् एतदीयम्, देवस्येदं हैवम्, अस्तुरस्येदम् आस्तुरम्, सम्बाल इदं साम्बाल्यम्, इन्द्रस्येदम् ऐन्द्रम्, महेन्द्रस्येदं माहेन्द्रम्, मनस इदं मानसम्, शटीरस्येदं शारीरम्, पितृरिट्टिं पित्रग्रम्, गोरिदं गव्यम्, महिषस्येदं माहिषम्, वेणोरिट्टिं वैणवम्, पवासस्येदं पातालम्, खदिरस्येदं खादिरम्, विल्वस्येदं वैलम्, सुङ्गानामिदं मौङ्गम्, स्त्रिया इदं स्त्रैणम्, पुंस इदं पैंसम्, गङ्गाया इदं गाङ्गम्, हिमवत इदं हैमवतम्, पशुपतेरिट्टिं पाशुपतम्, शङ्करस्येदं शाङ्करम्, स्त्ररस्येदं सौरम्, चन्द्रस्येदं चान्द्रम्, वेदस्येदं वैदिकम्, उपनिषद्य इदम् औपनिषदम्, ऋथिव्या इदं पार्थिवम्, जलस्येदं जलीयम्, तेजस इदं तैजसम्, वायोरिट्टिं वायवीयम्, श्वोरिट्टिं शाववम्, हरोरिट्टिं दौरपम्, न्यङ्गोरिट्टिं नैवङ्गपं न्यङ्गम्, श्वापदस्येदं शौकापदं श्वापदम्, भरतस्येदं भारतम्, भारतवर्षस्येदं भारतवर्षम्, युद्धाकमिदं युद्धादीयम्, अस्त्राकमिदम् अस्त्रादीयम्।

६९ । त्वन्नदावेकवचने ।

एकवचने युक्तानं अद् ओ अन्यद्वाने शद् हय । यथा, तव इदं
त्वदीयम्, मम इदं मदीयम् ।

१० । युष्माकास्थाकौ शीनषणोः ।

गीन ओ षष्ठि प्रत्यय परें, युक्तानं युक्ताक ओ अन्यद्वाने अन्याक
हय । यथा, युष्माकमिदं यौष्माकीयं यौष्माकम्, अस्थाकमिदम्
आस्थाकीनम् आस्थाकम् ।

११ । तवकममकावेकवचने ।

एकवचने तवक ओ यशक हय । यथा, तव इदं तावकीनं तावकम्,
मम इदं मामकीनं मामकम् ।

१२ । परादेः कन् षीयणि ।

षीयणि प्रत्यय हैले, पर, स्त्र, राजन् प्रभृति प्रातिपदिकेर उड्हर
कन् हय, न इह, क थाके । यथा, परस्तेदं परकीयम् । वृशदेव
उड्हर विकल्पे । यथा, स्त्रस्तेदं स्त्रकीयं स्त्रीयम् ।

१३ । सौर सारव स्वायम्भुवाः ।

सौर, सारव, ओ स्वायम्भुव निपातने मिक्ष हय । यथा, स्वर्थस्तेदं
सौरं दिनम्, सरस्वा इदं सारवं जलम्, स्वयम्भोरिदं स्वायम्भुवं
धाम ।

१४ । भवदीयान्यदीयौ ।

भवदीय ओ अन्यदीय निपातने मिक्ष हय । यथा, भवत इदं भव-
दीयम्, अन्यस्तेदम् अन्यदीयम् ।

१५ । तस्य विकारः ।

तस्य विकारः, ऐ अर्थे, प्रातिपदिकेर उड्हर, यथा सत्त्व, उड्ह-

प्रेत्यश्च मरुन् इति । यथा, सुवर्णस्य विकारः सौवर्णः, रजतस्य
विकारः राजतः, सीमस्य विकारः सैसः, द्रष्टोर्विकारः दारवः,
देवदारोर्विकारः दैवदारवः, पश्यसां विकारः पायसः, अम्बे-
विकारः अम्बेयः, सहस्रस्य विकारः सौहस्रः, द्रक्षोर्विकारः ऐक्षवः,
युड्धस्य विकारः गौडः, भिष्टस्य विकारः पैटः, तिलस्य विकारः
तैलम् ।

१६ । तदस्य परम्यम् ।

तत् अस्य परम्यम्, एই अर्थे, प्राणिप्रदिकेत्र उठत, यथामनुव,
उक्त प्रेत्यश्च मरुन् इति । यथा, नवणमस्य परम्यं जावणिकः, तैलमस्य
परम्यं तैलिकः, अपूपा अस्य परम्यम् आपूपिकः, तखुलमस्य परम्यं
ताखुलिकः, मोदका अस्य परम्यं मौदकिकः, उशीरमस्य परम्यम्
चौशीरिकः, ताम्बूलमस्य परम्यं ताम्बूलिकः ।

१७ । तदस्य प्रहरणम् ।

तत् अस्य प्रहरणम्, एই अर्थे, प्राणिप्रदिकेत्र उठत, यथामनुव,
उक्त प्रेत्यश्च मरुन् इति । यथा, धनुरस्य प्रहरणं धानुषः, अस्त्रिः
अस्य प्रहरणम् आस्त्रिकः, प्रासोऽस्य प्रहरणं प्रासिकः, परश्वधन्
अस्य प्रहरणं पारश्वघिकः, परशुरस्य प्रहरणं पारश्वघिकः,
तर्वारिरस्य प्रहरणं तारवारिकः, शक्तिरस्य प्रहरणं शक्तीकः,
यटिरस्य प्रहरणं याष्टीकः ।

१८ । तदस्य प्रयोजनम् ।

तत् अस्य प्रयोजनम्, एই अर्थे, प्राणिप्रदिकेत्र उठत, यथामनुव,
उक्त प्रेत्यश्च मरुन् इति । यथा, रुग्मः प्रयोजनमस्य रुग्मयम्, यशः
प्रयोजनमस्य वशस्यम्, आशुः प्रयोजनमस्य आशुच्यम्, कामः प्रयो-
जनमस्य काम्यम्, ऋहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य ऋहप्रवेशनीयम्, अह-

प्रवचनं प्रबोधनमस्य अतुप्रवचनीयम्, संवेशनं प्रबोधनमस्य संवेश-
नीयम् ।

७९ । तदस्य शीलम् ।

तत् अस्य शीलम्, ऐसे अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर, यथासन्तुव,
उक्त प्रत्यय सकल हर । यथा, तपोऽस्य शीलं तापसः, गुरोः
दोषाणामावरणं कृत्वम् कृत्वमस्य शीलं कृत्वः, शिरास्य शीलं
गैत्यः, परोहोऽस्य शीलं प्रारोहः, सुरा अस्य शीलं चौरः ।

८० । तदस्य प्राप्तं कालात् ।

तत् अस्य प्राप्तम्, ऐसे अर्थे, कालवाचक प्रातिपदिकेर उत्तर,
यथासन्तुव, उक्त प्रत्यय सकल हर । यथा, समयोऽस्य प्राप्तः साम-
यिकः, कालोऽस्य प्राप्तः कालिकः, दिष्टोऽस्य प्राप्तः दैतिकः,
कृत्वरस्य प्राप्तः आर्तवः ।

८१ । अधिकृत्य कृतं ग्रन्थे ।

ग्रन्थ दुर्घाइले, अधिकृत्य कृतम्, ऐसे अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर,
यथासन्तुव, उक्त प्रत्यय सकल हर । यथा, राममधिकृत्य कृतम्
रामायणम्, भगवत्मधिकृत्य कृतं भागवतम्, भरतान्मधिकृत्य
कृतं भारतम्, वाक्यं पदञ्चाधिकृत्य कृतं वाक्यपदीयम्, राघवान्
पाण्डुवांशाधिकृत्य कृतं राघवपाण्डुवीयम्, किरातमर्जुनञ्चाधि-
कृत्य कृतं किरातार्जुनीयम्, अतुशासनमधिकृत्य कृतम् आह-
म्बाष्टुनिकम्, अस्मेधमधिकृत्य कृतम् आस्मेधिकम्, आस्म-
वास्ममधिकृत्य कृतं आस्मवासिकम्, स्वप्नमधिकृत्य कृतं मौष्णिकम्,
महाप्रस्थानमधिकृत्य कृतं महाप्रस्थानिकम्, सुर्गारोहणम्
अधिकृत्य कृतं सुर्गारोहणिकम् ।

८२ । तस्यै प्रभवति ।

तस्मै प्रभवति, एই अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर, यथासन्तुव, उक्त प्रत्यय सकल हय । यथा, सन्नापाय प्रभवति सान्नापिकः, सन्नाहाय प्रभवति सान्नाहिकः, संपामाय प्रभवति सांपामिकः, संघाताय प्रभवति सांघातिकः, उत्ताताय प्रभवति औत्तातिकः ।

८३ । कार्म्मुकं धनुषि ।

धनु अर्थे, कार्म्मुकशब्दनिपातने मिक्ष हय । यथा, कर्म्मये प्रभवति कार्म्मुकं धनुः ।

८४ । तस्मै हितम् ।

तस्मै हितम्, एই अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर, यथासन्तुव, उक्त प्रत्यय सकल हय । यथा, यज्ञाय हितं यज्ञियम्, अध्वराय हितम् अध्वरीयम्, ब्रह्मये हितं ब्राह्मण्यम्, विश्वजनेभ्यो हितं विश्वजनीनम्, सर्वजनेभ्यो हितम् सार्वजनीनम् ।

८५ । काले नक्षत्रात्तद्वोगे ।

काल ओ नक्षत्रयोग दुर्घाइले, नक्षत्रवाचक प्रातिपदिकेर उत्तर, यथासन्तुव, उक्त प्रत्यय सकल हय । यथा, विशाखया नक्षत्रेण युक्तो मासः वैशाखः, राघया नक्षत्रेण युक्तो मासः राघः, ज्येष्ठया नक्षत्रेण युक्तो मासः ज्येष्ठः, आषाढ़या नक्षत्रेण युक्तो मासः आषाढ़ः, अष्टया नक्षत्रेण युक्तो मासः अष्टः, अष्टमया नक्षत्रेण युक्तो मासः अष्टमिकः, भद्रया नक्षत्रेण युक्तो मासः भाद्रः, भद्रपदया नक्षत्रेण युक्तो मासः प्रोष्टपदः, अश्विन्या नक्षत्रेण युक्तो मासः आश्विनः, अश्वयुजा नक्षत्रेण युक्तो मासः आश्वयुजः, ऋच्छिकवा नक्षत्रेण युक्तो मासः कार्त्तिकः, कार्त्तिकिकः, अपह्रायया नक्षत्रेण युक्तो मासः अपह्रायणः, आपह्रायणिकः, ऋग्या नक्षत्रेण युक्तो मासः मार्गशीर्षः, मर्गशीर्षिकः

नक्षत्रेण युक्तो मासः मार्गशिरसः, नघया नक्षत्रेण युक्तो मासः
माघः, फरवर्या नक्षत्रेण युक्तो मासः* फालहुनः फालहुनिकः,
चित्रया नक्षत्रेण युक्तो मासः चैत्रः चैत्रिकः ।

८६ । अलोपस्त्रियपुष्टयोः ।

तिष्य ओ पूर्ण शद्देर य लोप हय । यथा, तिष्येण नक्षत्रेण युक्तो
मासः तैषः, पुष्टेण नक्षत्रेण युक्तो मासः पौषः ।

८७ । तहहति ।

तत् वहति, एই अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर, यथामस्त्र, उक्त
प्रत्यय सकल हय । यथा, धूरं वहति धूर्यः धौरेयः, सर्वधूरां
वहति सर्वधूरीणः, चतुर्धुरां वहति चतुर्धुरीणः, हलं वहति
हालिकः, सीरं वहति सैरिकः, रथं वहति रथः, युगं वहति
युग्यः, शकटं वहति शाकटः ।

८८ । तेन जीवति ।

तेन जीवति, एই अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर, यथामस्त्र, उक्त
प्रत्यय सकल हय । यथा, वेतनेन जीवति वैतनिकः, वाहनेन
जीवति वाहनिकः, जालेन जीवति जालिकः, उपदेशेन जीवति
आपदेशिकः, धनुषा जीवति धार्मिकः, क्रयविक्रयात्यां
जीवति क्रयविक्रयिकः, आशुधेन जीवति आशुधिकः आशुधीयः,
वागुरया जीवति वागुरिकः, नाषा जीवति नाविकः, अव-
हारेण जीवति अवहारिकः ।

* ८९ । तद्विन् दीयते ।

तत् अविन् दीयते, एই अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर, यथामस्त्र,
उक्त प्रत्यय सकल हय । यथा, इवाविन् इद्विःस्यायः लाभः
शुल्कम् उपदा वा दीयते द्विकं शतम्, त्रिकं शतम्, चतुर्कं
यतम्, पञ्चकं शतम् । त्रुक्ति प्रत्यक्तिर दानवृल्लैर हइता थाके ।

९०। तादृशे ।

तादृश्य दुष्काइले, प्रातिपदिकेर उड्र, यथा॑मञ्चुर, उड्र प्रत्यय सकल हङ् । यथा॑, पादार्थसूदकं पाद्यम्, अर्धार्थसूदकम् अर्धम्, बलये इदं बालेयम्, अतिथये इदम् आतिथम्, अग्निदेवतायै इदम् अग्निदैवत्यम्, पितृदेवतायै इदं पितृदैवत्यम् ।

९१। स्वार्थे ।

स्वार्थे, प्रातिपदिकेर उड्र, यथा॑मञ्चुर, उड्र प्रत्यय सकल हङ् । प्रत्यय हइले प्रातिपदिकेर अर्थेर दैवतक्षण्य षट्टे ना, पूर्व अर्थहि अविकृत थाके । यथा॑, बन्धुरेव बान्धवः, चोर एव चौरः, चण्डाल एव चाण्डालः, मन एव मानसम्, देवतैव हैवतम्, प्रक्ष एव प्राज्ञः, कुतकमेव कौतकम्, ऊदृहलमेव कौदृहलम्, मरुदेव माहतः, रक्ष एव राज्ञसः, भेषजमेव भैषज्यम्, इतिैव ऐति॒ह्यम्, लिङ्गोको एव लैङ्गोक्यम्, करुणा एव कारुण्यम्, द्विगुणावेव द्विगुण्यम्, लिगुणा एव लैगुण्यम्, वर्णगुणा एव वाङ्गुण्यम्, चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम्, सेना एव सैन्यम्, सन्निधिरेव सान्निध्यम्, समीपमेव सामीप्यम्, उपमा एव औपम्यम्, सुखमेव सौख्यम्, सोदर एव सोहर्थः, एक एव एककः, अन्यय एव आत्म-यिकः, खूर एव सूर्यः, मर्ज एव मर्जः, समानमेव सामान्यम्, वाव एव वावकः, बाल एव बालकः, नौरेव नौका, नवमेव नव्यम् नवीनम्, वागेव वाचिकं सन्देशवचनम् ।

९२। देवान्तर् ।

स्वार्थे देवशब्देर उड्र उल्प्रत्यय हङ् । यथा॑, देव एव देवता ।

९३। भाग रूप नामभ्यो धेयः ।

स्वार्थे भाग, रूप, नामन्, एই तिर प्रातिपदिकेर उड्र धेय प्रत्यय हङ् । यथा॑, भाग एव भागधेयः, नामैव नामधेयम् ।

१४ । चहसिकन् ।

सार्थे, शृङ्गज्ञेन उत्तर तिकन् प्रत्यय हय । यथा, चहसि चहसिका ।

१५ । संक्षौ प्रशंसायाम् ।

प्रशंसा दुवाइले, सार्थे, शृङ्गज्ञेन उत्तर म ओ च प्रत्यय हय ।

यथा, प्रशंसा चतु चत्ता, चत्ता ।

१६ । नूतनूतनौ ।

नून ओ नूतन निपातने मिक्त हय । यथा, नूपमेव नूत्नं, नूतनम् ।

१७ । औपविक्त ।

ऐपविक निपातने मिक्त हय । यथा, उपाय एव औपविकः ।

१८ । सोऽस्य निवासोऽभिजनो वा ।

सः अस्य निवासः (२८), सः अस्याभिजनः (२९), एই दूह अर्थे,
प्रातिपदिकेर उड्डर, यथामस्तुव, उक्त प्रत्यय मकल हय । यथा,
मधुरा अस्य निवासः मायुरः, निधिला अस्य निवासः नैधिलः,
कम्बलोऽस्य निवासः काम्बोजः, काश्मीरोऽस्य निवासः काश्मीरः,
गन्धारोऽस्य निवासः गान्धारः, कलिङ्गोऽस्य निवासः कालिङ्गः,
उत्कलोऽस्य निवासः औत्कलः, चिन्तुरस्य निवासः चैन्तवः, तच्छ-
शिकास्य निवासः ताच्छशिलः, विदेहोऽस्य निवासः वैदेहः,
पञ्चालोऽस्य निवासः पाञ्चालः, मगधोऽस्य निवासः मागधः,
चबोध्या अस्य निवासः चायोध्यिकः, लद्रोऽस्य निवासः लाद्रः,
चुक्षोऽस्य निवासः चाक्षः, वक्षोऽस्य निवासः वाक्षः । अभिजन
अर्थें एই रूप । यथा, गुन्धारोऽस्याभिजनः गान्धारः इत्यात्रि ।

(२८) निवासो नाम वल वस्तुत्युक्तते ।

(२९) अभिजनो नाम वल पूर्वोहितम् ।

१९ । लोपो वक्तुवचने ।

वह वचन, जिसमें अभिजन अर्थे विशिष्ट प्रत्ययमें लोप हवा । यथा, अङ्ग एवां निवासः अङ्गाः, अङ्ग-एवां निवासः-अङ्गाः, कलिङ्ग-एवां निवासः कलिङ्गाः, विदेह एवां निवासः विदेहाः, उत्कुल एवां निवासः उत्कुलाः, पञ्चोजा एवां निवासः कञ्चोजाः, मगध एवां निवासः मगधाः, पञ्चाल एवां निवासः पञ्चालाः, काञ्जीर एवां निवासः काञ्जीराः ।

२०० । न कियाम् ।

त्रिलिङ्ग इस ना । यथा, मगध आसां निवासः मागधः, पञ्चाल आसां निवासः पञ्चालः, विदेह आसां निवासः विदेहः, कलिङ्ग-आसां निवासः कलिङ्गः ।

२०१ । सोऽस्य राजेत्येवम् ।

यः अस्य राजा, ऐसे अर्थें ऐसेकृप ; अर्थात्, सोऽस्य निवासः, सोऽस्याभिजनः, ऐसे नूटे अर्थे ये प्रत्यय इस, सोऽस्य राजा, ऐसे अर्थें मैसेकृप हवा । यथा, काञ्जीरस्य राजा काञ्जीरः, कलिङ्गस्य राजा कलिङ्गः, विदेहस्य राजा विदेहः, पञ्चालस्य राजा पञ्चालः, मगधस्य राजा मागधः, निषधस्य राजा निषधः । वह वचन—काञ्जीराः, कलिङ्गाः, विदेहाः, पञ्चालाः, मगधाः, निषधाः ।

२०२ । तस्य भावः ।

तस्य भावः, ऐसे अर्थे, प्रातिपदिकरं ऊठर, यथामत्तुव, ऊङ्ग प्रत्यय मत्तुव हवा । यथा, कुमारस्य भावः कौमारम्, शिशोर्मावः शैशवम्, डडम्य भावः वार्षकम्, स्वविरस्य भावः स्वाविरम्, गुरोः भावः गौरषम्, लघोर्मावः लाघवम्, सुदु भावः सौषवम्, छजोः भावः खार्जवम्, बदोर्मावः लार्दकम्, यटोर्धावः पाटवम्, चरभः

भावः दौरमम्, रमणीयस्य भावः राक्षणीयकाम्, कामनीवस्तु भावः
कामनीवकम्, स्थिरस्य भावः स्थैर्यम्, धेरस्य भावः धैर्यम्,
गम्भीरस्य भावः गम्भीर्यम्, कार्यस्य भावः कार्यम्, जडस्य भावः
जात्यम्, श्रीतस्य भावः श्रेत्रम्, चक्षुस्य भावः चौचक्ष्यम्, इडस्य
भावः इड्यम्, मन्दस्य भावः मान्यम्, सुभगस्य भावः सौभग्यम्,
इर्भगस्य भावः दौर्माण्यम्, मधुरस्य भावः माधुर्यम्, माधुरी,
मूर्चस्य भावः मौर्छेन्, विषनस्य भावः वैष्णवम्, समस्य भावः
साम्यम्, कातरस्य भावः कातर्यम्, कर्कशस्य भावः कार्कश्यम्,
वावस्य भावः वाल्यम्, शुक्रस्य भावः शौक्रगम्, सुमनसो भावः
सौमनस्यम्, इर्जनसो भावः दौर्जनस्यम्, विजनसो भावः वैजन-
स्यम्, प्रवीणस्य भावः प्रावीण्यम्, चदामीनस्य भावः चौदाहोन्यम्,
कपणास्य भावः कार्पण्यम्, मध्यस्यस्य भावः माध्यस्यगम्, उदारस्य
भावः औदार्यम्, विगुणस्य भावः वैगुण्यम्, सुजनस्य भावः
सौजन्यम्, सूक्ष्मस्य भावः स्वौक्ष्यम्, अकृष्णकाम्बली भावः आधिक्यम्।

१०७ । तस्य भावः कर्म च ।

तस्य भावः, तस्य कर्म, यहे द्वै अर्थ, प्राजिप्रदिक्षर उड़त, यथा-
मनुद, उड़क प्रेष्ट नुल हवः; यथा, ब्राह्मणस्य भावः कर्म वा
ब्राह्मण्यम्, चोरस्य भावः कर्म वा चौर्यम्, अबसस्य भावः कर्म
वा आबस्यम्, सेनापतेर्मात्रः कर्म वा सेनापत्यम्, अधिपतेर्मात्रः
कर्म वा आधिपत्यम्, सख्युभावः कर्म वा सख्यम्, शूरुस्य भावः
कर्म वा शौर्यम्, वीरस्य भावः कर्म वा वीर्यम्, दूतस्य भावः
कर्म वा दूत्यं दैत्यम्, पुरोहितस्य भावः कर्म वा चौरो-
हित्यम्, उहितस्य भावः कर्म वा चौरित्यम्, वारकीर्त्यावः कर्म
वा वारक्यम्, आक्षिकस्य भावः कर्म वा आक्षिक्यम्, नाक्षिकस्य
भावः कर्म वा नाक्षिक्यम्, पशुदलस्य भावः कर्म वा पाशिक्यम्,

विद्विजो भावः कर्म वा वायित्वम्, गुणेर्वावः कर्म वा शौचम्,
अगुणेर्वावः कर्म वा अशौचम्, सुनेर्वावः कर्म वा मौनम्,
अकुशलस्य भावः कर्म वा आकौशलम्, अदुक्षलस्य भावः कर्म
वा आतुक्षलम्, प्रतिकूलस्य भावः कर्म वा प्रातिकूलम्, उद्धरस्य
भावः कर्म वा पौरुषम्, सुधातर्वावः कर्म वा सौधात्रम्,
इर्वादर्वावः कर्म वा दौर्वात्रम्, उहृदो भावः कर्म वा उहृ-
दम्, उहृदो भावः कर्म वा दौर्हृदम्, अद्वशंसस्य भावः कर्म
वा आद्वशंसम्, त्रुपलस्य भावः कर्म वा कौशल्यं कौशलम्,
चपलस्य भावः कर्म वा चापल्यं चापलम्, निपुणस्य भावः कर्म
वा नेपुण्यं नेपुणम्, पिण्डस्य भावः कर्म वा पैणुन्यं पैणुनम्,
सहायस्य भावः कर्म वा सहायं सहायकम्, चद्रस्य भावः
कर्म वा चातुर्वं चातुरी ।

१०४ । द्वृतरेत्रपि दृष्ट्वा ।

विष्णु प्रत्यक्ष विद्वान् अपेत्य विद्वान् अर्थे प्रतिष्ठित
हैल, उडिस नामा अर्थे देखिते पाओड़ा याय । कठिपय इले
जेदाहृष्ट विर्ति हैडेछे । यथो, धर्मः चरति धार्मिकः,
वर्णं गतः वस्त्रः, त्रुचित्वा रैश्वरः पार्विवः, सर्वभूमेरीचरः सार्व-
मौमः, अक्षुणा अट्हाते चाक्षुरं रूपम्, अवणेन अट्हाते आवणः
शब्दः, रसनवा अट्हाते रासनो रसः, लचा अट्हाते लाचः लर्णः,
चक्षुमा निष्प्रसं चाक्षुरं प्रत्यक्षम्, अवणेन निष्प्रसं आवणम्,
रसनवा निष्प्रसं रासनम्, लचा निष्प्रसं लाचम्, पारं गतवान्
पारीचः, पाराचारं गतवान् पाराचारीयः, अर्थेन क्रीतः आर्थः,
विद्यवा उर्ध्वं दैद्यम्, विद्यावां त्रुश्वः दैद्यः, स्त्रिया नितः
स्त्रैणः, हारे नियुक्तः दौकारिकः, आख्णागारे नियुक्तः आख्णा-
गारिकः, हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा, विद्वरात् प्रभवति

वेदूर्थे मणिः, रथेन सञ्चरते रथिकः, अस्त्रेन सञ्चरते वास्त्रिकः,
शकुनीन् हन्ति शाकुनिकः, शकुनान् हन्ति शाकुनिकः, सहसा
वर्तते साहसिकश्चैरः, जलेन वर्तते जलोयो मत्यः, अदृश्यं
वर्तते आदृश्यलिकः, प्रतिकूलं वर्तते प्रातिकूलिकः, नावा तार्या
नाव्या नदो, वयसा तत्यः वयस्यः, दुखया सम्भितं तत्यम्, गृह-
पतिना संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः, समाने तीर्थे गुरौ वसति सतीर्थः,
समाने उदरे शयितः समानोदर्थः, अये दीयते अयिवम्, लोके
विदितः लौकिकः, सर्वलोके विदितः सर्वलौकिकः, नित्यं क्रियते
दीयते वा नेत्रं नेत्रकं नेत्रिरूपम्, निमित्तेन क्रियते दीयते वा
नेमित्तिकम्, प्रवेशने दीयते प्रावेशनं प्रावेशनिकम्, सर्वाङ्गानि
व्याप्तोति सर्वाङ्गीनस्तापः, आप्रपदं प्राप्तोति आप्रपदोनः पटः,
अदृपदं बहा अदृपदोना उपानत्, अभ्यमित्रं सम्यक् गच्छति
अभ्यमित्रीणः, सप्तभिः पदैरवायते साप्तपदीनं सख्यम्, इन्द्रस्य
चालनो लिङ्गम् इन्द्रियम्, कुशायमिव कुशायोदा दुष्टिः ; काक-
तालमिव (३०) काकतालोचम्, ग्राक् सम्भूतः प्राचीनः, अवाक्
सम्भूतः अवाचीनः, सुखातं इच्छति सौख्यातिकः, सुखशयन
पृच्छति सौख्यशायनिकः, परटारान् गच्छति पारदारिकः,
याचितेन निर्षस्त याचितकम्, अर्धं मट्ठाति आर्धिकः, आपणस्य
धर्माग्रम् आपणिकम्, नरस्य धर्मार्गी नारो, वातस्य शमनं कोपनं
वा वातिकम्, पित्तस्य शमनं कोपनं वा पैत्तिकम्, सद्बिपातस्य शमनं
कोपनं वा सात्त्विपातिकम्, अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य नालिकः, अस्ति दिष्टमिति
मतिर्यस्य हैषिकः, आमनक्याः फलम् आमलकम्, वदर्याः फलं
पदरम्, अश्वत्यस्य फलम् आश्वत्यम्, अथोषस्य फलं नैवप्योधम्।

१०५ । लोपः क्वचित् प्रत्ययस्त् ।

कोनो कोनो हले, प्रेभायेह लोप हर । यथा, ग्रीहीणां
फलानि ग्रीहयः, ववानां फलानि ववाः, माषाणां फलानि माषाः,
मस्तुकावाः पुष्टं मस्तुका, माषत्वाः पुष्टं माषती, करवीरस्त्
पुष्टं करवीरम्, पाटस्त् पुष्टं पाटस्त्, आत्वाः पुष्टं जाती,
यूज्ञाः पुष्टं यूज्ञी ।

१०६ । जस्ता विभाषा ।

जस्तुशक्तेर उद्दर दिक्षेण । यथा, जस्तुः फलम् जस्तु, जात्वम् ।

१०७ । हैवज्ञवीनाद्यज्ञीनौ ।

हैवज्ञवीन ओ अद्यज्ञीन निपातने मिछ हर । यथा, स्त्रो गोदोहात्
ज्ञवति, हैवज्ञवीनम्, अद्य चो वा घटते अद्यज्ञीनं मरणम्,
अद्यज्ञीनो विवोगः, अद्य चो वा प्रस्तते अद्यज्ञीना स्त्री ।

१०८ । पान्वसाञ्जिवार्द्धविकाः ।

पान्, साक्षिन्, ओ वार्द्धविक निपातने मिछ हर । यथा, पवि
त्रुमृशः पान्वः, साक्षात् डृष्ट्वान् साक्षी, उत्ता जीवति वार्द्धविकः ।

१०९ । आस्तुष्मिकास्तुष्मायणौ ।

विक्षु ओ शास्त्रन् प्रेभास्त् सहित अद्यस्तुष्माने आस्तुष्मिक ओ
आस्तुष्मायण, एই दूइ शब्द निपातने मिछ हर । यथा, अस्तुष्मिन्
(पर्वतोके) हितम् आस्तुष्मिकम्, अस्तुष्मा (स्त्रेस) पुनः आस्तुष्मा-
यणः ।

११० । पौलःपुन्वल् ।

पौलःपुन्य निपातने मिछ हर । यथा, पुनः पुनरत्त्वानं वक्ष्यतनं
वा अैनःपुन्वल् ।

১১১। নস্য লোপোন্ময়স্য ।

তত্ত্বিতং প্রত্যয় হইলে, প্রাতিপদিকের অনুচ্ছিত নকারের লোপ হয় ।
যথা, আমিশর্ম্মণোঽপত্তম্ আমিশর্ম্মণঃ, উহুবোবোঽপত্তম্
চৌহুলোমিঃ, রাজ্ঞাং সমুহঃ রাজ্ঞকম্, হস্তিনাং সমুহঃ হাস্তিকম্,
পথি কুশলঃ পথিকঃ, সর্বকর্ম্মস্তু কুশলঃ সর্বকর্ম্মণঃ, নামেব
নামধেযম্, দ্বয়োরহোর্ভবঃ দ্বয়হীনঃ, সাম বেত্তি অভীতে বা
সামকঃ, আলন ইহম্ আলীযম্ ।

১১২। নানন্তস্য ষণ্ণি ।

বৎ প্রত্যয় হইলে, অনুভাগান্ত প্রাতিপদিকের নকারের লোপ
হয় না । যথা, যুনো ভাবঃ বৌধনম্, মঘোন ইহং মাঘবনম্, মুনাং
সমুহঃ যৌধনম্, পর্বণি ক্রিয়তে দীয়তে বা পার্বণাম্, সামনি
কুশলঃ সামনঃ, চুতন ইহং চৌতনম্, বজ্বনোঽপত্তং বাজ্বনঃ,
চর্ম্মণা পরিদ্রুতঃ চার্ম্মণঃ, কর্ম্মণ্য শীলং কাৰ্ম্মণঃ, ভূম্বনো
বিকারঃ ভাস্তুনঃ ।

১১৩। যে চ ভাবকর্ম্মবজ্জি ।

তত্ত্বিতের ব পরে থাকিলে, অনুভাগান্ত প্রাতিপদিকের নকারের
লোপ হয় না । যথা, সামনি সাধুঃ সামন্যঃ, গৃহ্ণণি সাধুঃ
বস্ত্রাল্যঃ, অচ্ছনি সাধুঃ অচ্ছন্যঃ, রাজনি সাধুঃ রাজন্যঃ,
কর্ম্মণ্যে প্রভবতি কর্ম্মাল্যঃ, মূর্দ্বি ভবঃ মূর্দ্বন্যঃ । কর্ম ও ভাব
অর্থে নকারের লোপ হয় । যথা, রাজ্ঞো ভাবঃ কর্ম্ম বা রাজ্ঞকম্ ।

১১৪। নাধ্বাম্বনোর্ণনি ।

গীৰপ্রত্যয় হইলে, অস্ত্র, আচূত, এই দুই প্রাতিপদিকের
নকারের লোপ হয় না । যথা, অচ্ছনি সাধুঃ অর্ণনীনঃ, আলনে
হিতম্ আলনীনম্ ।

১১৫। মননস্থাপত্যঘণ্টি ।

অপত্যাৰ্থে বিহিত ষণ্ঠি পরে, থাকিলে, মন্ত্রাগান্ত প্রাতি-
পদিকেৱ নকারেৱ লোপ হয়। যথা, ত্রুমাঙ্গোৎপত্তং সৌমামঃ,
ত্রুষ্ণাঙ্গোৎপত্তং দৌষ্ণামঃ, ক্লতনাঙ্গোৎপত্তং কার্তনামঃ।

১১৬। বা হিতনাঙ্গঃ ।

হিতনামন्, এই প্রাতিপদিকেৱ বিকল্পে। যথা, হিতনাঙ্গোৎপত্তং
হৈতনামঃ হৈতনামনঃ।

১১৭। হৈমাঘনোবিকার ।

বিকারার্থবিহিত ষণ্ঠি পরে, হেমন্, অঞ্চন্, এই দুই প্রাতি-
পদিকেৱ নকারেৱ লোপ হয়। যথা, হৈমো বিকারঃ হৈমঃ,
অঞ্চনো বিকারঃ আঞ্চনঃ।

১১৮। চর্মণ্ড: কৌষি ।

কোষ অর্থে, চর্মনেৱ নকারেৱ লোপ হয়। যথা, চর্মণ্ডো
বিকারঃ চার্মঃ কৌষঃ।

১১৯। ব্রহ্মণ্ডোজাতী ।

জাতি ভিন্ন অর্থে, ব্রহ্মন্শব্দেৱ নকারেৱ লোপ হয়। যথা, ব্রহ্মাণ্ড
দেবতা ব্রাহ্মাম্ অক্ষম্ ব্রাহ্মং হবিঃ, ব্রাহ্মো ওপঘঃ; ব্রহ্ম
ভযাম্ব ব্রাহ্মঃ; ব্রহ্মণ্ড ইং ব্রাহ্মী তন্তঃ। জাতি অর্থে হয়
ন। যথা, ব্রহ্মণ্ডোৎপত্তং ব্রাহ্মণঃ জাতিবিশেষঃ।

১২০°। নেননস্থ ঘণ্টি ।

ষণ্ঠি প্রত্যয় হইলে, ইন্ত্রাগান্ত প্রাতিপদিকেৱ নকারেৱ লোপ হয়
ন। যথা, বলিন ইহং বালিবস্ম, হলিন ইহং হর্মিনস্ম, সৈধাবিন
ইহং সৈধাবিস্ম, স্বন্দিণ ইহং স্বান্দিণস্ম। অপত্য অর্থে হয়।
যথা, সৈধাবিনোৎপত্তং সৈধাবঃ, সাদাবিনোৎপত্তং সাদাবঃ। গাথিন্

अभृतिर् हय ना । यथा, गाधिनोऽपत्वं गाधिनः, केशिनोऽपत्वं
कैशिनः । इन् सुव्युक्त दर्णे शिलिं हैले हय ना । यथा,
स्वग्विषोऽपत्वं स्वामिणः, तपस्त्रिनोऽपत्वं तापस्त्रिनः, चक्रिणः
चपत्वं चाक्रिणः ।

१२१ । तस्य भावस्तत्त्वौ ।

तस्य भावः, एই अर्थे, प्रातिपदिकेर उष्टुत औ उल् हय, न ई॒,
उ थाँके । अप्रेत्यज्ञान्त शब्द झोयलिङ्ग, उल्अप्रेत्यज्ञान्त शब्द झोलिङ्ग
हय । यथा, प्रभोर्मादः प्रभुत्वम्, प्रभुता ; भीरोर्मादः भीहत्वम्,
भीहता ; मनुष्यस्य भावः मनुष्यत्वम्, मनुष्यता ; अमरस्य भावः
अमरत्वम्, अमरता ; पश्चोर्मादः पशुत्वम्, पशुता ; चूरस्य भावः
चूरत्वम्, चूरता ; कातरस्य भावः कातरत्वम्, कातरता ; चपलस्य
भावः चपलत्वम्, चपलता ; नास्तिकस्य भावः नास्तिकत्वम्,
नास्तिकता ; अलसस्य भावः अलसत्वम्, अलसता ; अन्वस्य
भावः अन्वत्वम्, अन्वता ; मूर्खस्य भावः मूर्खत्वम्, मूर्खता ;
मूकस्य भावः मूकत्वम्, मूकता ; राज्ञो भावः राजत्वम्, राजता ;
यूनो भावः युवत्वम्, युवता ; न्यूनस्य भावः न्यूनत्वम्, न्यूनता ।

१२२ । वा नीलादेरिमनिः ।

तस्य भावः, एই अर्थे, नील अभृति प्रातिपदिकेर उष्टुत विकल्पे
इमनि हय, ई ई॒, ईयन् थाँके ; पक्के औ उल् हय । ईयन्
प्रत्यांष शब्द पूर्णलिङ्ग हय । यथा, नीलस्य भावः नीलिमा, नीलत्वम्,
नीलता ; पीतस्य भावः पीतिमा, पीतत्वम्, पीतता ; दुर्लभस्य भावः
रक्तिमा, रक्तत्वम्, रक्तता ; शुक्रस्य भावः शुक्रिमा, शुक्रत्वम्,
शुक्रता ; वक्रस्य भावः वक्रिमा, वक्रत्वम्, वक्रता ; शीतस्य भावः
शीतिमा, शीतत्वम्, शीतता ; उष्णस्य भावः उष्णिमा, उष्णत्वम्,
उष्णता ; जड़स्य भावः जड़िमा, जड़त्वम्, जड़ता ; मधुरस्य भावः
मधुरिमा, मधुरत्वम्, मधुरता ।

१२३। ओलीपोऽन्यस्य ।

इयनिप्रथास्त हइले, शब्देर अन्तेहित उवर्णेर लोप हय (३१) । यथा, लघोर्मांवः लघिमा, लघुत्वम्, लघुता ; अणोर्मांवः अणिमा, अणुत्वम्, अणुता ; तनोर्मांवः तनिमा, तनुत्वम्, तनुता ; खादोर्मांवः खादिमा, खादुत्वम्, खादुता ; पटोर्मांवः पटिमा, पटुत्वम्, पटुता ; क्षजोर्मांवः क्षजिमा, क्षजुत्वम्, क्षजुता ।

१३४। चहतो रः पृथ्वादेः ।

इयनि प्रथास्त हइले, पृथू, पृदू, पृच, पृश, परिपृच, एই मकल शब्देर श्वस्त्राने र हय (३१) । यथा, पृथोर्मांवः प्रथिमा, पृथुत्वम्, पृथुता ; चहदोर्मांवः चहदिमा, चहदुत्वम्, चहदुता ; छहस्त्र भावः छहडिमा, छहत्वम्, छहता ; क्षस्त्र भावः क्षगिमा, क्षगत्वम्, क्षगता ; भस्त्र भावः भगिमा, भगत्वम्, भगता ; परिपृहस्त्र भावः परिप्रहडिमा, परिपृहत्वम्, परिपृहता ।

१२५। प्रिय महतोः प्र महौ ।

इयनि प्रथास्त हइले, प्रियस्त्राने प्र ओ महस्त्राने यह हय (३१) । यथा, प्रियस्त्र भावः प्रेमा, प्रियत्वम्, प्रियता ; महतो भावः महिमा, महस्त्वम्, महता ।

१२६। गुह कङ्कस्त्र हीर्षणां गर कङ्कस्त्र द्राघाः ।

इयनि प्रथास्त हइले, गुहस्त्राने गर, गुहस्त्राने दुर्ग, ओ दीर्घस्त्राने दुर्घ इय (३१) । यथा, गुहोर्मांवः गरिमा, गुहत्वम्, गुहता ; हृष्टस्त्र भावः हृषिमा, हृषत्वम्, हृषता ; दीर्घस्त्र भावः द्राघिमा, दीर्घत्वम्, दीर्घता ।

१२७ । खंसा ।

वहशदेव उठर इमनि हइल, खूबन् निपाड़ने मिल्ह इय । यथा,
बहोर्मादः भूमा ।

१२८ । औपस्ये वतिच् ।

मानुष्य दुधाइल, प्राणिप्रदिकेव उठर वडिच् इय, इच्छ इध, वध
थाके । यथा, अन्त्र इव सुखं चन्द्रवन्मुखम्, हिममिव शोतुम्
हिमवत् प्रीतकम्, सच्छ्र इव गन्धोरः सच्छ्रवज्ञन्मीरः, पर्वत इव
उच्छ्रवः पर्वतवद्वतः, बाल्य इव अधीते शार्दूलवद्वतीते,
अक्षिय इव युध्यति ज्ञान्वयवद्युध्यति, पितरमिव पूजयति
पितृवत् पूजयत्तु पाध्यायम्, पुत्रमिव क्षिहृति पुत्रवस् क्षिहृति
ग्रिघ्नम्, इहे इव करति अहंवद्वसति बने, ब्रह्मवामिव शेते
ग्रज्ञावत् शेते भूतले, देवदत्तस्येव भवनम् देवदत्तवद्वनं वक्षटक्षणा,
राजस्येव पितृभक्तिः रामवत् पितृभक्तिर्थरतसा, राजेव राजकृत्,
आत्मेव आत्मवत् ।

१२९ । तेन वित्तचुम्ह चणौ ।

तेन वित्तः, एই अर्थे, प्राणिप्रदिकेव उडव ठूळे ओ चृष्ट इव । यथा,
अर्थेन वित्तः अर्थचुम्हः, अर्थचणः; विद्याया वित्तः विद्याचुम्हः;
विद्याचणः; ज्ञानेन वित्तः ज्ञानचुम्हः, ज्ञानचणः; मादया वित्तः
मादाचुम्हः, मादाचणः; अस्त्रेण वित्तः अस्त्रचुम्हः, अस्त्रचणः;
कर्मणा वित्तः कर्मचुम्हः, कर्मचणः ।

१३० । तद्स्याद्धिन् वा संजातं तारकादिभ्य इतः ।

तद् अस्य संजातम्, तद् अस्त्रिन् संजातम्, एই दूहे अर्थे,
प्राणिप्रदिकेव उठर ईड इय । यथा, तारका अस्त्रिन् संजाता
तारकितं नभः, पहुंचा अस्त्र संवरताः पहुंचित्तरः, फक्षनि

स्वस्य संजातानि फलितो दृचाः, पुष्पास्वस्याः संजातानि
पुष्पिता ज्ञता, तरङ्गा स्वस्याः संजाताः तरङ्गिता नदी, उत्कृष्टा
अद्विन् संजाता उत्कृष्टितं मनः, अन्वकारमद्विन् संजातम् अन्व-
कारितं जगत्, कलङ्कोऽस्य सञ्चातः कलङ्कितसन्द्रः, कर्मोऽस्तिन्
संजातः कर्मेनितः पन्थाः, पुलकान्वयिन् संजातानि पुलकितं
परीरम्, अहुरमस्य संजातम् अहुरितं धान्यम्, व्याधिरस्य
संजातः व्याधितो भद्रव्यः, भञ्जरो भञ्जितः, तुष्णिल तुष्णितः,
क्षेत्रक क्षेत्रितः, किसलय किसलितः, हुकुल हुकुलितः, खुवय
खुपलितः, कोरक कोरकितः, निद्रा निद्रितः, छदा छद्रितः,
दुभुक्षा दुभुक्षितः, पिपासा पिपासितः, सुख सुखितः, दुःख
दुःखितः, ब्रह्म ब्रह्मितः, तिलक तिलकितः, गर्वे गर्वितः, दूर्घ-
हर्षितः, चुध् चुधा चुधितः, सीमन्त सीमनितः, ज्वर ज्वरितः,
रोग रोगितः, रोमाश्च रोमाश्चितः, पश्चात् पश्चितः, कल्पक
कल्पितः, हृष्ट हृषा हृषितः, कह्नोल कह्नोलितः, शैवल शैव-
ितः, कन्दल कन्दितः, विल विलितः, प्रतिविल्प प्रतिविलितः,
मूर्छा मूर्छितः, दीक्षा दीक्षितः।

१३१ । प्रमाणे मात्र द्वन्न हवसटः ।

प्रदिशान् अर्थे, प्रातिपदिकेर ऊडर शाढ़े, नझ्टे, ओइसटे प्रेष्य
इस, औ ई॒, शाढ़, नझ् ओ हरम थाँके । शथा, हस्तः प्रमाणमस्य हस्ता-
मात्रम्, हस्तद्वन्नम्, हस्तहवसम् ; जाहुः प्रमाणमस्य जाहुमात्रम्,
जाहुद्वन्नम्, जाहुहवसम् ; जहः प्रमाणमस्य जहमात्रम्, जह-
द्वन्नम्, वितक्षिः प्रमाणमस्य वितक्षिमालं, चितक्षि-
द्वन्नम्, वितक्षिद्ववसम् ; ताळप्रमाणमस्य ताळमात्रम्, ताळद्वन्नम्,
ताळहवसम् ; गजः प्रमाणमस्य गजमात्रम्, गजद्वन्नम्, गजहवसम् ।

१३२ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे बहुप् ।

परिमाण अर्थे, यद्, तद्, एतद्, एই तिन प्रातिपदिकेर उत्तर
वतुप् हय, उ प इ॒, वत् थाके ।

१३३ । आ हः ।

वतुप् हइले, यद्, तद्, एतद्, इहादेर द चाने आ हय । यथा,
वत् परिमाणमस्य यावान्, तत् परिमाणमस्य तावान्, एतत्
परिमाणमस्य एतावान् ।

१३४ । कियदियतौ ।

किय् ओ इदम् शब्देर उत्तर वतुप् हइला, किय॑, इय॑, एই दूहे शब्द
निपाडने मिछ हय । यथा, किं परिमाणमस्य किवान्, इदं परि-
माणमस्य इवान् ।

१३५ । किमः संख्यापरिमाणे उत्तिः ।

सृथ्यापरिमाण दुश्चाइले, किम् शब्देर उत्तर उत्ति हय, उ इ॒, अति
थाके । यथा, का संख्या परिमाणमेवां कति । कतिशब्द वच्छ-
वचनाङ् ।

१३६ । अवयवे तथट् संख्यायाः ।

अवयव अर्थे, सृथ्यावाचक प्रातिपदिकेर उत्तर उत्तै हय, उ इ॒,
तय थाके । यथा, चत्वारोऽवयवा अस्य चतुष्टयम्, पञ्च अवयवा
अस्य पञ्चतयम्, षट्मवयवा अस्य षट्तयम्, सहस्रमवयवा
अस्य सहस्रतयम् ।

१३७ । उत्तर् वा हितिभ्यान् ।

अवयव अर्थे, हि॑ ति॑, एই दूहे प्रातिपदिकेर उत्तर विकल्पे
उत्तै हय, उ उ इ॒, अय थाके ; पक्षे उत्तै॑ । यथा, द्वौ अवयवौ॑
अस्य इयं हितयम्, लयोऽवयवा अस्य लयं लितयम् ।

१३८ । उभादू वः ।

अवयव अर्थे, उत्त एই प्रातिपदिकेर उठर य हय । यथा,
उभौ अवयवौ अस्य उभयम् ।

१३९ । तद्विविक्षिति शान्तादुः ।

तत् अस्तिन् अधिकम्, ऐই अर्थे, दशन् भागाण्ड प्रातिपदिकेर
उठर उ हय, उ इ॒, अ थाके । यथा, एकादश अधिका अस्तिन्
एकादशं शतम्, द्वादशं शतम्, त्रयोदशं शतम्, चतुर्दशं शतम् ।

१४० । शहन् विंशतेष्व ।

तत् अस्तिन् अधिकम्, ऐই अर्थे, शृङ्खागाण्ड ओ विंशति शहनेर
उठर उ हय । यथा, त्रिंशत् अधिका अस्तिन् लिंशं शतम्, चत्वा-
रिंशं शतम्, पञ्चाशं शतम्, एकत्रिंशं शतम्, चतुर्शत्वारिंशं
शतम्, पञ्चपञ्चाशं शतम् ; विंशतिरविका अस्तिन् विंशं शतम्,
एकविंशं शतम्, द्वाविंशं शतम् ।

१४१ । संखायाः पूरणे उट् ।

पूरण अर्थे, सृङ्खावाचक प्रातिपदिकेर उठर उट् हय, उ टे इ॒
अ थाके । यथा, एकादशानां पूरणः एकादशः, द्वादशः, त्रयो-
दशः, चतुर्दशः, पञ्चदशः, षोडशः, षष्ठदशः, अष्टादशः ।

१४२ । नानादसंखादेस्ट् ।

पूरण अर्थे, नकाराण्ड सृङ्खावाचक प्रातिपदिकेर उठर श्ट् हय,
टे इ॒, म थाके । यथा, पञ्चानां पूरणः पञ्चमः, षष्ठानां पूरणः
षष्ठमः, अष्टानां पूरणः अष्टमः, नवानां पूरणः नवमः, दशानां
पूरणः दशमः । अन्य सृङ्खावाचक शब्द पूर्वे थाकिले हय, ना ।
यथा, एकादशानां पूरणः एकादशः, द्वादशः, त्रयोदशः ।

१४३ । शुट् चतुर् षष् कतिभ्यः ।

পূরণ অর্থে, চতুর, ষষ্ঠি, কতি, এই তিনি প্রাতিপদিকের উত্তর খুঁটি
হয়, উট ইঁ, থুথাকে । যথা, চতুর্দশ পূরণঃ অনুর্ধ্বঃ, ষষ্ঠি
পূরণঃ ষষ্ঠি, কতীতাং পূরণঃ কতিষ্ঠঃ (৩২) ।

১৪৪ । দ্বিতীয়ঃ ।

পূরণ অর্থে, ছিশদের উত্তর ভীয় হয় । যথা, দ্বয়োঃ পূরণঃ
দ্বিতীয়ঃ ।

১৪৫ । তৃতীয় তৃতীয়ঃ ।

পূরণ অর্থে, তৃতীয়, তৃৰ্য্য, তৃৰীয়, নিপাতনে সিঙ্গ হয় । যথা,
লবাণ্যাং পূরণঃ তৃতীয়ঃ, চতুর্দশাং পূরণঃ তৃতীয়ঃ, তৃতীয়ঃ ।

১৪৬ । বিংশত্বাদেকাম্বত্ব বা ।

পূরণ অর্থে, বিংশতি প্রভৃতি সংখ্যাবাচক প্রাতিপদিকের উত্তর
বিকল্পে তথ্টি হয়, ট ইঁ, তম থাকে ; পক্ষে ডট্ট । যথা, বিংশতেঃ
পূরণঃ বিংশতিতমঃ, বিংশঃ ; একবিংশতিতমঃ, একবিংশঃ, দ্বা-
বিংশতিতমঃ, দ্বাবিংশঃ ; লবোবিংশতিতমঃ, লবোবিংশঃ ; লিংগতমঃ,
লিংশঃ ; চতুর্বিংশতমঃ, চতুর্বিংশঃ ; পঞ্চাশতমঃ, পঞ্চাশঃ ।

১৪৭ । নিত্য শতাদেঃ ।

শত প্রভৃতি প্রাতিপদিকের উত্তর নিত্য তথ্টি হয় । যথা, শতস্ত
পূরণঃ শততমঃ, বহুস্তুত্য পূরণঃ বহুস্তুতমঃ, অব্যুতস্তুত্য পূরণঃ
অব্যুততমঃ (৩৩) ।

• (৩২) কতিপয় শদের উত্তরও হয় । যথা, কতুতিপদানাং
পূরণঃ কতিপদঃ ।

(৩৩) যাস, অর্জুব্যাস, সংবৎসর, এই তিনের উত্তরও হয় ।
যথা, মাসস্ত পূরণঃ মাসতমঃ, অর্জুব্যাসস্ত পূরণঃ অর্জুব্যাসতমঃ,
বংবস্তুতস্ত পূরণঃ বংবস্তুততমঃ ।

१४८ । अद्वाहेष्वासंख्यादेः ।

यस्ति प्रत्यक्षिति संख्यावाचक प्रातिपदिकेर उत्तर नित्य तम्ट हय ।
यथा, एष्टः पूरणः अद्वितमः, सप्तवितमः, अष्टवितमः, नवति-
तमः । अन्य संख्यावाचक शब्द पूर्वे थाकिले हय ना ; तथन
१४६ सूत्रेर अनुयायी कार्य हइवेक । यथा, एकष्टः पूरणः
एकद्वितमः, एकष्टः ; द्विष्टवितमः, द्विष्टः ।

१४९ । वक्तु गणा पूर्ण संघेभ्यस्तिथुक् ।

पूर्ण अर्थे, वह गण, पूर्ण, संघ, एই कर प्रातिपदिकेर उत्तर
तिथुक् हय, उ क इ६, तिथ थाके । यथा, बह्नां पूरणः वक्तु-
तिथः, गणानां पूरणः गणतिथः, पूर्णानां पूरणः पूर्णतिथः,
संघानां पूरणः संघतिथः ।

१५० । वत्वन्तादिथुक् ।

पूर्ण अर्थे, वत्पुप्रत्ययान्ति प्रातिपदिकेर उत्तर इथुक् हय, उ क
इ६, इथ थाके । यथा, वावतां पूरणः वावतिथः, तावतिथः,
एतावतिथः, कियतिथः, इयतिथः ।

१५१ । तदस्याद्विन् वास्ति मतुप् ।

तत् अस्य अस्ति, तत् अस्त्विन् अस्ति, एই दूइ अर्थे, प्रातिपदिकेर
उत्तर मतुप् हय, उ प इ६, म६ थाके । यथा, मतिरस्यास्ति मति-
मान्, बुद्धिरस्यास्ति बुद्धिमान्, धीरस्यास्ति धीमान्, श्रीरस्यास्ति,
श्रीमान्, अंग्गोऽस्य बलि अंग्गमान्, पिता अस्यास्ति पितृमान्,
धर्मरस्यास्ति धर्ममान्, वधुरस्यास्ति वधुमान्, अजिरस्यास्ति
अजिमान्, वायुरस्यास्ति वायुमान्, नद्योऽस्यिन् बलि नदी-
मान् देशः, नावोऽस्यां बलि नौमती शास्त्रा ।

১৫২। অবগীন্তামৌ বঃ ।

অবগীন্ত প্রাতিপদিকের উত্তর বিহিত যতুপের য স্থানে ব হয় ।
যথা, জ্ঞানমস্তাঙ্গি জ্ঞানবানু, ধনমস্তাঙ্গি ধনবানু, বলম্
অস্তাঙ্গি বলবানু, বিদ্যা অস্তাঙ্গি বিদ্যবানু, দেবা অস্তাঙ্গি
দেববানু, জ্ঞানা অস্তাঙ্গি জ্ঞানবানু ।

১৫৩। অঙ্গ অ ণ ল অবগীন্তাত ।

যে সকল প্রাতিপদিকের অন্তে ঙ, এ, ষ ন ভিন্ন সপর্শবর্ণ থাকে,
তাহাদের উত্তর বিহিত যতুপের য স্থানে ব হর । যথা, রঙ্গিৰ
অস্তিত্বজ্ঞি রঙ্গিত্বানু, বিদ্যুত্ অস্তিত্বজ্ঞি বিদ্যুত্বানু । *

১৫৪। অবগীণ্পবাত ।

যে সকল প্রাতিপদিকের উপধাত্বলে অবর্ণ থাকে, তাহাদের উত্তর
বিহিত যতুপের য স্থানে ব হয় । যথা, আত্মা অস্তাঙ্গি আত্মবানু,
মাস্তোচ্ছ মন্ত মাস্তুবানু ।

১৫৫। মকারোব্রহ্মান্ত ।

যে সকল প্রাতিপদিকের উপধাত্বলে য থাকে, তাহাদের উত্তর
বিহিত যতুপের য স্থানে ব হয় । যথা, বজ্ঞানোব্রহ্মাঙ্গি বজ্ঞানোবানু,
হনু অস্তিত্বজ্ঞি হনুবানু ।

১৫৬। ল যবাদে: ।

যব প্রভৃতি প্রাতিপদিকের উত্তর বিহিত যতুপের য স্থানে ব হয়
না । যথা, বৰমানু, কুকুলামানু, বসামানু, দ্রাক্ষামানু, গহমানু,
হরিমানু, কঙ্কনামানু, জর্নিমানু, মূলিমানু, জগিমানু ।

১৫৭। উদ্ব্যবাদ্যঃ সংস্কারামৃ ।

যতুপ্রত্যয় হইলে, এবং সৎজ্ঞা তুষাইলে, উদ্ব্যব প্রভৃতি শব্দ

निपोतने पिङ्क हर । यथा, उदकमस्तिष्ठलि उदमान् उष्टुः, अन्यत उदमान् ; राजा अस्तिष्ठलि राजमान् शोभनराज-
युक्तो देशः, अन्यत राजमान् ; चर्म अस्त्रामलि चर्मस्त्रती
नाम नदी, अप्यत चर्मस्त्रती ; अस्ति अस्तिष्ठलि अचीवान्
जानूरुहस्तिः, अन्यत अस्तिमान् ; उक्तमस्तालि उक्तोवान् नाम
राजा, अन्यत उक्तवान् ; कञ्जा अस्त्रालि कञ्जीवान् नाम
कविः, अन्यत कञ्जावान् ; उष्टमस्तिष्ठलि उष्टमान् नाम
पर्वतः, अन्यत उष्टवान् ।

१५८ । कुमुद नड वेत्स महिषेभ्यो ड्रुतप् ।

कुमुद, नड, वेत्स, यहिष, एই चारि प्रातिपदिकेर उठर ड्रुतप् हर
ड उ प है, वृथाके । यथा, कुमुदान्यस्तिन् सनि कुमुदान्,
नडान्यस्तिन् सनि नडान्, वेत्सान्यस्तिन् सनि वेत्सान्,
महिषा अस्तिन् सनि महिषान् ।

१५९ । अस् मादा मेघा छजो विनिर्वा ।

अस्त्वागान्त, याया, येधा, सुङ्, एই सकल प्रातिपदिकेर उठर
विकल्पे दिनि हस्त, इ है, विन् थाके ; पक्षे यडुप् । यथा,
यसोऽस्त्रालि यस्त्री, यस्त्रान् ; तेजोऽस्त्रालि तेजस्त्री, तेज-
स्त्रान् ; पदोऽस्त्रा अक्षि पदस्त्रिनी, पदस्त्रती चेष्टुः ; मादा
अस्त्रालि मादास्त्री, मादावान् ; मेघा अस्त्रालि मेघास्त्री, मेघा-
वान् ; छन् अस्त्रालि छन्त्री, छन्वान् ।

१६० । लित्यं तपसः ।

तपस् शब्देर उठर निजा दिनि हर । यथा, तपोऽस्त्रालि तपस्त्री,
तपस्त्रिनी ।

१६१ । दूर् वा लैक्ष्मीराहस्याद् ।

एकाधिकद्वयविशिष्टं अवर्णास्त्र प्रातिपदिकेर उठर विकल्पे इन् हर ; पक्षे यथामस्त्रव मतुप् ओ दिनि हय । यथा, ज्ञानमस्त्रालिं ज्ञानो, ज्ञानवान् ; वलमस्त्रालिं वलो, वलवान् ; घनमस्त्रालिं घनी, घनवान् ; शिखा अस्त्रालिं शिखो, शिखावान् ; चूड़ा अस्त्रालिं चूड़ी, चूड़ावान् ; माया अस्त्रालिं मायो, मायावी ; शाहस्रम् अस्त्रालिं शाहस्री, शाहस्रवान् ; विवेकोऽस्त्रालिं विवेको, विवेकवान् ; उत्ताहः अस्त्रालिं उत्ताही, उत्ताहवान् ।

१६२ । नित्यं सुखादेः ।

सूर्य प्रभृति प्रातिपदिकेर उठर नित्य इन् हर । यथा, सुखम् अस्त्रालिं सुखी, डुःखमस्त्रालिं डुःखी, प्रणयोऽस्त्रालिं प्रणयी, लक्ष्मीस्त्रालिं लक्ष्मी, वहस्त्रमस्त्रालिं वहस्त्री ।

१६३ । हस्त करायां जाती ।

जाति दुर्घाइले, हस्त, कर, एই दूर्घे प्रातिपदिकेर उठर नित्य इन् हर । यथा, हस्तोऽस्त्रालिं हस्ती गजः, करोऽस्त्रालिं करी गजः । अन्यत्र, हस्तोऽस्त्रालिं हस्तवान् पुरुषः ।

१६४ । वर्णाङ्गल्लाचारिणि ।

त्रिकांशी दुर्घाइले, वर्ण शब्देर उठर नित्य इन् हर । यथा, वर्णः अस्त्रालिं वर्णीं वस्त्राचारी ; अन्यत्र, वर्णवान् ।

१६५ । पुम्पराहिम्यो देये ।

हान दुर्घाइले, पुम्पर श्रेष्ठ अङ्गित प्रातिपदिकेर उठर नित्य इन् हर । यथा, पुम्पराख्यस्त्रां सन्ति पुम्परिणी दीर्घिका, पद्मान्यस्त्रां सन्ति पद्मिणी, उत्तिनी, पङ्कजिनी, सटोजिनी, सदोरुहिणी, अर्द्धिनी, अग्नोजिनी, अजिनी, कमलिनी, छुष्टिनी, कैट-

विद्या, विसिनी, ज्ञानात्मिनी, तमात्मिनी, नन्दिनी, तरङ्गिणी,
कल्पोत्तिनी, तटिनी, प्रवाहिणी ।

१६६ । अर्थादृ याचके ।

याचक दुर्घाइले, अर्थ, एই प्रातिपदिकेर उठर नित्य इन् हर ।
यथा,, अर्थोऽस्यात्ति अर्थो याचकः; अनुत्त, अर्थवान् ।

१६७ । अर्थान्तेभ्यस्त ।

अर्थान्त प्रातिपदिकेर उठर नित्य इन् हर । यथा, विद्यारूपोऽर्थः
प्रवोजनमस्यात्ति विद्यार्थी, धनार्थी, धान्यार्थी, हिरण्यार्थी,
गुहदक्षिण्यार्थी ।

१६८ । मांसादेली विभाषा ।

मांस प्रभृति प्रातिपदिकेर उठर विकल्पे ल हर । यथा,
मांसमस्यात्ति मांसतः, श्रीरस्यात्ति श्रीतः, पञ्च अस्यात्ति
पञ्चतः, क्षेत्रोऽस्यात्ति क्षेत्रतः, शीतो गुणोऽस्यात्ति शीततः,
श्वामो गुणोऽस्यात्ति श्वामतः, पिङ्गो गुणोऽस्यात्ति पिङ्गतः,
पित्रतः, मुम्बतः, पृष्ठतः, वृद्धतः, मञ्जुतः, मञ्जुतः, चटुतः,
कपितः, अन्तितः, कुम्हतः, पांशुतः, स्त्रेततः, पेततः, कुण्ठतः,
अंसतः, वत्ततः । पक्षे, महूप् ।

१६९ । फेनादिलस्त ।

फेन, एই प्रातिपदिकेर उठर विकल्पे ल ओ इल हर । यथा,
फेनोऽर्जित्तुत्ति फेनतः फेनितः; पक्षे, फेनवान् ।

१७० । लोमादैः शः ।

लोमन् प्रभृति प्रातिपदिकेर उठर श हर । यथा, लोमान्त्यस्त
तत्ति लोमशः, लोमशः, गिरिशः, कर्कशः, कपिशः ।

१७१ । पिञ्चाम पञ्चाम्यामिताः ।

পিঞ্চাঃ, পঞ্চ, এই দুই প্রাতিপদিকের উভয় ইল হয় । যথা,
পিঞ্চাঃ অস্যাক্ষি পিঞ্চিলঃ, পঞ্চলঃ ।

১৭২ । দন্তাঙ্গুরঃ ।

দন্ত, এটি প্রাতিপদিকের উভয় উর হব । যথা, তত্ত্বতা দন্তঃ
সন্দেশ দন্তুরঃ ।

১৭৩ । অষ মুঘি সুক্ষ মধুম্যো রঃ ।

উষ, শুবি, মুক্ষ, মধু, এটি সকল প্রাতিপদিকের উভয় র হয় ।
যথা, অষুরঃ, শুগিরঃ সুক্ষার.., মধুরঃ ।

১৭৪ । সুক্ষাদেশ ।

মুগ প্রচৃতি প্রাতিপদিকের উভয় র হয় । যথা, সুক্ষমস্যাক্ষি
সুক্ষুরঃ, ক্ষুক্ষুরঃ, নগরম্, পার্শ্বুরঃ ।

১৭৫ । নড় শাদম্যাং ডুলপ্ ।

নড়, শাদ, এই দুই প্রাতিপদিকের উভয় ডুলপ হয়, ড প ইৎ,
বল থাকে । যথা, নড়া অস্মিন্ত সন্তি নড়ুলঃ, শাদা অস্মিন্ত
সন্তি শাদুলঃ ।

১৭৬ । ক্ষুব্রাদেৰ্বলঃ ।

ক্ষুবি প্রচৃতি প্রাতিপদিকের উভয় বল হয় ।

১৭৭ । দীর্ঘৈজ্ঞ্যঃ ।

বল প্রত্যয হইলে, অস্ত্র কর দীর্ঘ হয় । যথা, ক্ষুবিরস্যাক্ষি
ক্ষুবীবলঃ, পরিষহুলঃ, পূর্ণহুলঃ, রঞ্জনুলা, জর্জনুলঃ, টন্নাবলো
হুসী, শিখাবলো মধুরঃ ।

১৭৮ । কেশাদেৰঃ সঞ্চাযাম ।

মৎজা তু কাইলে, কেশ প্রচৃতি প্রাতিপদিকের উভয় ব হয় । যথা,

केशः सन्त्वस्य केशः विष्णुः, मणिरस्याल्लिमणिः नागविषेषः,
अजगः अख्याल्लिं अजगं पिनाकः, गाखिरस्याल्लिं गाखिरम्
अच्छुनस्य धनुः । इकाह द्वीर्घं हय, गाख्योवम् ।

१७९ । खादामिकैश्चर्ये ।

ऐश्वर्यं दूराइल, च, एहि प्रातिपदिकेर उठर आमिन् हय । यथा,
खम् ऐश्वर्यम् अस्याल्लिं खामी ।

१८० । शीतोष्णाभ्यामालुरसहने ।

असहन अर्थे, शीत, उड, एहि दूइ प्रातिपदिकेर उठर आलु
हय । यथा, शीतं न सहते शीतालुः, उष्णं न सहते उष्णालुः ।

१८१ । वातोसाराभ्यां रोगे किन् ।

रोग दूराइल, वात, अतीमार, एहि दूइ प्रातिपदिकेर उठर
किन् हय । यथा, वातोस्याल्लिं वातकी, अतीसारोस्याल्लिं अती-
सारकी ।

१८२ । बल्यादेहः ।

बलि प्रभृति प्रातिपदिकेर उठर उ हय । यथा, बल्योऽस्मिन्
मनि बलिमम् नध्यम् ।

१८३ । अर्गं आहेरत ।

अशम् प्रभृति प्रातिपदिकेर उठर अ॒ हय, ९ ई॑, अ थाके ।
यथा, अर्यांसि अस्य मनि अर्गसः, उरोऽस्याल्लिं उरसः, परितम्
अस्याल्लिं परितः, जटा अस्य मनि जटः, अच्छो गुणोऽस्याल्लिं
अच्छः, अघमस्याल्लिं अघः, उपयो हस्योऽस्याल्लिं उपयः ।

१८४ । अहम् घुमन्मरां सुः ।

अहम्, उत्तम्, एहि दूइ प्रातिपदिकेर उठर यु हय । यथा, अहम्

অস্থাস্তি অহংবুঃ অহক্ষারণানৃ, যুমস্ম অস্থাস্তি যুমংবুঃ যুমা-
ন্তিঃ ।

১৮৫। ব্যোত্সাদ্যঃ ।

জ্যোৎস্না প্রভৃতি শব্দ নিপাতনে সিঙ্ক হয়। যথা, জ্যোতিরস্তা
অস্তি জ্যোতস্তা, তমোৎস্তা অস্তি তুমিস্তা, ইক্ষুমস্তাস্তি
শক্তিস্তা; মনস্তাস্তি মনিনঃ, মনোমস্তঃ; অর্ণাংসি অস্তিম
মনি অর্ণবঃ মন্ত্রঃ ।

১৮৬। বামিনু বাচাল বাচাটাঃ ।

বামিনু, বাচাল, বাচাট, নিপাতনে সিঙ্ক হয়। যথা, বাচোৎস্ত
মনি বাম্বো ; অঃ ক্ষুল্মতং বঙ্গ ভাবতে, এ বাচাতঃ, বাচাটঃ ।

১৮৭। মূলে জাহঃ কর্ণাদঃ ।

মূল অর্থে, কর্ণ প্রভৃতি প্রাতিপদিকের উত্তর জাহ হয়। যথা, কর্ণস্ত
মূলং কর্ণজাহম্, অজ্ঞানো মূলম্ অজ্ঞজাহম্, খুজাহম্, নজ-
জাহম্, কৈজাহম্, পাদজাহম্, ইক্ষজাহম্, দলজাহম্ ।

১৮৮। পদ্মান্তিঃ ।

মূল অর্থে, পক্ষ, এই প্রাতিপদিকের উত্তর তি হয়। যথা, পদ্মস্ত
মূলং পদ্মতিঃ ।

১৮৯। মাঠ পিণ্ডভ্যাং ডুল ঔৰী ভাতরি ।

ভূত্ত অর্থে, যাত্ত, এই প্রাতিপদিকের উত্তর ডুল, এবং পিতৃ,
এই প্রাতিপদিকের উত্তর ব্য হয়, ড ইৎ, উল থাকেু।' যথা,
মাতৃভূর্বাতা মাতৃবৎ, পিণ্ডভূর্বাতা পিণ্ডব্যঃ ।

১৯০। ভানুকঃ পিলোঃ ।

পিতৃ ও যাত্ত অর্থে, যাত্ত, পিতৃ, এই দুই প্রাতিপদিকের উত্তর
ডায়হ হয়, ড ইৎ, আয়হ থাকে। যথা, মাতৃঃ পিলো মাতোমংঃ;

ପିତ୍ର: ପିତା ପିତାମହ:, ମାତ୍ରମାତା ମାତାମହୀ, ପିତ୍ରମାତା ପିତାମହୀ ।

୧୯୧ । ଠ: କର୍ମ୍ୟଃ କୁଶଲେ ।

କୁଶଳ ଅର୍ଥେ, କର୍ମନ୍, ଏହି ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ଠ ହୟ । ସଥା, କର୍ମ୍ୟ କୁଶଲ: କର୍ମଠ: ।

୧୯୨ । ପୂର୍ବାଦିନିକୁତୀଯାଦୀ ।

ତୃତୀୟାର ଅର୍ଥେ, ପୂର୍ବ ଏହି ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ଇନି ହୟ, ଇ ଇେ, ଇନ୍ ଥାକେ । ସଥା, ପୂର୍ବମନେନ ଜାତଂ ଭୁକ୍ତଂ ପୀତଂ ଗତଂ ବା .ପୂର୍ବୀ, ଜାତଂ ପୂର୍ବମନେନ ଜାତପୂର୍ବୀ କଟମ, ଭୁକ୍ତଂ ପୂର୍ବମନେନ ଭୁକ୍ତପୂର୍ବୀ ଓଦନ୍ମ, ପୀତଂ ପୂର୍ବମନେନ ପୀତପୂର୍ବୀ ପଥ:, ଗତଂ ପୂର୍ବମନେନ ଗତପୂର୍ବୀ ନୟମ ।

୧୯୩ । ଦୂଷାଦିଭ୍ୟକ୍ଷ ।

ତୃତୀୟାର ଅର୍ଥେ, ଇଷ୍ଟ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ଇନି ହୟ । ସଥା, ଦୂଷମନେନ ଦୂଷୀ ଯଜ୍ଞ, ଅଧୀତମନେନ ଅଧୀତି ଶାସ୍ତ୍ର, ଶ୍ଵରମନେନ ଶ୍ଵରୋ ବେଦ, ନୟିତମନେନ ନୟିତି ଉପଦେଶ, ଆକ୍ରାତମନେନ ଆକ୍ରାତୀ ଇତିହାସ, ଆସେବିତମନେନ ଆସେପିତୀ ଗୁରୌ, ନିରାକାତମନେନ ନିରାକାତୀ ଶାତ୍ରୌ, ଉପକ୍ରମନେନ ଉପକ୍ରମତୀ ମିଳେ, ଅବକୋଣମନେନ ଅବକୋଣୀ ବ୍ରତ ।

୧୯୪ । ଅତିଶ୍ୟାୟନେ ତମବିଷ୍ଟନୌ ।

ବର୍ଷର ଶୁଦ୍ଧ୍ୟ ଏକେର ଉେକର୍ଷ ଦୁଃଖାଇଲେ, ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ତମପ୍ ଓ ଇଷ୍ଟନ୍ ହୟ, ତମପ୍ରେର ପ ଇେ, ତମ ଥାକେ ; ଇଷ୍ଟମେର ନ ଇେ, ଉଷ୍ଟ ଥାକେ । ସଥା, ଅବେଷାମତିଶ୍ୟାୟନ ପଦ୍ମ: ପଦ୍ମତମ:; ପଟିଷଃ:; ଅବେଷାମ୍ ଅତିଶ୍ୟାୟନ ଲକ୍ଷ: ଲକ୍ଷତମ:; ଲାଘିଷ:; ଅବେଷାମତିଶ୍ୟାୟନ ରହୁ: ରହୁ: ତମ:; ଗରିଷଃ:; ପିବତମ:; ପ୍ରେଷଃ:; ଦୋର୍ଚ୍ଛତମ:; ଦ୍ରାଘିଷଃ:; ଡଢ଼ତମ:; ଦ୍ରୁଦ୍ରିଷଃ:; ନୟତମ:; କ୍ରଦିଷଃ:; କର୍ମତମ:; କ୍ରଶିଷଃ: ।

১৯৫। দ্বয়োহারবীয়স্তনৌ।

দুর্বের মধ্যে একের স্তেকর্ষ দুখাইলে, প্রাতিপদিকের উভয় তরপু
ও ঈয়মূল হয়, তরপের প ইৎ, তর থাকে, ঈয়মূনের উ ন ইৎ,
ঈয়ম থাকে। যথা, অবমনযোরতিশয়েন পটুঃ পটুতরঃ, পটো-
যানু; অবমনযোরতিশয়েন লম্বুঃ লম্বুতরুঃ, লঘীযানু; গুহতরঃ,
গুহীযানু; পিয়তরঃ, পেয়ানু; দীর্ঘতরঃ, দ্রাঘীযানু; ঢঢতরঃ;
দ্রঢীযানু; চতুরঃ, চতীযানু; ছশতরঃ, কশীযানু।

১৯৬। শ্র জ্যৌ প্রয়স্ত্রস্তু।

ইষ্টন্ত ও ঈয়মূল প্রত্যয় হইলে, প্রশস্তাদের স্থানে শ্র ও জ্যৌ
হয়। যথা, অবসেধামতিশয়েন পঞ্চাঃ শ্রেষ্ঠঃ, জ্যোষ্ঠঃ; অবমনযোঃ
অতিশয়েন পঞ্চস্তুঃ শ্রেযানু।

১৯৭। আ জ্যাহীরীয়স্তনঃ।

জ্য, এই আদেশের পরবর্তী ঈয়মূনের ঈস্থানে আ হয়। যথা,
জ্যাযানু।

১৯৮। বৰ্ণ জ্যৌ দ্রস্ত্রস্তু।

ইষ্টন্ত ও ঈয়মূল পরে থাকিলে, বৃক্ষসদের স্থানে বৰ্ণ ও জ্য হয়।
যথা, অবসেধামনযোর্বা অতিশয়েন হস্তঃ বর্ষিষ্ঠঃ, বর্ষীযানু;
জ্যোষ্ঠঃ, জ্যাযানু।

১৯৯। অন্তিক বাঢ়যোর্নেহ স্বাধৌ।

অন্তিকশদের স্থানে নেদ ও বাঁচশদের স্থানে সাধ হয়। যথা,
নৈহিষঃ, নেহীযানু; সাধিষঃ, সাধীযানু।

২০০। অল্পস্ত্র কন্ত বিভাষা।

অল্পশদের স্থানে বিকল্পে কন্ত হয়। যথা, কনিষ্ঠঃ, কনীবানু;
অলিষঃ, অলীবানু।

२०१ । यूनः कन् यवौ ।

सूर्यन् शब्देर आने कन् ओ वद् हय । यथा, कनिष्ठः, कनीयान् ; विष्ठः, यवीयान् ।

२०२ । स्तूल दूरयोः स्थव दवौ ।

स्तूलस्थाने इव ओ दूरस्थाने दव हय । यथा, स्थविष्ठः, स्थवीयान् ; दविष्ठः, दवीयान् ।

२०३ । उक्तुद्रयोर्वर ज्ञोदौ ।

उक्तुस्थाने वर ओ कुद्रुस्थाने क्षोद इव । यथा, वरिष्ठः, वरीयान् ; ज्ञोदिष्ठः, ज्ञोदीयान् ।

२०४ । जिप्र बज्जलयोः क्षेप वंहौ ।

जिप्रस्थाने क्षेप ओ बज्जलस्थाने वंह इव । यथा, ज्येष्ठः, ज्येष्ठीयान् ; वंहिष्ठः, वंहीयान् ।

२०५ । स्थिरस्य स्यः ।

स्थिरस्यस्थाने च हय । यथा, स्थेष्ठः, स्थेयान् ।

२०६ । विनातुपोर्लुक् ।

इष्टन् ओ ईम्मून् परे थोकिले, विन् ओ मत्तूप् प्रत्ययेर लोप हय । यथा, अद्यमेषामतिश्वेन मायावी मायिष्ठः, मायीयान् ; अद्यमेषामतिश्वेन बलयान् बलिष्ठः, बलीयान् ।

२०७ । भूयोभूयिष्ठौ ।

वह्निस्थाने उत्तर ईम्मून् हइले भूम्मू, इष्टन् हइले भूरिष्ठ, रिपात्तने सिन्ह हय । यथा, अद्यमनज्ञोर्विश्वेष बल्तः भूयान्, अद्यमेषामतिश्वेन बल्तः भूयिष्ठः ।

२०८ । किंयत्तदां द्वयोरेकस्य गिर्वारणे उत्तरः ।

दूयेर शधे एकेन निर्जातव दुखाइले, किम्, यद्, उद्, एই तिन् प्रातिपदिकेन उठन् उठन् हय, उ ई॒, अठन् थाँके । यथा, अनयोः कतरो वैष्णवः, अनयोर्वतरो ब्राह्मणः ततर आगच्छ ।

२०९ । बह्नां उतमः ।

बहुर शधे एकेन निर्जातव दुखाइले, उठम् हय, उ ई॒, अठम् थाँके । यथा, एषां कतमः चैव, एषां यतमः चत्तियः ततमः प्रथात् ।

२१० । एकान्याभ्यासः ।

एक, अन्य, एই दूइ प्रातिपदिकेन उठन् उठन् ओ उठम् हय । यथा, भवतोरेकतरः पठतु, भवतानेकतमः इण्ठोतु ; तयोरन्यतरो यातः, तेषामन्यतमो मृतः ।

२११ । किमेद्वयेभ्योऽद्वये चतराम् चतमामेकोल्पे ।

दूइ ओ बहुर शधे एकेन उ॒ङ्कर्ष दुखाइले, किम्, एकाराम्, ओ अवाय शंजेन उठन्, चतराम् ओ चतयाम् प्रथाय हय, च ई॒, उराम् ओ उमाय थाँके । यथा, किलराम्, किलमाम्, प्राह्लेतराम् प्राह्लेतमाम्, उच्चैस्तराम्, उच्चैस्तमाम् । दूये दुखाइले हय ना । यथा, उच्चैस्तरकः ।

२१२ । प्रश्ंसायां रूपः ।

प्रश्ंसा दुखाइले, प्रातिपदिकेन उठन् रूप प्रथाय हय । यथा, प्रश्ंसो वैयाकरणः वैयाकरणरूपः, नैयायिकरूपः, आलङ्कारिकरूपः, मीमांसकरूपः ।

२१३ । ईषद्गुने कल्प देश्च देशीवाः ।

ईष॒ गृन एই अर्थ दुखाइले, प्रातिपदिकेन उठन् कल्प, मेषः, औ देशीय प्रथाय हय । यथा, ईषद्गुनो विषान् विहृत्कल्पः, विहृदेशः, विहृदेशीवः ।

୨୧୪ । ତିଷ୍ଠନ୍ତାତ् ।

ପୂର୍ବ ମୁଦ୍ରାଯେ ବିହିତ ପ୍ରତ୍ୟାଯ ମକଳ ତିଷ୍ଠନ୍ତ ପଦେର ଉତ୍ତର ହୟ । ସଥା, ପଠତିରାମ୍, ପଠତିମାମ୍, ପଠତିରୂପମ୍, ପଠତିକଳମ୍, ପଠତିଦେଶ୍ୟମ୍, ପଠତିଦେଶୀଯମ୍ ।

୨୧୫ । ବା ସ୍ତ୍ରୋ ଷଙ୍କଃ ପୁରସ୍ତାତ୍ ।

ଈଷଦୂନ ଅର୍ଥେ, ମୁଦ୍ରା ପଦେର ଉତ୍ତର ବିକଞ୍ଚେ ବଛ ପ୍ରତ୍ୟାଯ ହୟ ; ଏଇ ପ୍ରତ୍ୟାଯ ମୁଦ୍ରଣ ପଦେର ପୂର୍ବେ ଯାଏ । ସଥା, ଈଷଦୂନः ପଟୁଃ ଷଙ୍କପଟୁଃ, ପଟୁକଳଃ, ପଟୁଦେଶ୍ୟଃ, ପଟୁଦେଶୀଯଃ ।

୨୧୬ । ତେନ ତୁଲ୍ୟଃ ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାନୀୟୌ ।

ତେନ ତୁଲ୍ୟଃ, ଏଇ ଅର୍ଥେ, ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ସ୍ଥାନ ଓ ସ୍ଥାନୀର ପ୍ରତ୍ୟାଯ ହୟ । ସଥା, ପିତ୍ରା ତୁଲ୍ୟଃ ପିତ୍ରସ୍ଥାନଃ, ପିତ୍ରସ୍ଥାନୀୟଃ ; ଭାତସ୍ଥାନଃ, ଭାତସ୍ଥାନୀୟଃ ; ମାତ୍ରସ୍ଥାନା, ମାତ୍ରସ୍ଥାନୀୟା ମାତ୍ରସ୍ଵରା ।

୨୧୭ । ଜାତୀ ଜାତୀୟଃ ।

ଜାତି ଅର୍ଥେ, ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ଜାତିର ପ୍ରତ୍ୟାଯ ହୟ । ସଥା, ବ୍ରାହ୍ମଣଜାତୀୟଃ, କ୍ଷାତ୍ରିଯଜାତୀୟଃ, ପୁରୁଷଜାତୀୟଃ, ସ୍ତ୍ରୀଜାତୀୟଃ, ବଣିଗ୍ରଜାତୀୟଃ, ରଜକଜାତୀୟଃ, ତାକିକଜାତୀୟଃ, କେବାକର୍ଣ୍ଣ-ଜାତୀୟଃ ।

୨୧୮ । ସଂଖ୍ୟାଯା: କିଯାଭ୍ୟାଟତ୍ତିଗଣାନେ ହାତମୁଢ଼ ।

କ୍ରିୟାର ଅଭ୍ୟାଟତ୍ତିଗଣନ, ଅର୍ଥାତ୍ କତ ବାର ମେଇ କ୍ରିୟା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହିଁଲ ତାହାର ଗଣନା, ଦୁଃାଇଲେ, ମୁଖ୍ୟାବାଚକ ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର କୃତ୍ୟମୁଢ଼ ହୟ, ଉ ଚ ଇୟ, କୃତ୍ୟମ୍ ଥାକେ । ସଥା, ପଞ୍ଚ ବାରାନ୍ ମୁଢ଼କ୍ତେ, ପଞ୍ଚକଳୋ ମୁଢ଼କ୍ତେ, ସପ୍ତ ବାରାନ୍ ସ୍ଵପିତି, ସପ୍ତକଳଃ ସ୍ଵପିତି, ଅତିଂ ବାରାନ୍ ପଠତି ଶତକଳଃ ପଠତି ।

୨୧୯ । ହି ଲି ଚତୁର୍ବ୍ୟଃ ମୁଢ଼ ।

ক্রিয়ার অভ্যাসু উপর দুঃখাইলে, দ্বি, ত্রি, চতুর, এই তিনি প্রাতি-
পদিকের উত্তর মুচ্ছ হয়, উচ ইৎ, স থাকে। যথা, দ্বৌ বারৌ
মুড়কে বিমুড়কে, লৌনু বারানু মুড়কে বিমুড়কে ।

২২০। লোপোন্ত্যস্য চতুরঃ ।

মুচ্ছ হইলে, চতুর এই প্রাতিপদিকের অন্ত্য দর্শনের লোপ হয়। যথা,
চতুরো বারানু মুড়কে চতুরমুড়কে । *

২২১। একস্য বক্ষস্তুতি ।

এক, এই প্রাতিপদিকের উত্তর মুচ্ছ হয় এবৎ তৎসহিত একস্তুতে
সমৃৎ হয়। যথা, এক বার মুড়কে বক্ষদমুড়কে, বক্ষদধীতে।
এছলে অভ্যাসু সন্তুষ্ট নহে, গণনযাত্র বুঝাইতেছে ।

২২২। বিভাগা বক্ষোরবিপ্লবকালে ধাচ্ছ ।

ক্রিয়ার অভ্যাসু উপর দুঃখাইলে, এবৎ ক্রিয়ানুষ্ঠানকালের পরস্পর নৈকট্য
বুঝাইলে, বহু এই প্রাতিপদিকের উত্তর বিকল্পে ধাচ্ছ হয়, চ ইৎ
ধা থাকে; পক্ষে কৃত্যমুচ্ছ। যথা, বক্ষধা দিবস্য মুড়কে, বক্ষ-
জলো দিবস্য মুড়কে। নৈকট্য না বুঝাইলে হয় না। বক্ষজলো
নাস্যাগচ্ছতি ।

২২৩। বক্ষজ্যার্থাদ্বা চয়স্তু ।

বক্ষর্থ ও অশ্পার্থ প্রাতিপদিকের উত্তর বিকল্পে চগ্ন হয়, চ ইৎ,
শগ্ন থাকে। যথা, বক্ষ দহাতি বক্ষজ্যো দহাতি, মূরি দহাতি
মুরিজ্যো দহাতি, অল্প দহাতি অল্পজ্যো দহাতি, ক্ষোক দহাতি
ক্ষোকজ্যো দহাতি। কারকের উত্তর হয়, অন্যত্র হয় না। যথা,
বক্ষনাং স্ত্রামী, এ স্তুলে, বক্ষঃ স্ত্রামী, হইত্বেক বা । *

২২৪। সংক্ষেপে দ্যুম্বলাঙ্গ বীম্বাযাম ।

বীগ্ন দুঃখাইলে, সংখ্যাবাচক ও একদেশবাচক প্রাতিপদিকের
উত্তর বিকল্পে চগ্ন হয়। যথা, সংখ্যাবাচক—দ্বৌ দ্বৌ দহাতি

हिंशो ददाति, पञ्च पञ्च ददाति पञ्चशो ददाति ; एकदेश-
दाचक—पार्दं पादं ददाति पादशो ददाति, अर्दमईं ददाति
अर्दशो ददाति ।

२२५ । विकारे मयट् ।

विकार अर्थ तुखाइल, प्रातिपदिकेर उठर यश्टे हय, टे ई६, मय
थाके । यथा, स्वर्णस्य विकारः स्वर्णमयो घटः, स्वर्णमयो प्रतिमा ;
मृदो विकारः मृदमयो घटः, मृदमयो प्रतिमा ।

२२६ । हिरण्यमयः ।

हिरण्य निपातने गिन्ह इय । यथा, हिरण्यस्य विकारः हिर-
ण्यमयः ।

२२७ । अवश्ये ।

अवश्य तुखाइल, प्रातिपदिकेर उठर यश्टे हय । यथा, दारू-
ण्यस्थावयवाः दारूमयमासनम्, दर्भाण्यस्थावयवाः दर्भमयो
माद्भूताः, काष्ठान्यस्थावयवाः काष्ठमयो हस्ती, ऊर्णा अस्थावयवाः
ऊर्णमयं वासः, अद्भान्यस्थावयवाः अद्भुमयो वक्षः, अपूपा अस्था
अवश्यवाः अपूपमयं आद्भुम् ।

२२८ । आस्तौ ।

उपास्ति अर्थ तुखाइल, प्रातिपदिकेर उठर यश्टे हस्त । यथा,
ज्ञेन व्याप्तं ज्ञनमयं जगत् प्रज्ञये, दोगेण व्याप्तं दोगमयं शरी-
रम्, धूमेन व्याप्तं धूममयं मृहम् ।

२२९ । संस्करण ।

संस्करण तुखाइल, प्रातिपदिकेर उठर यश्टे हस्त । यथा, तिक्षेन
संस्कृतं तिक्षमटं वर्षणम्, छृतेन संस्कृतं छृतमयं व्यञ्जनम्, पापेन
संस्कृतं पापमयं शरीरम् ।

२३० । अष्टथग्भावे च ।

अपृथग्भाव दुर्बाइल, प्रातिपदिकेर उत्तर मरट् हय । यथा, विष्णोरष्टथग्भूतं विष्णुमयं जगत्, वाग्भ्योऽष्टथग्भूतं वाङ्मयं शास्त्रम्, चितोऽष्टथग्भूतः चिन्मयः पुरुषः ।

२३१ । गोचर पुरीषे ।

पूरीष दुर्बाइल, गो, एই प्रातिपदिके कर उत्तर मरट् हय । यथा, गोः पुरीषं गोमयम् ।

२३२ । खेहे तैलन् ।

व्येह अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर तैलन् हय, न इ६, तैल थाके । यथा, तिलस्य खेहः तिलतैलम्, सर्वपस्य खेहः सर्वपतैलम्, एर-खडस्य खेहः एरखडतैलम् ।

२३३ । धाच् संखाया विधार्थे ।

विधा अर्थे, म९थ्याराचक प्रातिपदिकेर उत्तर धाच् हय, च इ६, धा थाके । यथा, एका विधा एकधा, द्वे विधे द्विधा, तिस्रो विधाः त्रिधा, चतुर्थो विधाः चतुर्धा, पञ्च विधाः पञ्चधा, एकधा द्विधा त्रिधा वा भुज्ञके ।

२३४ । आवान्तरापादने च ।

आवान्तरापादन अर्थात् अन्यथाभावमन्त्यादन अर्थेऽ धाच् हय । यथा, पञ्च राशीन् एकधा कुरु, एकं राशिं पञ्चधा कुरु ।

२३५ । ऐकधाद्यो वा ।

ऐकध्य प्रभृति शब्दविकल्पे विपात्तने मिळ हय । यथा, एका विधा ऐकध्यम्, द्वे विधे द्वैधं द्वेधा, तिस्रो विधाः त्रैधं त्रेधा, पञ्च विधाः षोडा । पक्षे, एकधा, द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा इत्यात्रि ।

२३६। पाशः कुलिते ।

कूर्णसित दुखाइले, प्रातिपदिकेर उत्तर पाश प्रत्याय हय । यथा, कुलिते वैथाकरणः वैयाकरणपाशः, मीमांसकपाशः, भिषक्-पाशः, वैदिकपाशः, लेखकपाशः, पाचकपाशः ।

२३७। भूतपूर्वं चरट् ।

भूतपूर्व अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर चर्टे हय, टे इ६, चर थाके । यथा, आठगो भूतपूर्वः आठचरः छष्टो भूतपूर्वः छष्टचरः, अपितो भूतपूर्वः अपितचरः, अधोतो भूतपूर्वः अधीतचरः ।

२३८। सम्बन्धे रूप्यस्त्र ।

सम्बन्ध दुखाइले, भूतपूर्व अर्थे, चर्टे ओ रूप्य प्रत्याय हय । यथा, देवदत्तस्य भूतपूर्वं देवदत्तहस्यम् देवदत्तचरं वा भवनम् ।

२३९। एकाहाकिनिरसहाये ।

सहायशुन्य दुखाइले, एकाहाकि निरसहाये, इ इ६ आकिन् थाके । यथा, एक एव पकाकी ।

२४०। प्राक् टेरक् खायौ ।

स्वार्थ दुखाइले, प्रातिपदिकेर टिर पूर्वे अक् हय । यथा, कन्ना एव कन्यका, नारा एव तारका ।

२४१। बालादैरिक् ।

स्वार्थ दुखाइले, बाला प्रभृति प्रातिपदिकेर टिर पूर्वे इक् हय । यथा, बाला एव बालिका, तरला एव तरलिका, निपुणा एव निपुणिका, चतुरा एव चतुरिका, चपला एव चपलिका, जला एव जलिका, गोधा एव गोघिका ।

२४२। अच्छाते कन् ।

अज्ञात अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर स्वार्थे कन् हय, न इ॒ं, क
थाके । यथा, क्रस्त्रवयमस्तः अस्त्रकः, उद्गुकः, महिषकः, गर्भकः ।

२४३ । क्रत्यिते ।

तृष्णित अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर स्वार्थे कन् हय । यथा,
क्रत्यितोऽस्तः अस्त्रकः, क्रत्यितो महिषः महिषकः ।

२४४ । अल्पे ।

अपे अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर स्वार्थे कन् हय । यथा, अल्पं
तैलं तैलकम्, ल्लोरकम्, सर्विलकम् ।

२४५ । क्रस्ते ।

त्रुष्टु अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर स्वार्थे कन् हय । यथा, त्रुष्टो
ठक्कः ठक्ककः, त्रुष्टः पटः पटकः, त्रुष्टः लान्धः लान्धकः, त्रुष्टो
दण्डः दण्डकः ।

२४६ । अनुकम्पायाम् ।

अनुकम्पा अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर स्वार्थे कन् हय । यथा,
अनुकम्पितः पुन्नः पुन्नकः, वल्मीक , इवलकः ।

२१७ । संचायाम् ।

संज्ञा अर्थे, प्रातिपदिकेर उत्तर स्वार्थे कन् हय । यथा, कर्मकः,
रोहितकः, शर्विलकः ।

२४८ । लियामन्त्योऽक्रस्तः ।

ओनिन्द्र प्रातिपदिकेर उत्तर कन् हइले, अस्त्रा यर त्रुष्ट हय ।
यथा, मालवी मालविका, सागरी सागरिका, लवक्षी लवक्षिका,
माधवी माधविका, चण्डी चण्डिका, गुण्डी गुण्डिका,
शेफाली शेफालिका, लग्नाली लग्नालिका, युधी युधिका, वदरी

वदिका, द्रुति का, कालो कालिका, शारी शारिका, स्त्री स्त्रिका ।

२४९ । क्रसे कुटी शमी गुण्डाभो रः ।

इस अर्थ, कूटी, शमी, गुण्डा, एवं इन प्रातिपदिकों उड़े रहे हैं । यथा, हुखा कुटी "कुटीरः", हुखा शमी शमीरः, हुखा गुण्डा गुण्डारः ।

२५० । अखोक्त वर्षभेद्यस्तरट् ।

इस अर्थ, अथ, उक्तन्, वर्ष, शब्द, ऐसे चारि प्रातिपदिकों उड़े रहे हैं, टे इ९, डर थाके । यथा, हुखोऽश्वः अश्वतरः, उच्चतरः, वल्सपरः, वर्षभतरः ।

२५१ । पञ्चम्याससिल् वा ।

पञ्चमीदिव्यक्तिहाने विकल्पे उनिल् हैं, इल् इ९, उस् थाके । यथा, उठ्हात् उठ्हतः, आमात् आमतः, बगरात् बगरतः, रुच्छात् रुच्तः, विच्छात् विच्तः, उभवस्त्रात् उभवतः, भवतः भवतः, एकस्त्रात् एकतः, अन्यस्त्रात् अन्यतः, पूर्वस्त्रात् पूर्वतः, परस्त्रात् परतः, दक्षिणस्त्रात् दक्षिणतः, उत्तरस्त्रात् उत्तरतः, हलात् हलतः, उचात् उच्तः, नेघात् नेघतः, जलात् जलतः ।

२५२ । सप्तम्यात् ।

सप्तमीहाने विकल्पे उसिल् हैं । यथा, पूर्वस्त्रिन् पूर्वतः, दक्षिणस्त्रिन् दक्षिणतः, उत्तरस्त्रिन् उत्तरतः, प्रथमे प्रथमतः, परस्त्रिन् परतः, अये अयतः, आदौ आटितः, मध्ये मध्यतः, अन्ते अन्ततः, उठे उठतः, परम्योः पार्वतः, रुच्स्त्रिन् रुच्तः ।

२५३ । नित्यं पर्वभिभ्याम् ।

परि ओ अभि उपसर्गेर ऊङ्ग्र नित्य उमिल् हय । यथा, परितः, अमितः ।

२५४ । न चाकदहोः ।

हाक ओ कुह धातुर प्रयोगे उमिल् छय ना । यथा, खर्गात् हीवते, पर्वताटवरोहांत ।

२५५ । सप्तस्यास्तल् वा सर्वनामः ।

सर्वनाम (३४) शब्देर सप्तशीक्षाने दिक्षेष्पे तल् हय, ल इ९, त्र थाके । यथा, सर्वस्तिन् सर्वत्र, उभयस्तिन् उभयत्र, एकस्तिन् एकत्र, अन्यस्तिन् अन्यत्र, इतरस्तिन् इतरत्र, पूर्वस्तिन् पूर्वत्र, परस्तिन् परत्र, अपरस्तिन् अपरत्र ।

२५६ । अ य ता एतदृ यदृ तदाम् ।

उमिल् ओ तल् हईले, एतद्वाने अ, यद्वाने य, ओ तद्वाने उ हय । यथा, एतद्वात् अतः, एतस्तिन् अत् ; यद्वात् यतः, यस्तिन् यत् ; तद्वात् ततः, तस्तिन् तत् ।

२५७ । किमः कुः ।

किम्वाने कु हय । यथा, कस्तात् कुतः, कस्तिन् कुत् ।

२५८ । क कुहौ ।

क ओ कुह निपातने मिक्ष हय । यथा, कस्तिन् क, कुह ।

२५९ । शूरिदमः ।

शूरयस्ताने ई हय (३५) । यथा, अस्तात् इतः ।

२६० । सप्तस्यांहः ।

सप्तशी क्षाने इ हय । यथा, अस्तिन् इह ।

(३४) द्वि, अस्त्र, युक्त्र, भिन्न ।

(३५) नानीष् हईले ओ हय ।

२६१ । इतरासामपि हस्तन्ते ।

पञ्चमी, सप्तमी भिन्न अन्यान् विभक्तिशानेऽ उमिल् ओ तल् प्रत्यय देखिते पाओया याय । यथा, स भवान्, ततोभवान्, तत्त्वभवान्; तं भवन्तम्, ततोभवन्तम्, तत्त्वभवन्तम्; तेन भवता, ततोभवता, तत्त्वभवता; अस्यै भवते, ततोभवते, तत्त्वभवते; तस्य भवतः, ततोभवतः, तत्त्वभवतः ।

२६२ । एक सर्वयोः काले हा ।

काल बुझाइले, एक, सर्व, ऐ दुइ सर्वनाशद्वयेर सप्तमीश्वाने दा हय । यथा, एकस्मान् काले एकदा ।

२६३ । सो वा सर्वस्य ।

जा हइले, सर्वगद्वाने विकल्पे म हय । यथा, सर्वस्मान् काले सदा, सर्वदा ।

२६४ । अन्य किं यदां हिल् च ।

अन्य, किम्, यद्, ऐ तिन गर्वनाम शब्देर सप्तमीश्वाने, दा ओ हिल् हय, ल ई॒, हि॑ थाके । यथा, अन्यस्मिन् काले अन्यर्हि॑, अन्यदा ।

२६५ । किं यदोः क यौ ।

दा ओ हिल् हइले, किश्वाने क, ओ यद्वाने य हय । यथा, कस्मिन् काले कहि॑ कदा, यस्मिन् काले यर्हि॑ यदा ।

२६६ । तदो हानीं च ।

उद्दशद्वयेर सप्तमीश्वाने दा, हिल् ओ दानी॒श् हय ।

२६७ । तस्यदः ।

दा, हिल्, ओ दानी॒श् हइले, उद्दशद्वयेर त हय । यथा, तस्मान् काले तदा, तर्हि॑, तदानी॒श् ।

২৬৮ । ইহমো দানীম् ।

ইদম্ভদের সপ্তমীস্থানে দানীম্ হয় । যথা, অস্তিন্তু কালে
ইদানীম্ ।

২৬৯ । অধুনৈতহীঁ ।

অধুনা, এতহি, এই দুই পদ নিপাতনে সিদ্ধ হয় । যথা, অস্তিন্তু
কালে অধুনা, অস্তিন্তু এতস্তিন্তু বা কালে এতহি ।

২৭০ । এত্যুস্ত পূর্বদ্বিদেশলি ।

দিন বুধাইলে, পূর্ব প্রচৃতি প্রাতিপদিকের উভয় এত্যুস্ত হয় ।
যথা, পূর্বস্তিন্তুহনি পূর্বেত্যুঃ, অন্যস্তিন্তুহনি অন্যেত্যুঃ, অপর-
স্তিন্তুহনি অপরেত্যুঃ, ইতরেত্যুঃ, অন্যতরেত্যুঃ, অঘরেত্যুঃ,
উজ্জরেত্যুঃ, উমবেত্যুঃ (৩৬) ।

২৭১ । ত্যঃ বদ্যোত্য শ্঵ঃ পরেত্যববঃ ।

দিন বুধাইলে, বিভক্তি সহিত পূর্বস্থানে শস্তি, সমানস্থানে সম্যস্ত,
ইদম্ভানে অদ্য, এবং পরস্থানে শস্তি ও পরেদ্যবি হয় । যথা,
পূর্বস্তিন্তুহনি ত্যঃ, সমানস্তিহনি বদ্যঃ, অস্তিন্তুহনি অন্য,
পরস্তিন্তুহনি শ্বঃ, পরেত্যবি ।

২৭২ । ঐষমঃ পরত পরারয়ো বর্ণ ।

বৎসর বুধাইলে, বিভক্তি সহিত ইদম্ভান্ত ঐষমস্ত, পূর্বস্থানে
পরত, এবং পূর্বতরস্থানে পরারি হয় । যথা, অস্তিন্তু বর্ণ
ঐষমঃ, পূর্বস্তিন্তু বর্ণ পরত, পূর্বতরে বর্ণ পরারি ।

২৭৩ । আল্প প্রকারে ত্বরীয়ায়াঃ ।

(৩৬) উভয়শদের উভয় দুস্তও হয় । যথা, উমবস্তিন্তু
অহনি উমবেত্যুঃ ।

प्रकार अर्थ, तृतीयाने थाल् हइ, न इ^५, था थाके । यथा,
सबैः प्रकारैः सर्वथा, अन्येन प्रकारेण अन्यथा, इतरेण प्रकारेण
इतरथा, उभयेन प्रकारेण उभयथा, अपरेण प्रकारेण अपरथा ।

२१४ । य तौ यत्तदोः ।

थाल् हइले, यद्गम स्थान य, ओ तद्गम स्थाने त हइ । यथा, येन
प्रकारेण यथा, तेन प्रकारेण तथा ।

२१५ । कथमित्यमौ ।

कथम् ओ इथम्, एই दुइ पद विपातने मिछ हइ । यथा, ज्ञेन
प्रकारेण कथम्, अनेन यतेन वा प्रकारेण इत्यम् ।

२१६ । परादेवत् सम्मी पञ्चमी प्रथमानाम् ।

पर प्रसूति प्रातिपदिकेर सप्तमी, पञ्चमी, ओ प्रथमार चाने
अस्त्रां हइ । यथा, परस्तिन् परस्तात् परो वा परस्तात्, पञ्चमे
पञ्चमात् पञ्चमो वा पञ्चमस्तात् ।

२१७ । पञ्चात् ।

अस्त्रां सहित अपरशक स्थाने पञ्चां विपातने मिछ हइ । यथा,
अपरस्तिन् अपरस्तात् अपरो वा पञ्चात् ।

२१८ । उपर्व्युपरिष्टात् ।

अस्त्रां सहित उर्ध्वगद्य स्थाने उपरि ओ उपरिष्टां विपातने मिछ
हइ । यथा, ऊर्ज्जे ऊर्ज्जात् ऊर्ज्जी वा उपरि, उपरिष्टात् ।

२१९ । पूर्णाधरावराणामसिद्ध ।

पूर्ख, अधर, अवर, एই तिर प्रातिपदिकेर सप्तमी, पञ्चमी, ओ
प्रथमार चाने अस्त्रां ओ असि हइ, इ इ^५, रस् थाके ।

२८० । पुराधौ पूर्णाधरयोः ।

अस्त्रां ओ असि हइले, पूर्खस्थाने पूर्ख, ओ अधरस्थाने अधर हइ ।

यथा, पूर्वस्थिन् पूर्वस्थात् पूर्वो वा पुरस्तात् पुरः ; अघरस्थिन्
अघरस्थात् अघरो वा अघस्तात्, अघः ।

२८१ । अवो विभाषावरस्य ।

अहां ओ अभि हइले, अवरस्थाने विकल्पे अव हय । यथा, अघर-
स्थिन् अवरस्थात् अघरो वा अवस्थात्, अवरस्थात्, अवः, अघरः ।

२८२ । दिव्देश्योदक्षिणोत्तरयोरत्सुः ।

दिशाचक ओ देशाचक दक्षिण ओ उड्र शब्देर सप्तशी, पञ्चशी, औ
प्रथमार छाने अत्मू हय, उ इ६, अत्म् थाके । यथा, दक्षिण-
स्थिन् दक्षिणस्थात् दक्षिणो वा दक्षिणतः, उत्तरस्थिन् उत्तर-
स्थात् उत्तरो वा उत्तरतः ।

२८३ । उत्तराधरदक्षिणानामातिः ।

उड्र, अधर, दक्षिण, ईशादेर सप्तशी, पञ्चशी, औ प्रथमार छाने
आति हय, इ इ६, आ६ थाके । यथा, उत्तरस्थिन् उत्तरस्थात्
उत्तरो वा उत्तरात् ; अधरात्, दक्षिणात् ।

२८४ । एनप् चाटूरेऽपञ्चस्याः ।

अद्वृ अर्थे, एनप् ओ हय, प इ६, एन थाके । यथा, उत्तरस्थिन्
उत्तरो वा उत्तरेण ; अधरेण, दक्षिणेण । पञ्चशीछाने हय ना ।

२८५ । दक्षिणोत्तरयोरादाही च ।

दक्षिण ओ उड्र शब्देर सप्तशी औ प्रथमार छाने आ६ ओ आहि
हय, उ इ६, आ१ थाके । यथा, दक्षिणा, दक्षिणाहि ; उत्तरा,
उत्तराहि ।

२८६ । भवे कालाव्ययेभ्यस्तनष् ।

भव अर्थे, कालवाटी अवयशादेर उड्र उन् य हयः व इ६, उन
थाके । यथा, अद्य भवत् अद्यतनम्, प्रातर्भवं प्रातस्तनम्, द्वायं

भवं शायननम्, दोषातनम्, दिवातनम्, पुरातनम्, चिरलनम्,
सदातनम्, अधुनातनम्, इदानीलनम्, तदानीलनम् ।

२८७ । प्राञ्छे प्रगेभ्यास्त् ।

प्राञ्छे, प्रगे, एই दूहि सप्तश्यास्त्रेर उत्तराः हय । यथा, प्राञ्छेतनम्,
प्रगेतनम् ।

२८८ । विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्यां सप्तस्याम् ।

सप्तश्यी विभक्तिते, पूर्वाङ्गु ओ अपराङ्गु शब्देर उत्तर विकल्पे तन्य
हय । यथा, पूर्वाङ्गे भवं पूर्वाङ्गेतनम्, पौर्वाङ्गिकम् ; अपराङ्गे
भवम् अपराङ्गेतनम्, आपराङ्गिकम् ।

२८९ । लित्यमूर्ज्जादेः ।

उर्ध्वं प्रभृति प्रातिपदिकेर उत्तर नित्य तन्य हय । यथा, उर्ध्वं
भवः उर्ध्वतनः, उपरि भवः उपरितनः, अधः भवः अधस्तनः,
माक् भवः माक्तनः, पूर्वे भवः पूर्वतनः ।

२९० । आदि भवाभ्यां मन् ।

सप्तश्यी विभक्तिते, आदि, यथ्य, एই दूहि प्रातिपदिकेर उत्तर यन्
हय, न इऽ, य थाके । यथा, आदौ भवः आटिमः, मञ्चे भवः
मञ्चमः ।

२९१ । अग्नान्तपव्याङ्गयो डिमः ।

अग्न, अष्ट, पश्चां, एই तिर प्रातिपदिकेर उत्तर डिम हय, ड
इऽ, इम थाके । यथा, अपे भवः अयिमः, अन्ते भवः अन्तिमः,
पश्चात् भवः पश्चिमः ।

२९२ । चिर पर्वत् परारिष्यस्त्वः ।

चिर, पर्वत्, परारिष्य, एই तिनेर उत्तर त्वं हय । यथा, चिरतः,
पर्वतः, परारिष्यः ।

२९७। दक्षिणा पञ्चात् पुरोधस्त्वयः।

ଦକ୍ଷିଣ, ପଞ୍ଚାମ, ପୁରୁଷ, ଏଇ ତିନେର ଉତ୍ତର ତ୍ୟଗ୍ ହୁଯ, ଏ ଇହ, ତା
ଥାକେ । ସଥାଇ, ଦାର୍ଢିଯାତ୍ମ, ପାଞ୍ଚାନ୍ତଃ ପୌରକୁଳୀ ।

२९४ । अमेह का तस्विल् त्रिलोक्यसत्यः ।

ଅମ୍ବା, ଇହ, କୁ, ଏବଂ ତମିଲ୍ ଓ ତଳ୍ ପ୍ରତ୍ୟାମ୍ଭ, ଇହଦେର ଉଚ୍ଚର ତ୍ୟାମ୍ଭ ହସ୍ତାନ୍ତରେ ପାଇଯାଇଲୁ ଏବଂ ତମିଲ୍ ପ୍ରତ୍ୟାମ୍ଭ—ତତ୍ସ୍ଵାନ୍ତରେ ଅତ୍ସ୍ଵାନ୍ତରେ କୁତ୍ସ୍ଵାନ୍ତରେ—ତତ୍ସ୍ଵାନ୍ତରେ; ତଳ୍ ପ୍ରତ୍ୟାମ୍ଭକୁ—ତତ୍ସ୍ଵାନ୍ତରେ; ଅତ୍ସ୍ଵାନ୍ତରେ; କୁତ୍ସ୍ଵାନ୍ତରେ; ତଳ୍ ପ୍ରତ୍ୟାମ୍ଭକୁ—ତତ୍ସ୍ଵାନ୍ତରେ; ଅତ୍ସ୍ଵାନ୍ତରେ; କୁତ୍ସ୍ଵାନ୍ତରେ।

२९५ । किमस्त्रिवृनौ विभक्त्यन्तात् ।

বিভক্ত্যন্ত ক্ষিশদের উত্তর চিৎ ও চন হয়। যথা, কস্তিতু
কস্তিতু, কেনচিতু, কস্তৈচিতু, কস্মাচিতু, কস্মচিতু, কস্মিংচিতু,
কৃতচিতু, কচিতু, কৃতচিতু; কস্তন, কিস্তন, কস্তন, কৃতস্তন,
কচন, কাতচন।

२९६ । क्षमस्तियोगेऽन्ततङ्गावे चिः ।

କୁ, ଭୂ, ଅମ୍ବ ଧାତୁର ସୋଗେ, ଅଭ୍ୟାସିତନ୍ତାବ (୩୭) ଅର୍ଥେ, ପ୍ରାତି-
ପଦିକେବୁ ଉଠର ଚି ହୟ, ଚିର ସମ୍ବନ୍ଧ ହିଁ, କିଛୁଇ ଥାକେ ନା ।

२९१ । दौषिण्यः ।

অভূততঢ়াব অর্থে প্রত্যয় হইলে, প্রাতিপদিকের অস্তিত্বিত হুৰ দৱ
দোঁৰ ইষ। যথা, অলঘুঁ লঘুঁ কৃতোতি লঘুকযোতি, অলঘুৰ্বন্ধুঁ
মৰতি লঘুমৰতি, অলঘুৰ্বন্ধুঁ: স্বাত্, লঘুস্বাত্।

२९८ | द्विषत्सूक्ति ।

ऋग्वृत्तद्वाव अर्थे प्रत्यर हैल, प्रातिपदिकेर अस्त्रित अवर्ण
हाने त्रै श्य । यथा, चंगुलं चुक्लं करोति चुक्लोकरोति, अचुक्लः
चुक्लो भवति चुक्लीभवति, अचुक्लः चुक्लः स्वात् एकोस्यात् ।

(୧୭) ଅଭୂତେର ତଥାବ, ଅର୍ଥାତ୍ ସେ ଯେତୁମି ନା ଥାକେ, ତାହାର ଦେଶମି ହେଯା; ସେମନ, ସେ ବ୍ୟକ୍ତ ପ୍ରକ୍ରିୟା ନା ଥାକେ, ତାହାର ପ୍ରକ୍ରିୟା ହେଯା ।

२९९ । चतो रौः ।

अजूृतडाव अर्थे प्रथाय हैल, प्रातिपर्दिकर अनुच्छित शकात् इाम दी है । यथा, अन्नोतात् ओतात् करोति ओबीकरोति, ओबीभवति, ओबीस्यात् ।

३०० । लोपोऽहसादेरन्यस्य ।

अजूृतडाव अर्थे प्रथाय हैल, अङ्गम्, यनम्, चक्रम्, छेम्, रहस्, रजम्, ईशादेर अन्ना वर्णेर लोप है । यथा, अरुकरोति, अरुभवति, अरुस्यात् ; विमनीकरोति, विमनीभवति, विमनी-स्यात् ; उच्चकरोति, उच्चभवति, उच्चसूस्यात् ; सुचेतोकरोति, सुचेतीभवति, सुचेतीस्यात् ; विरहीकरोति, विरहीभवति, विरहीस्यात् ; विरजीकरोति, विरजीभवति, विरजीस्यात् ।

३०१ । विभाषा सातिच्च कात्स्यं ।

कां॒र्ष्य (३८) दुर्बाइल, अजूृतडाव अर्थे, कृ, भू, अम् धातुर घोगे, विकल्पे सातिच्च हय, इ च इ९, माँ थाके । यथा, कृत्वा॑ लवणं जलं करोति जलसात् करोति, कृत्वा॑ लवणं जलं भवति जलसाह्वयति, कृत्वा॑ लवणं जलं स्यात् जलसात् स्यात् ; भस्यसात् करोति, भस्यसाह्वयति, भस्यसात् स्यात् । पक्के छि । यथा, जलोकरोति, जलोभवति, जलोस्यात् ; भस्योकरोति, भस्यो-भवति, भस्योस्यात् ।

३०२ । अभिविधौ सम्पदा च ।

अभिविधि (३९) दुर्बाइल, अजूृतडाव अर्थे, कृ, भू, अम्, ए मृ-पूर्वक पद् धातुर घोगे, विकल्पे सातिच्च हय । यथा, अभिसात्

(३८) एकस्या अत्तेः सर्वादव्यावज्ञेदेनान्यथाभावः कात्स्यप्रम् ।

(३९) वज्ञनां अतीनां किञ्चिद्वयवावज्ञेदेनान्यथाभावः अभिविधिः ।

करोति, अनिषाङ्गवति, अनिषात् स्थात्, अनिषात् सम्बद्धते ।
पक्षे चि । यथा, अनीकरोति, अनीभवति, अनीस्थात्, अनी-
सम्बद्धते ।

३०३ । अधीनतायाच्च ।

अधीनता अर्थेऽ हय । यथा, राजोऽधीनं करोति राजसात्
करोति, राजोऽधीनं भवति राजसाङ्गवति, राजोऽधीनं स्थात्
राजसात् स्थात्, राजोऽधीनं सम्बद्धते राजसात् सम्बद्धते ।
पक्षे चि । यथा, राजोकरोति, राजीभवति, राजीस्थात्,
राजीसम्बद्धते ।

३०४ । देये लाघुच्च ।

देय बूझाइले, कृ, छू, अस्, ओ मृपूर्खक पद् धातुर योगे, सातिच्
ओ त्राच् हय, उ इ॒, आ थाके । यथा, ब्राह्मणाय देवं करोति
ब्राह्मणसात् करोति, ब्राह्मणता करोति ; ब्राह्मणसाङ्गवति,
ब्राह्मणता भवति ; ब्राह्मणसात् स्थात्, ब्राह्मणता स्थात् ;
ब्राह्मणसात् सम्बद्धते, ब्राह्मणता सम्बद्धते ।

३०५ । क्लजा हितीयादेः क्लषौ भास् ।

कृधातुर योगे, छितीय, तृतीय, शम्य, दोज, एই सकल प्राति-
पदिकेर उठत्र, कर्षण अर्थे, डाच् हय, उ उ इ॒, आ थाके । यथा,
हितीयाकरोति, हतीयाकरोति ; हितीयं हतीयं कर्षणं करोति
इत्यर्थः ; शम्याकरोति अहुत्रोमकादं ज्ञेत्रं प्रतिजोमं कर्षतीत्यर्थः ;
दोजाकरोति, दीजेन वह कर्षतीत्यर्थः ।

३०६ । संखावीच गुणान्तायाः ।

शृणुषक अन्ते थोँकिले, सृख्यावीचक शक्तेर उठत्र, कृधातुर्योगे,
कर्षण अर्थे, डाच् हय । यथा, हिगुणाकरोति लिगुणाकरोति
ज्ञेत्रम्, हिगुणं लिगुणं कर्षतीत्यर्थः ।

३०७ । समयात्रा वापनायाम् ।

सप्तन दुर्बाइले, समय शब्देर उत्तर डाच् हर । यथा, समया-
करोति, समयं वापवतीत्यर्थः ।

३०८ । सपत्र निष्पत्राभ्यां अथने ।

व्याख्यन अर्थे, सपत्र, निष्पत्र, एই द्वौ आतिपदिकेर उत्तर डाच्
हर । यथा, सपत्राकरोति चक्षुं व्याधः, सपत्रं शरम् अस्य शरीरे
मवेशवन् अथवतीत्यर्थः; निष्पत्राकरोति, शरीरात् शरम्
अपरपार्षे निष्पत्रामवन् अथवतीत्यर्थः ।

३०९ । निष्कुलाद्विष्कोषणे ।

निष्कुलाद्वय (४०) अर्थे, निष्कुल, एই आतिपदिकेर उत्तर डाच्
हर । यथा, निष्कुलाकरोति दाङ्गिमस्, दाङ्गिमस्य अन्तरवयवान्
वहिनिःसारवतीत्यर्थः ।

३१० । सुख प्रियाभ्यामानुलोभ्ये ।

आनुलोभ्य अर्थे, सूख, प्रिय, एই द्वौ आतिपदिकेर उत्तर डाच्
हर । यथा, सुखाकरोति प्रियाकरोति मिलस्, अनुस्कुलाचरणेन
आनन्दवतीत्यर्थः ।

३११ । दुःखात् प्रातिलोभ्ये ।

आतिलोभ्य दुर्बाइले, दूःख, एই आतिपदिकेर उत्तर डाच् हर ।
यथा, दुःखाकरोति भृत्यः, खालिनं पीड्यवतीत्यर्थः ।

३१२ । शूलात् धाके ।

पाक अर्थे, शूल, एই आतिपदिकेर उत्तर डाच् हर । यथा,
शूलाकरोति मांसम्, शूलेन यचतीत्यर्थः ।

৩১৩ । সত্যাদগ্রহণে ।

শপথ ভিন্ন অর্থে, অত্য, এই প্রাতিপদিকের উভয় ডাঁচ হয় । যথা, সত্যাকরোতি ভাশ্বন্ত বগিক্ ক্রেতব্যমিতি প্রতিজানোতে ইত্যর্থঃ ।

৩১৪ । মদ্রাত্ পরিবাপণে ।

শুধুন অর্থে, যদুশব্দের উভয় ডাঁচ হয় । যথা, মদ্রাকারোতি, মাঙ্গল্যং সুরক্ষনং করোতীত্যর্থঃ ।

শ্রীপ্রিয়া

১। স্ত্রিযামৃ ।

এই প্রকরণে যে সকল কার্য বিশিত ইত্তেছে, তাশ শ্রোনিঙ্গে বুঝিতে ইবেক ।

২। অহন্তাদাপ ।

অকারাক্ষ প্রাতিপদিকের উভয় আপ্ হয়, প ইৎ, আ থাঁকে ।
যথা, ক্ষম ক্ষমা, দোন দোনা, মলিন মলিনা, ক্ষপণ ক্ষপণা,
ক্ষূর ক্ষূরা, সরল সরলা, প্রবল প্রবলা, অচল অচলা, নিপুণ
নিপুণা, চতুর চতুরা, তরল তরলা, চপল চপলা, দক্ষিণ
দক্ষিণা, উচ্চর উচ্চরা, পূর্ব পূর্বা, পশ্চিম পশ্চিমা, পথম
পথমা, দ্বিতীয় দ্বিতীয়া, তৃতীয় তৃতীয়া, অনুকূল অনুকূলা,
প্রতিকূল প্রতিকূলা, মনোহর মনোহরা ।

৩। আপি প্রত্যযকাত পূর্ণস্থাত ইত । .

আপ্ ইলে, প্রত্যয়কুলারের পূর্খবর্তো অকারের সানে ইকার
হয় । যথা, নায়ক নায়িকা, পাচক পাচিকা, নাটক নাটিকা,
পালক পালিকা, কারক কারিকা, বোধক বোধিকা, সাধক
সাধিকা, বালক বালিকা ।

४ । नाष्टकादेः ।

अष्टका प्रभुतिर कारेव पूर्ववठीं अकारेव इन्हें इकारू हस्त ना । यथा, अटका, इटका, कन्यका, करका, चटका, तारका, अधित्यका, उपत्यका ।

५ । ईप् गौरादिभ्यः ।

गौर प्रभुति अकाराण्ड प्रातिपदिकेर उड्र ईप् हय, प ई॒, ई थोके ।

६ । ईपि लोपोऽवर्णस्य ।

ईप् इल, प्रतिपदिकेर अष्टच्छित् अवर्णेर लोप हय । यथा, गौर॒ गौरो, कुमार॑ कुमारी, किशोर॑ किशोरी, चुन्द्र॑ चुन्द्री, तरुण॑ तरुणी, पितामह॑ पितामही, मातामह॑ मातामही, नद॑ नदी, नट॑ नटी, नट॑ नटी, पट॑ पटी, कदल॑ कदली, स्युल॑ स्युली, काल॑ काली, नाग॑ नागी, मण्डल॑ मण्डली, समूक॑ समूकी, वेतस॑ वेतसी, अतस॑ अतसी, आमलक॑ आमलकी, दृण॑ दृणी, द्रोण॑ द्रोणी, वदर॑ वदरी, कवर॑ कवरी ।

७ । जातौ जातेरहन्तादीप् ।

जाति दुर्बाडेल, जातिवासी अकाराण्ड प्रातिपदिकेर उड्र ईप् हय । यथा, सिंह॑ सिंही, व्याघ्र॑ व्याघ्री, भस्म॑ भस्मी, व्यग॑ व्यगी, हरिण॑ हरिणी, कुरङ्ग॑ कुरङ्गी, गर्भ॑ गर्भी, शूकर॑ शूकरी, कुकुर॑ कुकुरी, जम्बुक॑ जम्बुकी, इगाल॑ इगाली, विढ़ाल॑ विढ़ाली, घोट॑ घोटकी, महिष॑ महिषी, हंस॑ हंसी, सारस॑ सारसी, चक्रवाक॑ चक्रवाकी, मात्रुष॑ मात्रुषी, व्राज्ञाण॑ व्राज्ञाणी, गोप॑ गोपी, चण्डाल॑ चण्डाली, यिशाच॑ यिशाची, राज्ञव॑ राज्ञपी, निशाच॑ निशाचरी ।

८ । नाजादेः ।

जातिवाचीर मध्ये, अज प्रभृति प्रातिपदिकेर उत्तर ईप् हर ना ।
यथा, अज अजा, कोकिल कोकिला, चटक चटका, अस्त्र अस्त्रा,
मूषिक मूषिका, पुच्छक पुच्छिका, बाज बाला, वत्स वत्सा, ज्येष्ठ
ज्येष्ठा, कनिष्ठ कनिष्ठा, शूद्र शूद्रा । महेशब्द पूर्वे थाकिले हय ।
यथा, महाशूद्री ।

९। न योपधान्ववयादिवज्ञात् ।

ये सकल जातिवाची प्रातिपदिकेर उपधान्वले य थाके, ताहादेर
उत्तर ईप् हय ना । यथा, वैश्य वैश्या । गदय, हय, मूकय,
मङ्सय, यनुष्य, इहादेर उत्तर हय । यथा, गवयो रुद्धो त्तकयो ।

१०। लोपो मत्स्यमनुअयोर्यस्य ।

ईप् हइले, मङ्सय ओ यनुष्य शब्देर घलोप हय । यथा, मत्स्यी
मत्स्यो ।

११। ऋद्धनाहीप् ।

ऋकाराण्डे प्रातिपदिकेर उत्तर ईप् हय । यथा, दाह दाखी
धाह धाखो, कर्तृं कर्त्ती, जनयिह जनयित्ती, प्रसविह प्रसवित्ती ।

१२। न स्वस्त्रादेः ।

ऋकाराण्डेर मध्ये, वस् प्रभृति प्रातिपदिकेर उत्तर ईप् हर ना ।
यथा, स्वसा, साता, दुहिता, वाता, नमान्दा, तिस्तः, चतस्तः ।

१३। नान्ताहीप् ।

ऋकाराण्डे प्रातिपदिकेर उत्तर ईप् हर । यथा, कामिन्
कामिनी, मानिन् मानिनी, मावाविन् मावाविनी, मेधाविन्
मेधाविनी, तपस्त्रिन् तपस्त्रिनी, विष्णाविन् विष्णाविनी, अधि-
कारिन् अधिकारिणी, अहुमानिन् अहुगामनी, उपकारिन्
उपकारिणी, अहुरागिन् अहुरागिणी, प्रियवादिन् प्रिय-
वादिनी, मनोहारिन् मनोहारिणी ।

୧୪ । ଉପଧାୟା ଲୋପୋତ୍ତମ: ।

ଇପ୍ ହିଲେ, ଅନ୍ତାଗାନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉପଧାୟାର ଲୋପ ହର । ସଥା, ରାଜନ୍ ରାଜୀ । ଉପଧାୟ ସମ୍ବ୍ୟୁକ୍ତ ଅଥବା ସମ୍ବ୍ୟୁକ୍ତ ବର୍ଣେ ମିଳିତ ଥାକିଲେ ହୁଏ ନା ।

୧୫ । ନ ସଂଖ୍ୟାୟା: ।

ରକାରାତ୍ରେ ମଧ୍ୟେ, ସଂଖ୍ୟାବାଚୀ ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ଇପ୍ ହୁଏ ନା । ସଥା, ପଞ୍ଚ, ସମ୍ମ, ଅଷ୍ଟ, ନବ, ଦଶ ।

୧୬ । ନ ମନନ୍ତାତ୍ ।

ରକାରାତ୍ରେ ମଧ୍ୟେ, ଯନ୍ତ୍ରାଗାନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ଇପ୍ ହୁଏ ନା । ସଥା, ଶ୍ରୀମା, ପାଦମା, ମୃଦ୍ଦାମା, ଅତିମହିମା ।

୧୭ । ନାନନ୍ତାଙ୍ଗତପ୍ରୀତି ।

ବହୁତ୍ରୀହି ସମାସ ହିଲେ, ଅନ୍ତାଗାନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ଇପ୍ ହୁଏ ନା । ସଥା, ବଙ୍ଗନି ମନ୍ୟାନ୍ ପର୍ବ୍ରାଣ୍ ବଙ୍ଗପର୍ବ୍ରା ବେଣୁବିଦିଃ ।

୧୮ । ବିଭାଗୀ ଡାପ୍ ।

ବହୁତ୍ରୀହି ସମାସ ହିଲେ. ଅନ୍ତାଗାନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ବିକଞ୍ଚେ ଡାପ୍ ହୁଏ, ଡ ପ୍ ଇଃ, ଆ ଥାକେ । ସଥା, ବଙ୍ଗପର୍ବ୍ରା, ବଙ୍ଗପର୍ବ୍ରା, ବଙ୍ଗ-ପର୍ବ୍ରା: ; ପକ୍ଷେ, ବଙ୍ଗପର୍ବ୍ରା, ବଙ୍ଗପର୍ବ୍ରାଣୌ, ବଙ୍ଗପର୍ବ୍ରାଣଃ ।

୧୯ । ଈପ୍ ଚୌପଧାତ୍ମାପିଲୋ ବା ।

ସେ ସକଳ ଅନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉପଧାୟାର ଲୋପ ହିଲେ ପାରେ, ବହୁତ୍ରୀହି ସମାସ ହିଲେ, ତାହାଦେର ଉତ୍ତର ବିକଞ୍ଚେ ଡାପ୍ ଓ ଇପ୍ ହୁଏ । ସଥା, ବଙ୍ଗର: ମନ୍ୟାନ୍ ରାଜାନ୍: ବଙ୍ଗରାଜା, ବଙ୍ଗରାଜୀ, ବଙ୍ଗ-ରାଜା:, ବଙ୍ଗରାଜୀ, ବଙ୍ଗରାଜୟୀ, ବଙ୍ଗରାଜୟ:; ପକ୍ଷେ, ବଙ୍ଗରାଜା, ବଙ୍ଗରାଜାନୌ, 'ବଙ୍ଗରାଜାନଃ: ।

୨୦ । ମୁଦ୍ରାହ୍ୟ: ।

शुवति प्रभुति निपातने निक्ष हय । यथा, शुबन् शुवतिः, शुबतो,
यूनी; श्वन् शुनो; मघवन् मघोनी, मघवतो ।

२१। उद्दिग्यामीप् ।

उकारेः ओ श्वकारेः प्रत्ययेर योगे नक्षम्प्र प्रातिपदिकेर उठर
झेप् हय । यथा, उकारेः—भवत् भवतो, इवत् इवती, किवत्
किवती, श्रीमत् श्रीमती, शुद्धिमत् शुद्धिमती, पुच्छवत् पुच्छवती,
ज्ञायत् ज्ञायती, बलवत् बलवती, प्रभावत् प्रभावती, कृतवत्
कृतवती, प्रेयस् प्रेयसी, अयम् अयसी, गरीयम् गरीयसी, लघी-
यस् लघीयसी, कनीयस् कनीयसी । क्षकारेः—सत् सती, रुदत्
रुदतो, इखत् इखती, हिषत् हिषती, विखत् विखती, ज्ञार्बत्
ज्ञार्बती, ज्ञहत् ज्ञहती, जानत् जानतो ।

२२। अतुर्नुन् भू दिवादिभ्याम् ।

झेप् हइले, भूदि ओ दिवादि गगोय धातुर उठर विहित शत्-
प्रत्यय छाने नुन् हय, उ न इः, न थाके, न पूर्खवठो हइरा
उकारे घिलित हय । यथा, भूदिगणीः—धावत् धावनी, गच्छत्
गच्छनी, पतत् पतनी, तिष्ठत् तिष्ठनी, चलत् चलनी, पश्यत्
पश्यनी, कारयत् कारयनो, स्खारयत् स्खारयनी, स्खापयत्
स्खापयनी, पालयत् पालयनी । दिवादिगणीः—दीव्यत् दीव्यनो,
नश्यत् नश्यनी, छलत् छलनी, जीर्णत् जीर्णनी, छहत्
छहनी ।

२३। वा तदादेः ।

तुर्मिगणीयेर उठर डिक्पे । यथा, तदत् तदनी, तदती;
दृक्षत् दृक्षनी, दृक्षती; पृक्षत् पृक्षनी, पृक्षती; स्फृत्
स्फृतनी, स्फृतती; विस्फृत् विस्फृनी, विस्फृती ।

२४। अदादेरादन्तात् ।

अप्राप्तिगतीय आकारात्मेत्र उठत्र विकल्पे । यथा, यात् यान्ती, याती ; मात् मान्ती, माती ; भात् भान्ती, भाती ; स्वात् स्वान्ती, स्वाती ।

२५ । विभाषा स्थितः ।

इंग्रेज़ इंडिया, यात् प्रत्यक्षानेन विकल्पे नून् हन् । यथा, भविष्यत् भविष्यन्ती, भविष्यती ; करिष्यत् करिष्यन्ती, करिष्यती ; दास्यत् दास्यन्ती, दास्यती ; यास्यत् यास्यन्ती, यास्यती ।

२६ । टित् घिङ्गामीप् ।

उकारें ओकारें प्रत्यक्षरेत्र योगे निष्पत्ति प्राप्तिप्रसिद्धेत्र उठत्र इंग्रेज़ हन् । यथा, उकारें प्रत्यक्षनिष्पत्ति—गायन गायनी, कर्म्मकर कर्म्मकरी, अर्थकर अर्थकरी, वशस्कर वशस्करी, निशाचर निशाचरी, भयझर भयझरी, चतुर्थ चतुर्थी, पञ्चम पञ्चमी, षष्ठ षष्ठी, सप्तम सप्तमी, अष्टम अष्टमी, नवम नवमी, दशम दशमी, एकादश एकादशी, ह्रादश ह्रादशी, त्रयोदश त्रयोदशी, चतुर्दश चतुर्दशी, षोडश षोडशी, द्वय द्वयी, त्रय त्रयी, चतुर्दश चतुर्दशी, द्वयामय द्वयामयी, स्त्रयामय स्त्रयामयी, मृणमय मृणमयी, हिरण्यमय हिरण्यमयी । ओकारें प्रत्यक्षनिष्पत्ति—नर्तक नर्तकी, रजक रजकी, मानव मानवी, वैष्णव वैष्णवी, द्रौपदि द्रौपदी, याञ्छाल याञ्छाली, मागध मागधी, मैथिल मैथिली, पार्वत पार्वती, चातुर चातुरी, माधुर माधुरी, भागिनेव भागिनेवी, पौत्र पौत्री, दौहित दौहिती, ईदश ईदशी, ताढश ताढशी, याढश याढशी, कौढश कौढशी, सढश सढशी, एताढश एताढशी, अन्वाढश अन्वाढशी ।

२७ । ईपि लोपः व्यणो छलः ।

इंग्रेज़ इंडिया, इलदर्णेर परदब्दो यात् प्रत्यक्षरेत्र लोप हन् । यथा,

গার্থ গার্ভ, বাত্স বাত্সী, আগুল্য আগুল্যী, বাম্বুল্য বাম্বুলী,
মাখুল্য মাখুলী, মৌহুল্য মৌহুলী, কৌশিল্য কৌশিলী ।

২৮। প্রাগাদেরীপ্ ।

প্রাচ প্রভৃতি প্রাতিপদিকের উভয় ঈপ্ হয় । যথা, প্রাচ
প্রাচী, অবাচ অবাচী ।

২৯। প্রতীচ্যাদয়ঃ ।

প্রতীচী প্রভৃতি নিপাতনে সন্ধি হয় । যথা, প্রত্যচ্চ প্রতীচী, প্রত্যস্তী ;
উটচ্চ উদীচী, উটস্তী ; তির্যচ্চ তিরস্তী, তির্যস্তী ।

৩০। জাতেরদন্তাজ্ঞাযাযাম् ।

জায়। অর্থে, জাতিবাচী অকারান্ত প্রাতিপদিকের উভয় ঈপ্ হয় ।
যথা, ব্রাহ্মণস্য জায়া ব্রাহ্মণী, শূদ্রস্য জায়া শূদ্রী, গোপস্য
জায়া গোপী, গণকস্য জায়া গণকী, নাপিতস্য জায়া নাপিতী,
নিষাদস্য জায়া নিষাদী ।

৩১। ন পালকান্তাত্ ।

পালক অন্তে থাকে, একুপ জাতিবাচী অকারান্ত প্রাতিপদিকের
উভয় ঈপ্ হয় না । যথা, গোপালকস্তু জায়া গোপালিকা, পশু-
পালকস্তু জায়া পশুপালিকা ।

৩২। ভবাদেরানীপৌ ।

জায়। অর্থে, ভব প্রভৃতি (৪) প্রাতিপদিকের উভয় আন্ ও ঈপ্
হয় । যথা, ভবস্তু জায়া ভবানী, বৰ্জস্তু জায়া বৰ্জাণী, কলস্তু
জীয়া কলাণী, কলস্তু জায়া কলানী, কলস্তু জায়া কলাণী,
বৰ্হণস্তু জায়া বৰ্হণানী ।

(৪) ভব, সর্ক, কলু, শৃঙ্গ, ইল্ল, বৰুণ, বৰ্ঙন, মাতুল,
কলিয়, অর্ষ, উপাধ্যায়, আচার্য ।

३३ । नसोपो ब्रह्मणः ।

आन् हइले, ब्रह्मन्‌शब्देर नकारेर लोप हय । यथा, ब्रह्माणी जाया ब्रह्माणी ।

३४ । मातुलाहान् विभाषा ।

मातुलशब्देर उत्तर विकल्पे आन् हय । यथा, मातुलस्य जाया मातुलानी मातुली ।

३५ । वा चन्नियादेरानीपौ ।

क्षत्रिय प्रभृति प्रातिपदिकेर उत्तर विकल्पे आन् ओ ईप् हय । यथा, चन्नियस्य जाया चन्नियाणी चन्निया, अर्थस्य जाया अर्थाणी अर्था, उपाध्यायस्य जाया उपाध्यायानी उपाध्याया, आचार्यस्य जाया आचार्यानी (४२) आचार्या ।

३६ । अर्थविशेषे हिमादेः ।

अर्थविशेषे, हिष, अरण्य, घर, घवन, एই चारि प्रातिपदिकेर उत्तर नित्य आन् ओ ईप् हय । यथा, महत् हिमम् हिमानी, महत् अरण्यम् अरण्यानी, इष्टो यवः यवानी, यवनानां लिपिः यवनानी ।

३७ । वा शोणादौपै ।

शोण प्रभृति प्रातिपदिकेर उत्तर विकल्पे ईप् हय । यथा, शोणी शोणा, चण्डी चण्डा, अराली अराला, क्षपणी क्षपणा, कल्याणी कल्याणा, पुराणी पुराणा, उदारी उदारा, विकटी विकटा, विश्वाली विश्वाला, विसङ्गटी विसङ्गटा ।

३८ । अवयवाद्वज्ञवीडी ।

बहुत्रीहि समाज हइले, अवयवदाचक प्रातिपदिकेर उत्तर विकल्पे

ইপ্‌হয় । যথা, চন্দ্ৰমুখী চন্দ্ৰমুখা, সুকেশী সুকেশা, তাম্ব-
নখী তাম্বনখা ।

৩৯ । ন সংজ্ঞা঵াং নব্ব সুখাভ্যাম্ ।

সংজ্ঞা বুঝাইলে, নথ, মুখ, এই দুই অবয়বাচক প্রাতিপদিকের
উভয় ইপ্‌হয় না । যথা, শূর্পনখা, গৌরমুখা ।

৪০ । ন কোড়াদেঃ ।

কোড় প্রভৃতি অবয়বাচক প্রাতিপদিকের উভয় ইপ্‌হয় না ।
যথা, সুক্ষ্মোড়া, তীক্ষ্ণমুরা, চাহমিলা, দীর্ঘশফা ।

৪১ । ন সংযুক্তোপধাদহ্নাদিবচ্ছাতি ।

যে সকল অবয়বাচক প্রাতিপদিকের উপধাদহনে সংযুক্ত বৰ্ণ
থাকে, তাহাদের উভয় ইপ্‌হয় না । যথা, কংগনেবা, চাহগুলফা,
লোকজিঙ্গা । অঙ্গ প্রভৃতির উভয় হয় । যথা, কংগাঙ্গী কংশাঙ্গা,
চক্রগালী চক্রগালা, বিষ্ণোষী বিষ্ণোষা, কোকিলকণ্ঠী কোকিল-
কণ্ঠা, কুন্দননী কুন্দননা, চাহকর্ণী চাহকর্ণা, দীর্ঘজঙ্গী
দীর্ঘজঙ্গা, সমুচ্ছী সমুচ্ছা, তীক্ষ্ণহংসী তীক্ষ্ণহংসা ।

৪২ । ন জ্ঞাধিকস্বরাচাস্তিকোদ্বৰচ্ছাতি ।

যে সকল অবয়বাচক প্রাতিপদিকে দুয়োর অধিক স্বরবৰ্ণ থাকে,
তাহাদের উভয় ইপ্‌হয় না । যথা, কংগনবনা, চন্দ্ৰবদনা, চাহ-
তমনা, ষষ্ঠুজবনা, লোভৰমনা । নাসিকা ও উদরের উভয় হয় ।
যথা, তক্ষনাসিকা তক্ষনাসিকা, কংশোদরী কংশোদরা ।

৪৩ । ন সহ নজ্ঞ বিদ্যমানপূর্ণাতি ।

সহি, নজ্ঞ, বিদ্যমান পূর্ণে থাকিলে, অবয়বাচক প্রাতিপদিকের
উভয় ইপ্‌হয় না । যথা, বকেশা, অকেশা, বিদ্যমানকেশা ।

৪৪ । নিত্যমুধুষট্টেষ লঃ ।

বছুব্রীহি স্থাস হইলে, উৎস্মানের উভয় নিত্য ইপ্‌ও চিহ্নানে

न हय । यथा, पीनमस्ता जघः पीनोङ्गी, घटवदस्ता जघः घटोङ्गी, द्विविधमस्ता उधः द्विविधोङ्गी, अति अस्ता जघः अत्युङ्गी ।

४५ । दामहायनाभ्यां संख्यायाः ।

द्वच्छ्रीहि समास हइले, स९था बाचक शब्देर परवर्णी दामन्, हामन्, एই दूइ प्रातिपदिकेर उठर ईप् हय । यथा, द्वे अस्ता दाम्नी द्विदाम्नी, त्रीण्यस्ता दामानि त्रिदाम्नी, द्वावस्ता हायनौ द्विहायनी, त्रिहायनी, चतुर्हायनी गौः । हायनणक बयोबाचक ना हइले, ईप् ओ गञ्च हय ना । यथा, द्विहायना, त्रिहायना, चतुर्हायना शास्त्रा ।

४६ । दूहन्ताद्विभाषा ।

इकारान्त प्रातिपदिकेर उठर विकल्पे ईप् हय । यथा, अेणी अेणिः, राजी राजि, आली आलि:, कटी कटि:, राली रालि:, रजनी रजनिः, शारी शारि:, वटी वटि:, अही अहिः, कपी कपि:, चनी चनिः, श्वकटी श्वकटि: ।

४७ । नित्यं सख्यः ।

सखिशब्देर नित्य । यथा, सखी ।

४८ । नक्तिः ।

किप्रत्यश्वनिष्पम इकारान्त प्रातिपदिकेर उठर ईप् हय ना । यथा, गतिः, स्थितिः, क्षतिः, मतिः, भक्तिः, स्तक्तिः, युक्तिः, बुद्धिः ।

४९ । वा अक्ति पद्धतिभ्याम् ।

शक्ति ओ गङ्कति शब्देर उठर विकल्पे । यथा, अक्ती अक्तिः (४७), पद्धती पद्धतिः ।

५० । पत्तुर्नो अस्त्रसंयोगे ।

यज्ञसंघोग अर्थात् यज्ञेर फलभागित्वा बुझाइले, पति ऐसे प्रातिपदिकेर उत्तर ईप् ओ इकारमाने न हय । यथा, वशिष्ठस्य पत्नी, वशिष्ठात्रुष्टितयन्त्रफलभोक्त्रीत्वर्थः । यामस्य पतिरियम्, ए स्तुले पतिशदेर अर्थ अधिकारिणी, यज्ञफलभोक्त्री नहे, एजन्य ईप् ओ न हइल ना ।

५१ । सपत्नीप्रभृतयः ।

सपत्नी प्रभृति शब्द निपातने मिन्ह हय । यथा, समानः पतिरस्याः सपत्नी, एकः पतिरस्याः एकपत्नी साध्वी, वीरः पतिरस्याः वीरपत्नी, डृष्टः पतिरस्याः डृष्टपत्नी, भद्रः पतिरस्याः भद्रपत्नी, पञ्च पतयोऽस्याः पञ्चपत्नी द्रौपदी, पतिरस्याः पतिवत्नी जीव-द्वन्द्वका, अन्तरस्याः अन्तर्वत्नी गर्भिणी ।

५२ । पदो बङ्गव्रीही ।

बङ्गत्रीहि समास हइले, पद् ऐसे प्रातिपदिकेर उत्तर ईप् हय । यथा, द्वावस्याः पदौ द्विपदी, लयोऽस्याः पदः लिपदी, चतुर्घटी, बङ्गपदी, शतपदी ।

५३ । दत्तस्त ।

बङ्गत्रीहि समास हइले, दृष्ट ऐसे प्रातिपदिकेर उत्तर ईप् हय । यथा, चुदती, चाहृदती, चुभृदती, चुन्हृदती ।

५४ । पाणिष्ठहीतात् पत्न्याम् ।

पत्नी अर्थ तु बुझाइले, पाणिश्वेति शब्देर उत्तर ईप् हय । यथा, आणिष्ठहीतोऽस्याः पाणिष्ठहीती पत्नी ; अन्यत्र, पाणिष्ठहीता नाही ।

५५ । वा गुणवाचकादुहन्तात् ।

श्वराचक उकारान्त प्रातिपदिकेर उत्तर विक्षेप ईप् हय । यथा,

ଜନ୍ମି ଜୟତୁ:, ବାଞ୍ଚି ବାଧୁ:, ପଢୁଁ ପଟୁ:, ହର୍ଷି ହରୁ:, ଲଞ୍ଚି ଲଙ୍ଗୁ:,
ଅର୍ଥି ଅଣୁ: ଖାନ୍ତି ଖାତୁ:, ସଜୀ ସଜୁ: । ଥର୍ପଦେର ହସ ନା ।

୫୬ । ନ ସଂସ୍କରୋପଧାତ୍ ।

ସେ ସକଳ ଶ୍ରଗବାଚକ ଉକାରାନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉପଧାତୁଲେ ମେଘୁକ
ବର୍ଣ୍ଣ ଥାକେ, ତାହାଦେର ଉତ୍ତର ଉପ ହସ ନା । ସଥା, ମାତ୍ରତୁ: ।

୫୭ । ନିତ୍ୟମଶ୍ଵରଲଙ୍ଘଯାମ୍ ।

ଅଶିଷ୍ଟ ଓ ଅନତ୍ୟ ଶଦେର ଉତ୍ତର ନିତ୍ୟ ଉପ ହସ । ସଥା, ଆଶ୍ଵି,
ନାକ୍ୟତ୍ତା: ଯିତ୍ୟହିତ୍ୟର୍ଥ: ; ଅନତ୍ୟହି ।

୫୮ । ଅଲଙ୍କାରୀ ।

ନିପାତନେ ମିଳ ।

୫୯ । ଉଦଳାଦୂପ୍ ।

ଉକାରାନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ଉପ ହସ, ପ ଇେ, ଉ ଥାକେ । ସଥା,
କୁର୍କୁ:, କାଦୁ:, ଅଲାଦୁ:, କରନ୍ଦୁ:, ବନ୍ଦାବନ୍ଦୁ: ।

୬୦ । ନ ରଜ୍ଜାଦେ: ।

ରଜ୍ଜୁ ପ୍ରଭୃତି ଉକାରାନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ଉପ ହସ ନା । ସଥା,
ରଜ୍ଜୁ:, ଘେରୁ:, ଆରୁ:, ହରୁ:, କମରତ୍ତଳା, କରମାନ୍ତା, ଟତମାନ୍ତା:
ଅର୍ପଣୁ: ।

୬୧ । ବିଧାଧା ତମାଦେ: ।

ତନୁ ପ୍ରଭୃତି ଉକାରାନ୍ତ ପ୍ରାତିପଦିକେର ଉତ୍ତର ବିକଳ୍ପେ ଉପ ହସ ।
ସଥା, ତନୁ: ତନ୍ତୁ:, ଚନ୍ଦ୍ର: ଅନ୍ତୁ: ।

୬୨ । ଶ୍ଵରୁ: ଶ୍ଵେତୁରତ୍ନ ।

ସତ୍ତରଶବ୍ଦଶାନେ ନିପାତନେ ଥଣ୍ଡ ହସ । ସଥା, ଶ୍ଵେତୁରତ୍ନ ଜାତା ଶ୍ଵରୁ: ।

୬୩ । ଜାତୌରୌପମ୍ୟ ।

উপর্যুক্ত বুঝাইলে, উক্ত এই প্রাতিপদিকের উত্তর উপ হয়। যথা, রম্ভে ইবাস্ত্বা জন্ম রম্ভোহৃৎ, করমাবিবাস্ত্বা জন্ম কর-
মোহৃৎ, করিকরাবিবাস্ত্বা জন্ম করিকেরোহৃৎ।

৬৪। বামাদিপূর্ণাঙ্গ ।

বাম প্রভৃতি শব্দের পঁরবর্ণী উক্ত এই প্রাতিপদিকের উত্তর
উপ হয়। যথা, বামোহৃৎ, বহিতোহৃৎ, বহোহৃৎ, বংহিতোহৃৎ,
বচ্ছযোহৃৎ, শফোহৃৎ।

সমাপ্তি ।

১। একপদীভাবঃ সমাপ্তঃ ।

দুই বা বহু পদের যে একপদীভাব, অর্থাৎ এক পদ হইয়া যাওয়া,
তাহাকে সমাপ্ত বলে।

২। লুক্ত বিভক্তিঃ ।

সমাপ্তের অন্তর্গত পদ সমূদয়ের বিভক্তির লোপ হয়।

৩। লস্ত লোপঃ পূর্ণস্ত ।

সমাপ্ত হইলে, পূর্ব পদের অন্তর্ভুক্ত নকারের লোপ হয়।

৪। পরস্ত স্বর্তে ।

ব্যর্বণ পরে থাকিলে, পর পদের অন্তর্ভুক্ত নকারের লোপ
হয় (৪৪) ।

৫। লোপোঘৰ্ষণৰ্জন্মযৌঃ ।

(৪৪) কপ্‌ প্রত্যয় পরে থাকিলেও, পর পঁদের অন্তর্ভুক্ত
নকারের লোপ হইয়া থাকে।

ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଥାକିଲେ, ଅବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଇବର୍ନ୍଱େର ଲୋପ ହୁଯ ।

୬ । ଅକାରୀ ନଜ୍ମୀ ଛଳି ।

ହଲ୍ବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଥାକିଲେ, ନକ୍ଷେର ନକ୍ଷେର ସ୍ଥାନେ ଅନ୍ତର ହର ।

୭ । ଅନ୍ତ ଖରେ ।

ସ୍ଵରବର୍ଣ୍ଣ ପରେ ଥାକିଲେ, ନକ୍ଷେର ନକ୍ଷେର ସ୍ଥାନେ ଅନ୍ତର ହୁଯ ।

୮ । ଟେଲ୍‌ପୋ ଡିତି ।

ଡକାରେଁ ପ୍ରତ୍ୟାୟ ପରେ ଥାକିଲେ, ଟିର ଲୋପ ହୁଯ ।

୯ । ତେବିଶ୍ଚତେः ।

ବିଶତିଶଦେର ତି ଏହି ଭାଗେର ଲୋପ ହୁଯ ।

୧୦ । କ୍ଳସ୍ଵାବନ୍ତେ ଗୋଦିନ୍ଦ୍ରାବନ୍ୟାଥେ ।

ସେ କୁଳେ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ପ୍ରତୀତି ହୁଯ, ତଥାଯ ଅନୁଚ୍ଛିତ ଗୋଦିନ ଓ ଶ୍ରୀପ୍ରତ୍ୟାୟ ହୁଏ ହୁଯ ।

୧୧ । କ୍ଷୀ ନେଯସୁନ୍ଦରଃ ।

ଜୈଯୁମେର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଶ୍ରୀପ୍ରତ୍ୟାୟ ହୁଏ ହୁଏ ନା ।

୧୨ । ସମାହାଃ ପ୍ରାତିପଦିକାଲି ।

ସମାସ ହଇଲେ, ସମ୍ବନ୍ଧ ଭାଗ ପ୍ରାତିପଦିକ ହୁଯ, ଅର୍ଥାଏ ପୁନରାୟ ତାହା-
ଦେର ଉତ୍ତର ନୂତନ ବିଭକ୍ତି ହୁଯ ।

୧୩ । ବିଶେଷଲିଙ୍କମନ୍ୟାଥେ ।

ସେ କୁଳେ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ପ୍ରତୀତି ହୁଯ, ତଥାର ସମ୍ବନ୍ଧ ଭାଗ ବିଶେଷ-
ଲିଙ୍କ ହୁଯ ।

୧୪ । ନପୁଞ୍ଜକୈକବଚନେ ସମାହାରେ ।

ସମାହାର ସମାସ ହଇଲେ, ସମ୍ବନ୍ଧ ଭାଗ ନପୁଞ୍ଜକଲିଙ୍ଗ ଓ ଏକବଚନାନ୍ତ ହୁଯ ।

୧୫ । ପୁଞ୍ଜାବଃ ସର୍ବଲାଲଃ ।

সমাসে শ্রীলিঙ্গ সর্বনামের পুৎবন্ধাব অর্থাৎ পুৎলিঙ্গের ন্যায়
আকার হয় ।

১। মহতো মহা বিশ্বেষে ।

বিশ্বেষ্য শব্দ পরে থাকিলে, মহৎশব্দস্থানে মহা হয় ।

অব্যয়ীভাব সমাস ।

১। অঅযীভাবঃ ।

এই প্রকরণে বে সমাস বিহিত হইতেছে, তাহার নাম অব্যয়ীভাব ।

২। নপুংসকময়ীভাবে ।

অব্যয়ীভাব সমাস ইলে, সমস্ত' ভাগ নপুংসকলিঙ্গ হয় ।

৩। অহন্তাদ্বিভক্তেরপদ্মস্থ্যা মঃ ।

অকারান্ত অব্যয়ীভাবের পরবর্তী বিভক্তির স্থানে য হয়,
পঞ্চমীর স্থানে হয় না ।

৪। বিভাষা ছন্তীযাসমস্যোঃ ।

তৃতীয়া ও সপ্তমী বিভক্তির স্থানে বিকল্পে ।

৫। লুক্ত পরাত্ ।

অকারান্ত ভিন্ন অব্যয়ীভাবের পরবর্তী বিভক্তির লোপ হয় ।

৬। সুপাত্যং সমীপাদৌ ।

সমীপ প্রকৃতি (৪৫) অর্থে, সুবন্ধ পদের সহিত অব্যয়ের সমাস
হয় । যথা, সমীপ—সুচ্ছস্ত সমীপম্ উপস্তহম্, গঙ্গায়াঃ সমী-
পিম্ উপগঙ্গম্; অভাদ্—বিষ্ণুস্থাভাবঃ নির্বিষ্ণম্, মন্ত্রিকাণ্যাম্

(৪৫) সমীপ, অমাব, অত্যয, অসমতি, পশ্চাত্, ঘৌষ্য,
বীঘ্না, অনতিষ্ঠতি, আত্মপূর্ব্য, বিভক্তি, স্বাটীয়, ঘৌগম্য,
মাকল্য, বচ্ছিন্ন পর্যন্ত হুত্বাদি ।

अभावः निर्मत्तिकम् ; अत्यस्त—हमस्तात्यः अतिहिमम्, बाधादा अत्ययः अतिबाधम् ; असप्तुति—निद्रा सर्वाति न युज्यते अतिनिद्रम्, शोकः सर्वाति न युज्यते अतिशोकम् ; पक्षात्—रथस्य पक्षात् अनुरथम्, गत्तस्य पक्षात् अनुगत्तम् ; योग्य—रूपस्य योग्यम् अनुरूपम्, कुलस्य योग्यम् अनुकुलम् ; दीप्सा—दिनं दिनं प्रति प्रतिट्ठनम्, गत्तं गत्तं प्रति प्रतिगत्तम् ; अनितिरुद्धि—शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति, ज्ञानमनतिक्रम्य यथाज्ञानम् ; आनुपृष्ठा—ज्ञेष्ठसानुपृष्ठेण अनुज्ञेष्ठम्, वर्णानाम् आनुपूर्वेण अनुवर्णम् ; हितकुर्य—हरौ अधिहरि, मटहे अधिगत्तम् ।

७ । सहः सोऽकाले ।

अद्याग्नीभाव समाप्ते, सहशक्तिहाने म हय । वथा, मानूषा—हरेः सहयं सहरि ; योगपद्य—चक्रेण युगपत् सचक्रम् ; सोकला—त्वेषमप्यपरित्यज्य सहणम् ; मशक्ति—मद्राणां समद्विः समद्रम् ; पर्ष्यन्त—अनियन्तपर्यन्तमधीते सान्ति । काल दूराइले हय च । वथा, सहपूर्वाङ्गम्, सहापराङ्गम् ।

८ । वावद्वधारणे ।

अवधारण युक्ताइले, मूरब्बेर महित यादृ एहे शब्देर मर्मास हय । वथा, वावदमत्वं ब्राह्माणानामन्त्यख्य, वावन्यमवाणि सन्ति पञ्च वज्र दा, तावत् आमन्त्यख्येत्यर्थः ।

९ । विभाषा वहिरादिः पञ्चस्या ।

पञ्चमस्तु पदेर महित वहिस् प्रकृति (४६) शब्देर विकल्पे मर्मास हय । वथा, वर्त्तिर्यामं यामाहहिः, प्राग्युपवनं उपवनात् प्राक् ।

১০। আজ্ঞাৰ্দনাভিবিধোঃ।

শৰ্ষ্যাদা ও অভিবিধি (৪৭) বুৰাইলে, সুবন্ধ পদেৱ সহিত আওঁ
এই অব্যয়েৱ বিকল্পে সমাস হয়। যথা, আপাটলিপুচ্চম্, আ
পাঠলিপুচ্চাত्, হষ্টো দেৃঃ ; আকুমারম্, আকুমারেৰ্যঃ, বণঃ
কালিটাসস্থ।

১১। লক্ষ্যেণাভি প্রতী আভিমুখে।

আভিযুক্ত্য বুৰাইলে, লক্ষ্যবাচক সুবন্ধ পদেৱ সহিত অভি, প্রতি,
এই দুই অব্যয়েৱ বিকল্পে সমাস হয়। যথা, অভিনি, অবিনি
অনি, গৱামা: পতনি ; পতনি, অবিনি পতি।

১২। যস্য চায়ামস্তেনানুঃ।

যাহাৱ দৈর্ঘ্য বুৰাইয়, তাহাৱ সহিত অনু এই অব্যয়েৱ বিকল্পে
সমাস হয়। যথা, অনুগুম্ভম্, গুম্ভাবা অনু, বাহাশৰী ; গুম্ভ-
দৈর্ঘ্যমহং গদৈর্ঘ্যেপলচ্ছিতা ইত্যৰ্থঃ।

১৩। পারমধৌ ষণ্ঠা।

ষষ্ঠ্যন্ত পদেৱ সহিত পার ও যথ্য শব্দেৱ বিকল্পে অব্যয়ীভাব
সমাস হয়। যথা, বস্ত্রস্থ পারং পারেস্ত্রদুম্ ; গুম্ভাযা মধ্যং
মঙ্গিগুম্ভম্। নিপাতনে একারাগম হয়। পক্ষে ষষ্ঠীসমাস।

১৪। সংক্ষা নদীভিঃ সমাহারে।

সংক্ষাৰ বুৰাইলে, নদীবাচক সুবন্ধ পদেৱ সহিত সংখ্যাবাচকেৱ
অব্যয়ীভাব সমাস হয়। যথা, তিত্ত্ব্যাং গুম্ভানাং সমাহারঃ
তিগুম্ভম্, পত্তনদুম্, ব্যমগোদাধুম্।

১৫। অন্যপদার্থে চ সংক্ষাযাম।

(৪৭) তেৱ বিনা মৰ্যাদা, ততুষ্বচ্ছিতোভিবিধিঃ।

सैज्जा बुखाइले, ओ अन्य प्रदार्थ प्रतीयमान हइले, नदीवाचकेर सहित मूवस्त्र पदेद्र अद्यस्त्रीभाव समाप्त हय। यथा, उन्मत्ता गङ्गा अस्त्रिन् उन्मत्तगङ्गम्, लोहितगङ्गम्, तृष्णीगङ्गम्, यनेगङ्गम्। इमानि देशविशेषनामानि।

१६। तिष्ठप्रभृतीनि ।

अद्यस्त्रीभाव समाप्त, तिष्ठदृष्टि प्रभृति (४८) शब्द निपातने सिफ्ह हय। यथा, तिष्ठनि गावो अस्त्रिन् काले दोहाय तिष्ठदृष्टि, आयनि अस्त्रिन् काले गावो गोष्ठम् आयतीगवम्।

१७। शरदादेरन् ।

अद्यस्त्रीभाव समाप्त हइले, शरद् प्रभृति (४९) शब्देर उडेर अन् हय, न इ॒, अ थाके। यथा, उपशरदम्, प्रतिदिशम्, आहिम-वतम्, अहुदृशम्।

१८। जराया जरस् ।

अन् हइले, अराणक छाने अरग् हय। यथा, उपजरस्।

१९। सरजसोपशुने ।

(४८) तिष्ठनु, वहदृष्टि, आयतीगवम्, खलेयवम्, खलेयुसम्, लूनयवम्, लूयमानयवम्, पूतयवम्, पूयमानयवम्, संहृतयवम्, संहृत्यमाणयवम्, संहृतुसम्, संहृयमाणयवम्, समभूमि, सम-पदाति, सुप्रभम्, विषमम्, दुःषमम्, निषमम्, आपसमम्, आवी-समम्, प्रोढम्, प्रापसमम्, पुरायसमम्, प्राळम्, प्ररथम्, प्रस्तगम्, प्रदचिणम्, अपरदचिणम्, समाति, अउम्भति।

(४९) शरद्, विपाण्, अनस्, मनस्, उपनह्न्, दिष्, हिम-वत्, हिमक्, विह, रह, दिश्, डिश्, विश्, चतर, ल्यह, तह, वह, किवत्, जरा।

সরজন ও উপকুল নিপাতনে সিদ্ধ হয়। যথা, রজোঽপ্যহিত্যজ্ঞ
সরজনম্, শুনঃ সমীপম্ উপকুনম্।

২০। প্রতি পরঃ সমনুভ্যোজ্জ্ঞাঃ।

প্রতি, পরস্, সম্, অনু, ইহাদের পরবর্তী অক্ষিশদের উত্তর অনু
হয়। যথা, প্রত্যক্ষম্, পরোক্ষম্ সমক্ষম্ অন্তক্ষম্।

২১। অনন্তাত্।

অন্তাগান্ত শদের উত্তর অনু হয়। যথা, উপরাজম্, অঞ্চা-
লম্, প্রত্যচ্ছম্।

২২। বা নপুংসকাত্।

নপুংসক অন্তাগান্ত শদের উত্তর বিকল্পে। যথা, উপচর্ণম্
উপচর্ণম্।

২৩। গিরি নদী পৌর্ণমাস্ত্বাগ্রহায়ণীভ্যঃ।

গিরি, নদী, পৌর্ণমাসী, ও আগ্রহায়ণীর উত্তর বিকল্পে অনু হয়।
যথা, উপগিরম্, উপগিরি; উপনদম্, উপনদি; উপপৌর্ণ-
মাসম্, উপপৌর্ণমাসি; উপাগ্রহায়ণম্, উপাগ্রহায়ণি।

২৪। স্থার্ণলাঙ্ঘাপত্তমাত্।

পঞ্চম ভিন্ন সপ্তর্ণান্ত শদের উত্তর বিকল্পে অনু হয়। যথা,
উপহংসদম্ উপহংসত, অনুসমিধম্ অনুসমিত।

২৫। প্রতেক্ষসঃ সমীক্ষাত্।

প্রতিশদের পরবর্তী সপ্তম্যর্থে বর্তমান উরস্শদের উত্তর অনু
হয়। যথা, উৎসি প্রত্যুষম্।

২৬। অনুগবমায়ামে।

দৈর্ঘ্য বুঝাইলে, অনুগবম্, এই পদ নিপাতনে শিদ্ধ হয়। যথা,
গোঃ পদ্মাতু অনুগবম্।

ତ୍ୱପୁରୁଷ ସମାସ ।

୧ । ତତ୍ପୁରୁଷः ।

ଏই ପ୍ରକରଣେ ସେ ସମାସ ବିହିତ ହିଉଥେଛେ, ତାହାର ନାମ ତ୍ୱପୁରୁଷ ।

୨ । ପରଜିଙ୍ଗ ତତ୍ପୁରୁଷେ ।

ତ୍ୱପୁରୁଷ ସମାସ ହିଲେ, ମହନ୍ତ ଭାଗ ପର ପଦେର ଲିଙ୍ଗ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

୩ । ରାତ୍ରାକ୍ଷାହଃ ପୁରୁଷଃ ।

ତ୍ୱପୁରୁଷ ସମାସ ହିଲେ, ମହନ୍ତ ଭାଗେର ଅନ୍ତର୍ଭିତ ରାତ୍ର, ଅଛ, ଓ ଅହ, ପୁରୁଷ ହୁଏ ।

୪ । ରାତ୍ରଂ ନପୁରୁଷଂ ସଂଖ୍ୟାପୂର୍ବମ् ।

ସଂଖ୍ୟାବାଚକ ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବେ ଥାକିଲେ, ରାତ୍ର ନପୁରୁଷକ ହୁଏ ।

୫ । ପୁରୁଷାଦହଃ ।

ପୁରୁଷଦେର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅହ ନପୁରୁଷକ ହୁଏ ।

୬ । ଦ୍ଵିତୀଆ ଶ୍ରିତାଦିଭିଃ ।

ଶ୍ରିତ ପ୍ରଭୃତି ମୁବନ୍ତ ପଦେର ସହିତ ଦ୍ଵିତୀୟାନ୍ତ ପଦେର ସମାସ ହୁଏ । ସଥା, କଟ୍ ଦ୍ଵିତଃ କଟ୍ରଦ୍ଵିତଃ, ଦ୍ଵୁଃଖମତୀତଃ ଦ୍ଵୁଃଖାତୀତଃ, ଦ୍ଵୁଃ ମତିତଃ ଦ୍ଵୁଃପତିତଃ, ଦ୍ଵତ୍ତଃ ଗତଃ ଦ୍ଵତ୍ତହଗତଃ, ଦ୍ଵତ୍ତିନମତ୍ୟକ୍ତଃ ଦ୍ଵତ୍ତିନାତ୍ୟକ୍ତଃ, ଦ୍ଵୁଃଖମାମଃ ଦ୍ଵୁଃଖମାପଦଃ ଦ୍ଵୁଃଖାପଦଃ, ଯାମଂ ଯାମୀ ଯାମ-ଗାମୀ, ଅନ୍ତଃ ଦୁଭୁକ୍ତଃ ଅନ୍ତଃବୁଦୁକ୍ତଃ, ଦେଦଂ ବିଦ୍ଵାନ୍ ବେଦବିଦ୍ଵାନ୍ ।

୭ । କ୍ଷଟ୍ରା କ୍ଷଳେ କ୍ରମ୍ବାଦ୍ୟାମ୍ ।

ନିଜା ଦୁର୍ବାଇଲେ, କ୍ଷପ୍ରତ୍ୟାରନିକ୍ଷାମ ମୁବନ୍ତ ପଦେର ସହିତ ଦ୍ଵିତୀୟାନ୍ତ ଖ୍ରୁଟ୍ରାଶକେର ସମାସ ହୁଏ । ସଥା, କ୍ଷଟ୍ରାମ୍ ଆକ୍ଷତଃ କ୍ଷଟ୍ରାକ୍ଷତଃ, ଚତୁର-ମହିତ କ୍ଷତ୍ରର୍ଥଃ । ନିତ୍ୟ ସମାସ ।

୮ । କାଳା ଅତ୍ୟନ୍ତସଂଯୋଗୀ ।

अत्यन्त संयोग दुखाइल, सूबन्त पदेर सहित त्रितीयान्त कालवाचक सूबन्त पदेर समास हय । यथा, सुहृत्तं तुखम् सुहृत्तसुखम्. मासं गम्यः मासगम्यः, वर्षं भोग्यः वर्षभोग्यः; सुहृत्तं मासं वर्षं आथ दूत्यर्थः ।

९ । लृतीया पूर्वादिभिः ।

पूर्व प्रभृति सूबन्त पदेर सहित त्रितीयान्त पदेर समास हय । यथा, मासेन पूर्वः मासपूर्वः, वर्षेण अवरः वर्षावरः, वाचा कलहः वाक्लहः, गुडेन मित्रः गुडमित्रः, आचारेण श्लुक्षणः आचारश्लुक्षणः, धनेन अर्थः धनार्थः, मात्रा सहशी मात्रसहशी, पित्रा समः पित्रसमः ।

१० । जनार्थस्त्र ।

उनार्थ सूबन्त पदेर सहित त्रितीयान्त पदेर समास हय । यथा, एकेन जनः एकोनः, विद्या छीनः विद्याहीनः, अमेण रहितः अमरहितः, गर्वेण सून्यः गर्वसून्यः, अङ्गेन विकलः अङ्गविकलः ।

११ । कृता कर्त्तृकरणायोः ।

कृत्प्रत्ययनिष्ठान सूबन्त पदेर सहित, कर्त्ताओ ओ करणे विहित त्रितीयादिभृत्यन्त पदेर समास हय । यथा, कर्त्ताओ—आप्नेण चतः आप्नहतः, अहिना दृष्टः अहिदृष्टः, आसेन दर्वितः आसर्वितः, पाणिनिना प्रणीतं पाणिनिप्रणीतम्, नारदेन प्रोक्तं नारदप्रोक्तम्, द्विजेन भज्ञां द्विजभज्ञम्, पुच्छे देवं पुच्छदेवम् । करणे—नखैभिन्नः नखभिन्नः, असिना क्षिप्तम् अविक्षिप्तम्, असिना दग्धः अग्निदग्धः, जलेन यज्ञः जलसिक्तः, अस्त्रिना पेदम् अस्त्रिपेदम्, शिरसा धार्यं शिरोधार्यम् । ०

१२ । चतुर्थी बलि हित सुखैः ।

सूबष्ट बलि, हित, ओ सूर्ख शब्देर सहित चतुर्थ्यन्त पदेर समास हय ।
यथा, भूताव बत्तिः सूतवत्तिः, पुत्राव हितम् पुत्रहितम्, आत्मे
स्तुत्तम् आत्तत्तम् ।

१३ । अर्थन च ।

अर्थशब्देर सहित चतुर्थ्यन्त पदेर समास हय । समस्त भाग
विशेष्येर लिङ्ग प्राप्त हय । यथा, द्विजार्थः ऋपः, द्विजार्थ
अवागुः, द्विजार्थं पथः । नित्य समास ।

१४ । विज्ञतिः प्रज्ञत्या तादर्थे ।

तादर्थ्य बुझाइले, प्रकृतिहलीय सूबष्ट पदेर सहित विकृतिहलीय
चतुर्थ्यन्त पदेर समास हय । यथा, कुरुत्त्वाव हिरण्यं कुरुत्त्व-
हिरण्यम्, यूपाव दाव यूपदाव ।

१५ । पञ्चमी भवादिभिः ।

तर प्रभृति सूबष्ट पदेर सहित पञ्चम्यन्त पदेर समास हय । यथा,
आप्नाव भवम् आप्नभवम्, आप्नाव भीतः आप्नभीतः, आप्नाव
भीः आप्नभीः, आप्नाव भीतिः आप्नभीतिः, उत्ताव निर्गतः
उत्तहनिर्गतः, अधर्माव जुग्म्यः अधर्मजुग्म्यः, उत्ताव अपेतः
उत्तापेतः, अन्वलाव उत्तः अन्वलउत्तः, रथाव परितः रथपरितः,
तरक्ताव अपवक्तः तरक्तापवक्तः, विदेशाव आगतः विदेशागतः ।

१६ । षष्ठी ब्रमर्थे ।

समर्थ सूबष्ट पदेर सहित बह्यान्त पदेर समास हय । यथा, गङ्गावाः
जरम् गङ्गाजरम्, तरोः ज्ञावा तद्वक्त्वाव, अन्तः ग्निखा अग्नि-
ग्निखा, वायोः वेगः वात्तुवेगः, अख्याप द्रवाहः अख्यापाहः, उत्तर्या
भोगः उत्तर्यागः, पथमः दानं पथःदानम्, कन्यावाः दानं कन्ना-
दानम्, गवां दोहः गोदोहः, आज्ञावाः भङ्गः आज्ञाभङ्गः, दद्यावाः

अनः दशानः, स्त्र॑र्यस्य उदयः स्त्र॑र्योदयः, छटे: पातः हृषिपातः,
शिरसः क्षेदः शिरस्क्षेदः, गवां बधः गोबधः, पितृः गृहं पितृ-
गृहम्, राज्ञः भवनं राजभवनम्, मनोः वचनं मनुषचनम्, अर्थस्य
नामः अर्थनामः, कृपस्य उदकं कृपोदकम् ।

१७ । न निष्ठारणे ।

निष्ठारण अर्थे विहित वचीर समास हय ना । यथा, मनुज्ञाणां
क्षत्रियः शूरः, गवां कृष्णा बड्डक्षीरा ।

१८ । न पूरणार्थः ।

पूरणार्थ पदेर सहित वष्ट्यस्तु पदेर समास हय ना । यथा, राज्ञां
प्रथमः, पुन्नयोः द्वितीयः, भातृणां तृतीयः, शिवाणां चतुर्थः,
क्षत्रियाणां पञ्चमः ।

१९ । न गुणवाचिभिः ।

षष्ठिवाचक पदेर सहित वष्ट्यस्तु पदेर समास हय ना । यथा, पटस्य
गौज्ञायम्, कोकनदस्य लौहित्यम्, आकाशस्य नीलिमा, द्राक्षायाः
माधुर्यम् । कोनोऽ कोनोऽ शुले हय । यथा, अर्थस्य गौरवम् अर्थ-
गौरवम्, बुद्धेः मान्द्यम् बुद्धिमान्द्यम्, अर्थस्य काम्यम् अर्थकार्यम् ।

२० । न तृप्तयः ।

तृप्त्यर्थ पदेर सहित वष्ट्यस्तु पदेर समास हय ना । यथा, अपां
तृप्तः, फलानां तृप्तिः, अन्तस्य आयितः ।

२१ । न तृजकाभ्यां वाजकादिवर्ज्ञम् ।

तृच् ओ अक प्रत्ययेर घोगे निष्पाप शदेर सहित वष्ट्यस्तु पदेर
समास हय ना । यथा, तृच्-लगतः खटा, तृखस्य दाता, तुःखस्य
हर्ता; अक-प्रलानां पालकः, तृक्षाणां क्षेदकः, ग्रन्थाणां
घातकः । वाजकादिर हय । यथा, शूद्रवाजकः, देवपूजकः, वाज-

परिचारकः, वेदाध्यापकः, सर्वोत्तमाहकः, देवस्त्रातकः, जल-
परिषेचकः, भुवनभर्ता, हविर्होता, गुणयहीता, गुणयाहकः ।

२२ । सप्तमी शौण्डादिभिः ।

गेओ प्रभुति (५०) शद्वेर महित सप्तम्यन्तं पद्वेर मर्मास हय ।
यथा, दाने शौण्डः दानशौण्डः, शास्त्रे प्रवीणः शास्त्रप्रवीणः,
रणे पश्चिंतः रणपश्चिंतः, क्रोडायां क्रुश्वः क्रोडाक्रुश्वः,
कर्मस्तु निपुणः कर्मनिपुणः, आतपे शुक्षः आतपशुक्षः,
स्थाल्यां पकः स्थालीपकः ।

२३ । द्वात्यैक्षण्णे ।

श्वेत बूद्धाइले, कृतप्रत्ययनिष्पन्न शद्वेर महित सप्तम्यन्तं पद्वेर
मर्मास हय । यथा, मासे देयं मासदेयम् क्षणम्, वर्षे परिश्लोधं
वप्त्वपरिश्लोधम् क्षणम् ।

२४ । क्लीनाहोरात्रावयवाः ।

कृप्रभाग्निष्पाम शद्वेर महित दिन ओ रात्रिर अवयववोधक
सप्तम्यन्तं पद्वेर मर्मास हय । यथा, पूर्वाह्ने छतं पूर्वाह्नक्षत्रम्,
अपराह्ने छतम् अपराह्नक्षत्रम्, पूर्वरात्रे छतं पूर्वरात्रक्षत्रम्,
अपररात्रे छतम् अपररात्रक्षत्रम् ।

२५ । कुत्सायां काकवाचिना ।

निर्दा बूद्धाइले, काकवाचक मूर्वस्तु शद्वेर महित सप्तम्यन्तं पद्वेर
मर्मास हय । यथा, तीर्थे काक इव तीर्थकाकः, तीर्थवायवः,
तीर्थज्ञाङ्कः, अनवस्थित इत्यर्थः ।

२६ । पूर्वादिरेकदेखिनैकवचने ।

(५०) शौण्ड, धूर्ण, कितव, प्रवीण, उंबोत, पटु, पश्चिंत,
ज्ञाश्व, अपल, निपुण, सिङ्ग, शुक्ष, पक इत्यादि ।

একবচনান্ত অবয়বীর সহিত পূর্ব, অপর, অধর, উভর, ইহাদের
সমাস হয় । যথা, মূর্খং কায়স্থ পূর্বকাথঃ, অপরকাথঃ, অধর-
কাথঃ, উভরকাথঃ । একবচন না হইলে হয় না । যথা, পূর্বে
জ্ঞান্নায়াম্ আমন্ত্রযত্ত্ব ।

২৭ । অঙ্গং লপুংসকম্ ।

একবচনান্ত অবয়বীর সহিত ঝীবলিঙ্গ অঙ্গ শব্দের সমাস হয় ।
যথা, অঙ্গং পিপল্যাঃ অঙ্গপিপলী । অন্য লিঙ্গে হয় না ।
যথা, আমস্থ অঙ্গঃ । একবচন না হইলে হয় না । যথা, অঙ্গং
পিপলীনাম্ ।

২৮ । কালাঃ পরিমাণিনা ।

পরিচ্ছেদবাচক পদের সহিত কালবাচক পদের সমাস হয় । যথা,
মাসো জাতস্থ মাসজাতঃ, বর্ষো স্তৱস্থ বর্ষস্তৱঃ ।

২৯ । একদেশবাচক পদের সহিত কালবাচক পদের সমাস হয় ।

একদেশবাচক পদের সহিত কালবাচক পদের সমাস হয় ।

৩০ । অক্লোচ্ছ একদেশাত् ।

একদেশবাচক পদের পরবর্তী অহন্শব্দস্থানে অক্ষ হয় । যথা,
পূর্বম্ অহঃ পূর্বাঙ্গঃ, মধ্যম্ অহঃ মধ্যাঙ্গঃ, অপরম্ অহঃ
অপরাঙ্গঃ, সায়ম্ অহঃ সায়াঙ্গঃ ।

৩১ । রাত্রেন্ত ।

একদেশবাচক শব্দের পরবর্তী রাত্রিশব্দের উভর অন্ত হয়, ন
ইঁ, অ থাকে । যথা, পূর্বং রাত্রে: পূর্বরাত্রে: মধ্যং রাত্রে: মধ্য-
রাত্রে: অপরং রাত্রে: অপররাত্রে: ।

৩২ । বিভাষা দ্঵িতীয় তৃতীয় চতুর্থ তৃত্বাণি ।

ষষ্ঠ্যস্ত অবয়বোর সহিত হিতীয়, তৃতীয়, চতুর্থ, তুর্ষ্য, ইহাদের বিকল্পে সমাস হয়। যথা, হিতীয় মিজ্জায়া: হিতীয়মিজ্জা, হতীয় মিজ্জায়া: হতীয়মিজ্জা, চতুর্থ মিজ্জায়া: চতুর্থমিজ্জা, দুর্দ্বিতীয় মিজ্জায়া: দুর্দ্বিতীয়মিজ্জা। পক্ষে বঙ্গসমাস। যথা, মিজ্জায়া: হিনীয়ম্ মিজ্জাহিনীয়ম্, মিজ্জাহতীয়ম্, মিজ্জাচতুর্থম্, মিজ্জাদুর্দ্বিতীয়ম্।

৩৩। অলং চতুর্থী পুঁৰ্বম্ ।

চতুর্থ্যস্ত পদের সহিত, অলম্, এই অবয়বের সমাস ও চতুর্থ্যস্ত শ্রীলিঙ্গ পদের পুঁৰ্বদ্বাব হয়। যথা, অলং জৌবিকায়ৈ অলভূ-
জীবিকঃ।

৩৪। অত্যাদবঃ কাল্পাদৌ হিতীয়যা ।

ক্রান্ত প্রভৃতি অর্থে, হিতীয়ান্ত পদের সহিত অতি প্রভৃতির সমাস ও শ্রীলিঙ্গ হিতীয়ান্ত পদের পুঁৰ্বদ্বাব হয়। যথা, অতিজ্ঞালঃ
ক্ষট্বাম্ অতিখট্বঃ, ভাব্রান্তো বেলাম্ ভদ্রেবঃ।

৩৫। অবাদবঃ কৃষ্টাদৌ তৃতীয়যা ।

ক্রুষ্ট প্রভৃতি অর্থে, তৃতীয়ান্ত পদের সহিত অব প্রভৃতির সমাস ও শ্রীলিঙ্গ তৃতীয়ান্ত পদের পুঁৰ্বদ্বাব হয়। যথা, অবস্কৃষ্টঃ কোকি-
বব্বা অবকোকিলঃ।

৩৬। পর্বাদবঃ ক্লান্তাদৌ চতুর্থী ।

শ্বান প্রভৃতি অর্থে, চতুর্থ্যস্ত পদের সহিত পরি প্রভৃতির সমাস ও শ্রীলিঙ্গ চতুর্থ্যস্ত পদের পুঁৰ্বদ্বাব হয়। যথা, পরিম্লানঃ অভ্য-
নায় পর্বাদবনঃ, পরিম্লানঃ স্বেবায়ৈ পরিস্তোবঃ।

৩৭। নিরাদবঃ কাল্পাদৌ পদ্মম্ব্যা ।

ক্রান্ত প্রভৃতি অর্থে, পঞ্চম্যস্ত পদের সহিত নির প্রভৃতির সমাস

ও ঝৌলিঙ্গ পঞ্চম্যন্ত পদের পূর্ববন্ধাৰ হয় । যথা, নিষ্কালঃ
কৌশাল্যাঃ নিষ্কাশাল্বিঃ, উত্থিতো নিদ্রায়াঃ উন্নিদ্রঃ ।

৩৮ । সামিখ্যমৌকীন ।

কৃপ্ত্যৱনিক্ষম সুবন্ত পদের সহিত সামি ও স্বরম্ এই দুই অব্য-
য়ের সমাস হয় । যথা, সামিক্ষতম্, স্বামিঘটিতম্; স্বয়ঙ্কৃতম্,
স্বযন্দনম্ ।

৩৯ । নভ্যস্তপা ।

সুবন্ত পদের সহিত নঞ্জের সমাস হয় । যথা, ন ব্রাহ্মণঃ অব্র-
হ্মাণঃ; ন মৌগঃ অমৌগঃ; ন পিযঃ অপিযঃ; ন বিক্রতঃ অবিক্রতঃ;
ন বিদ্বঃ অবিদ্বঃ; ন স্তুত্বম্ অস্তুত্বম্; ন ইর্ণম্ অদর্ণম্,
ন উপলম্বঃ অনুপলম্বঃ ।

৪০ । ঈষদ্বত্তা ।

কৃবন্ত ভিন্ন সুবন্ত পদের সহিত ঈষৎ এই অব্যয়ের সমাস হয় ।
যথা, ঈষত্কঢ়ারঃ, ঈষত্যিক্ষুলঃ, ঈষত্বিকচঃ, ঈষন্মুক্তিতঃ ।

৪১ । আজীবদর্থ ।

ঈষদর্থ বুঝাইলে, সুবন্ত পদের সহিত আঙ্গ এই অব্যয়ের সমাস
হয় । যথা, আমধুরঃ, আর্পঞ্জলঃ, আপাঞ্জুরঃ, আলৌহিতঃ ।

৪২ । স্বতী পূজাযাম ।

প্রশংসা অর্থ বুঝাইলে, সুবন্ত পদের সহিত সু, অঙ্গ, এই দুই
অব্যয়ের সমাস হয় । যথা, স্বপুষ্পঃ, স্বব্রাহ্মণঃ; অবিস্তুঃ,
অনিদয়ালুঃ ।

৪৩ । দুর্নিন্দাযাম ।

নিদ্বা অর্থ বুঝাইলে, সুবন্ত পদের সহিত দূৰ এই অব্যয়ের সমাস
হয় । যথা, দুর্জুরুম্, দুর্নীতিঃ, দুৰ্বহিতম্, দুৰ্ঘৃতঃ ।

४४ । कुः पापार्थे

कृ॒सित अर्थ बुझाइले, सूबष्ट पद्देर सहित कुः एই अव्याप्तेर समास हय । यथा, कुवाञ्छायाः, कुपुर्वः, कुसंखारः ।

४५ । धातुभिरुपपदानि ।

धातुर सहित उपपद्देर (५१) समास हय । यथा, कुम्भकारः, प्रभाकरः, निशाकरः, हितकरः, प्रीतिकरः, अयस्तः, जन्मतः, पार्ष्वचरः, गिलाश्वय, चर्मिजम्, पञ्चजम्, अश्वज, जलजः, पतगः, भूतगः ।

४६ । उपसर्गात्म ।

धातुर सहित उपसर्गेर समास हय । यथा, सम्-संखटोति, संखारः, संखृतः वि-विजयते, विजयः, विजितः; अभि-अभिषिङ्गति, अभिषेकः, अभिषिच्य; आ-आभते, आरम्भः, आरम्भ्य ।

४७ । अर्याहि च डाचन्ति ।

धातुर सहित, ऊरी (५२) प्रेतुति श्वदेर, एव च औ डाच्य प्रत्याघेर, समास हय । यथा, ऊरी-ऊरीकरोति, ऊरी-करणम्, उरीकन्य; आविस्-आविङ्गरोति, आविङ्ग्याया, आविङ्गृत्य; प्रादुर्स्-प्रादुर्भवति, प्रादुर्भावः, प्रादुर्भूत्य । च—

(५१) ये सकल सूबष्ट पद्द प्रेतुतिर परवर्तो धातुर उठर कृ॒प्रत्याघ विरहित हय, उहादिगके उपपद बले । कुम्भकारः, ए श्वले, कुम्भम्, एই उपपद्देर सहित छ धातुर समास हइया, कुम्भज एইकप हइले, अण्य हय । एইकप सर्वत्र ।

(५२) ऊरी, उररी, आविस्, प्रादुर्स्, उधा, उाहा, उद्द, वौद्द, इलाहि ।

खीकरोति, खीकारः, खोक्त्वा; भखीभवति, भखीभावः,
भखीभूय; डाँ—सुमयाकरोति, समयाकरणम्, समयाक्त्वा;
इःखाकरोति, इःखाक्रिया, इःखाक्त्वा ।

४८ । अनुकरणाच्चानितिपरम् ।

धातुर महित अनुकरणद्वये मराम हय । यथा, खाल्करोति,
खाल्करणम्, खाल्कृत्वा; द्राङ्गोति, द्राङ्गक्रिया, द्राङ्गक्त्वा ।
इतिशक्ति परेण थाकिले हय न । यथा, खादिति जला निषीषति,
द्रामिति जला पतति ।

४९ । आदरानादरयोः सहस्रती ।

यथाङ्कये, आदर ओ अनादर अर्थे, धातुर महित सत् ओ असत्
शब्देर मराम हय । यथा, सत्करोति, सत्कारः, सत्कृत्वा; असत्-
करोति, असत्क्रिया, असत्कृत्वा ।

५० । अलम् भूषणे ।

जूहव अर्थ दुवाइले, धातुर महित अलम् शब्देर मराम हय । यथा,
अलङ्करोति, अलङ्करणम्, अलङ्गक्त्वा ।

५१ । अन्तरपरिग्रहे ।

धातुर महित अभर्त् शब्देर मराम हय । यथा, अन्तर्भवति, अन्त-
भावः, अन्तर्भूय । परिग्रह अर्थे हय न । यथा, अन्तर्हता गतः,
हतं परिग्रह्य गत दूष्यतः ।

५२ । पुरोऽव्ययम् ।

धातुर महित पुरङ् एই अवास शब्देर मराम हय । यथा, पुरस्-
करोति, पुरस्कारः, पुरस्कृत्वा ।

५३ । अलम् च ।

धातुर महित अस्तम् एই अवयव शब्देर समास हय । यथा,
अस्तङ्गच्छति, अस्तङ्गतः, अस्तङ्गत्व ।

५४ । अच्छ च वदगत्यर्थः ।

वदधातु ओ गत्यर्थ धातुर महित अच्छ एই अवयव शब्देर समास
हय । यथा, अच्छवदति, अच्छोद्य; अच्छगच्छति, अच्छगत्व;
अभिच्छखमित्यर्थः ।

५५ । अन्तङ्गौ तिरः ।

व्यवधान दूधाइल, धातुर महित तिरस् एই अवयव शब्देर समास
हय । यथा, तिरोभवति, तिरोभावः, तिरोभूव ।

५६ । विभाषा कृता ।

कृधात्तुर महित विकल्पे । यथा, तिरङ्गत्व, तिरः कृता ।

५७ । साक्षात्मभृतीनि च ।

कृधात्तुर महित साक्षात् (५०) प्रत्यक्षि शब्देर विकल्पे समास हय ।
यथा, साक्षात्कृत्व, साक्षात् कृता; नमस्कृत्व, नमः कृता;
वशेकृत्व, वशे कृता; मिथ्याकृत्व, मिथ्या कृता ।

५८ । अत्रुपञ्चे उरसि मनसौ ।

कृधात्तुर महित उरसि, मनसि, एই दूहे सप्तम्यानु पदोर विकल्पे
समास हय । यथा, उरसिकृत्व, उरसि कृता, खोजत्वेत्यर्थः ।
मनसिकृत्व, मनसि कृता, निश्चित्वेत्यर्थः । उपर्युक्त अर्थे हय ना ।
यथा, उरसि अविता ।

५९ । मध्ये पदे लिपचने च ।

(५१) साक्षात्, मिथ्या, नमस्, प्रादुस्, अर्द्धे, वशे, अमा,
अद्वा, उरस्, शीतम्, आद्वम्, विकरने, पक्षवने इत्यादि ।

कृधातूर् सहित मध्ये, पदे, निवचने, एই तिन् सप्तम्यन्तं पदेर
विकल्पे समास हय । ० यथा, मध्येज्ञत्व, मध्ये क्लत्वा ; पदेज्ञत्व, पदे
क्लत्वा ; निवचनेज्ञत्व, निवचने क्लत्वा । उपाख्येष अर्थे हय न ।
यथा, मध्ये ग्रथित्वा, पदे छत्वा ।

६० । नित्यं हक्षे पाण्यात्पुरयमने ।

विवाह अर्थ बूझाइले, कृधातूर् सहित हक्षे, पाण्यौ, एই दूइ सप्त-
म्यन्तं पदेर नित्य समास हय । यथा, हक्षेज्ञत्व, पाण्यौज्ञत्व, टार-
कर्म्म ज्ञत्वेत्यर्थः ।

६१ । तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्म्मधारयः ।

ये तৎपुरुष समासे समस्यमानं पदं सकलं समानाधिकरणं, अर्थात्
विशेष्यविशेषणभावापन्न, अथवा अभेदं समृद्धेऽकार्थप्रतिपादकं,
हय, उहाके कर्म्मधारय बले ।

६२ । विशेषणं विशेषण ।

विशेष्य पदेर सहित विशेषणपदेर समास हय । यथा, नीत्यम्
उत्पत्तम् नीत्योत्पत्तम्, श्रीतः पवनः श्रीतपवनः, उच्चाम् उदकम्
उच्चोदकम्, नवः पल्लवः नवपल्लवः, मधुरं वचनं मधुरवचनम्,
नवम् अन्नम् नवान्नम्, सर्वं लोकाः सर्वलोकाः, विश्वे देवाः विश्व-
देवाः, डडो वन्धः डडवन्धः, सुरभि चन्दनं सुरभिचन्दनम्,
नवः जलधरः नवजलधरः, बन् पुरुषः सत्पुरुषः, महान् हेवः
महादेवः, महान् वीरः महावीरः, परमः मुहुषः पूरमपुरुषः,
केवलः वैयाकरणः केवलवैयाकरणः, जरन् नैयायिकः जरन्-
नैयायिकः, सप्त छष्यः सप्तर्षयः, ब्रह्मौ वसवः अष्टवसवः, नव-
यहाः नवयहाः ।

६३ । पुंवत् पूर्णं भाषितपुंसं कर्म्मधारये ।

କର୍ମଧାରୀ ସମ୍ବାଦ ହିଁଲେ, ଭାବିତପୁୱକ୍ଷ (୫୪) ଶ୍ରୀଲିଙ୍କ ପୂର୍ବ ପଦେର ପୁୱବନ୍ଧାବ ହୁଏ । ସଥା, ଚନ୍ଦ୍ରରୀ ମହିଳା ଚନ୍ଦ୍ରମହିଳା, ଜଣା ଚନ୍ଦ୍ରଦୀ ହୀ ଜଣାଚନ୍ଦ୍ରଦୀ, ପାଚିକା ଲ୍ଲୀ ପାଚକଲ୍ଲୀ, ପଞ୍ଚମୀ କନ୍ୟା ପଞ୍ଚମକନ୍ୟା, ଚକ୍ରଦୀ ଭାର୍ଯ୍ୟ ଚକ୍ରେଶମାର୍ଯ୍ୟ, ବାନ୍ଧୁଣୀ ଭାର୍ଯ୍ୟ ବାନ୍ଧୁଯାମାର୍ଯ୍ୟ । ଉପପ୍ରତ୍ୟାଗ୍ରହର ହୁଏ ନୀ । ସଥା, ଦାମୋଦ୍ରଃ ଭାର୍ଯ୍ୟ ଦାମୋଦ୍ରମାର୍ଯ୍ୟ ।

୬୪ । କ୍ଲିନ ନଅ୍ବିଧିଟେଲାନଙ୍କ ।

ନଅ୍ବିଶିଷ୍ଟ କୁପ୍ରତ୍ୟାଗ୍ରହ ପଦେର ସହିତ ନଅ୍ବନ୍ୟ କୁପ୍ରତ୍ୟାଗ୍ରହ ପଦେର ସମ୍ବାଦ ହୁଏ । ସଥା, ଜନ୍ମ ତତ୍ ଅଜନ୍ମ ଜନାଜନମ, ଭୁକ୍ତଜ୍ଞ ତତ୍ ଅଭୁକ୍ତଜ୍ଞ ଭୁକ୍ତାଭୁକ୍ତମ, ପୀତଜ୍ଞ ତତ୍ ଅପୀତଜ୍ଞ ପୀତାପୀତମ, ଜ୍ଞାନଜ୍ଞ ତତ୍ ଅଜ୍ଞାନଜ୍ଞ ଜ୍ଞାନାଜ୍ଞାନମ, ଯକ୍ଷଜ୍ଞ ତତ୍ ଅଯକ୍ଷଜ୍ଞ ଯକ୍ଷାଯକ୍ଷମ । ମୟାନ ପ୍ରକୃତି ହୁଲେଇ ହୁଏ, ବିଜ୍ଞଜ୍ଞ ଅଭୁକ୍ତଜ୍ଞ, ଏହିପ ହୁଲେ ମୟାନ ହିଁଦେବ ନା ।

୬୫ । ବର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣନ ।

ବର୍ଣ୍ଣାଚକ ପଦେର ସହିତ ବର୍ଣ୍ଣାଚକ ପଦେର ସମ୍ବାଦ ହୁଏ । ସଥା, ନୀଲଜ୍ଞ ସ ଲୌହିତଜ୍ଞ ନୀଲଲୌହିତ:, ଲୌହିତଜ୍ଞ ସ ଶବ୍ଦଜ୍ଞ ଲୌହିତଶବ୍ଦ:, ପୀତଜ୍ଞ ସ ଘରଜ୍ଞ ପୀତଘରଜ୍ଞ: ।

୬୬ । ପୂର୍ବୀନ୍ତରକାଳ୍ୟୋଃ କଳଃ ।

ପୂର୍ବକାଳ ଓ ଉତ୍ତରକାଳ ବୁଝାଇଲେ, କୁପ୍ରତ୍ୟାଗ୍ରହ ପଦେର ସମ୍ବାଦ ହୁଏ । ସଥା, ପୂର୍ବଃ କ୍ଵାତ: ପସାଦକ୍ରିମଃ କ୍ଵାତାକ୍ରିମଃ, ଯାତାଯାତ:, ଶଦିତୋକ୍ରିତ:, ଦର୍ଶାପଞ୍ଚତମ, ଭୁକ୍ତୋଦ୍ଵିର୍ଯ୍ୟମ ।

(୫୪) ସେ ସକଳ ଶବ୍ଦ ଶ୍ରୀଲିଙ୍କ ପୁୱଲିଙ୍କ ଉଭୟଙ୍କ ହୁଏ, ତାହାଦିଗଙ୍କେ ଭାବିତପୁୱକ୍ଷ ବଲେ; ସେମନ, ମୁଦ୍ରରଶବ୍ଦ ଶ୍ରୀଲିଙ୍କ ପୁୱଲିଙ୍କ ଉଭୟ ହୁଏ । ସେ ସକଳ ଶବ୍ଦ ନିତ୍ୟଶ୍ରୀଲିଙ୍କ, ଉହାଦିଗଙ୍କେ ଭାବିତପୁୱକ୍ଷ ବଲା ଥାଏ ନା । ସେମନ ଶ୍ରୀ, ଲକ୍ଷ୍ମୀ ପ୍ରକୃତି ।

६१ । उपमानानि साधर्म्यवचनैः ।

উপযান ও উপযোগের সমানধর্মবোধক পদের সংহিত উপযান-
বাচক পদের সমান হয়। যথা, ঘন ইতি ইত্যাম: ঘনইত্যাম:, অর্থব-
রুব গমীর: অর্থবরুগমীর:, শৈল ইতি উচ্চত: শৈলোচ্চত:, অনল ইতি
উচ্চত: অনলোচ্চত:, নবনীতমিতি কোমলসং নবনীতকোমলসম।

६८ । उपमेयानि व्याप्रादिभिः साधन्यग्राप्रयोगे ।

ब्याघ्र प्रधुति (५५) उपमानवाचक पदोंर सहित उपमेव पदोंर
सम्बन्ध हव। वथा, पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः पुरुषः सिंह
इव पुरुषसिंहः, राजा चन्द्र इव राजचन्द्रः, सुखं कमलम् इव
सुखकमलम्, करः किसलयमिव करकिसलयम्, अधरः पद्मव इव
अधरपद्मवः, वटनं सुधाकर इव वटनसुधाकरः। उपमान
ए उपमेयेर सामान्य धर्मेर प्रयोग थाकिले हव ना। वथा,
पुरुषो व्याघ्र इव शूरः, सुखं कमलमिव शुन्हरम्।

६९ । अेग्याद्यः कृतादिभिरभूतद्वावे ।

অভূততন্ত্রাব অর্থ বুঝাইলে, কন প্ৰচৃতি (৫৬) শব্দেৱ সহিত
চেণ্টা প্ৰচৃতি (৫৭) শব্দেৱ সমান হয়। যথা, অচেণ্টায়: চেণ্টায়:

(५५) व्याप्र, सिंह, कृत्ति, कृषभ, उक, दृष, वराह, तुङ्गर,
चन्द्र, कमल, किसलय इत्यादि।

(१६) कृत, मित, मत, भूत, उक्त, युक्त, समाज्ञात, समाज्ञात, समाख्यात, सम्भावित, संसेवित, अवधारित, अवकलित, निराकृत, उपकृत, उपाकृत, डृष्ट, फलित, दखित, उदाहृत, विच्छित, उटित ।

(५१) च्रेणि, पूग, सुकुन्द, राशि, निचब्, विशेष, विधान, पर, इन्द्र, देव, सुखु, भूत, प्रवण, वदान्य, अध्यापक, अभि-

জ্ঞতা: অবিজ্ঞতা:, অপূর্ণা: পূর্ণা: জ্ঞতা: পূর্ণজ্ঞতা:, অবাশ্যথ: রাশ্যথ: জ্ঞতা: রাশ্যজ্ঞতা:, অবিশ্বাসঃ অবিশ্বাসঃ মূর্তা: অবিভূতা:, অনিষ্টণা নিষ্টুষ্ণা মূর্তা: নিষ্টুষ্ণমূর্তা:, অঙ্গুশস্তা: ক্রুশলা মূর্তা: ক্রুশলমূর্তা: (৫৮) ।

১০। সংক্ষাপূর্বো দ্বিগ্যঃ ।

যে কর্মধারের পূর্বপদস্থলে সংখ্যাবাচক শব্দ থাকে, উহাকে দ্বিগ্য বলে ।

১১। তদ্বিতার্থৈন্তরপদ সমাহারেন্ত্র ।

তদ্বিতার্থে, উভরপদ পরে, ও সমাহার বুঝাইলে, দ্বিগ্য সমাস হয় । যথা, তদ্বিতার্থে—যজ্ঞমিগৌর্ভি: জীবঃ যজ্ঞমৃৎঃ ; উভরপদ পরে—যজ্ঞ হস্তা: প্রমাণমস্য যজ্ঞহস্তপ্রমাণঃ । প্রমাণশক্ত উভর পদ পরে, যজ্ঞ ও হস্তা:, এই দুই পদের দ্বিগ্য সমাস হইল ।

১২। অহন্তাহীপ্য সমাহারে ।

সমাহার দ্বিগ্য হইলে, অকারাণ্ত শব্দের উভর ঈপ্য হয় । যথা, ল্যাণ্ড বৌজানাং সমাহারঃ বিজ্ঞৌকী, চতুর্ণাং পদানাং সমাহারঃ চতুর্ঘণ্ডী, পচ্ছানাং নবানাং সমাহারঃ পচ্ছন্তৌ, সপ্তানাং শতানাং সমাহারঃ সপ্তশতৌ ।

১৩। ন ভুবনাদে: ।

ভুবন প্রভৃতির উভর ঈপ্য হয় না । যথা, ল্যাণ্ড ভুবনানাং সমা-

রূপক, বাচ্ছাণ, অচ্চিয, বিশিষ্ট, পটু, পরিষ্কত, ক্রমজ, অপল, নিষ্টুষ্ণ, জ্ঞপণ ।

(৫৮) চিপ্রত্যয় হইলে ত্বরিষ্ঠন কার্য সমুদ্দরও হয় । যথা, অবেগীক্ষতঃ, রাশীক্ষতঃ, অবেগীমূর্তঃ, নিষ্টুষ্ণীমূর্তঃ, রাশীমূর্তঃ, ক্রুশলীমূর্তঃ ইত্যাদি ।

हारः त्रिभुशनम्, चतुर्णां युगानां समाहारः चतुर्युगम्, पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम् ।

१४ । मयूरव्यंसकादथः ।

मयूरव्यंसक प्रकृति निपातने सिद्ध हय । यथा, मयूरो अंसकः मयूरव्यंसकः, उदक् च अवाक् च उच्चावचम्, नालि किञ्चुन यस्य अकिञ्चनः, नालि कुतोऽपि भयं यस्य अकुतोभयः, अन्वोऽर्थः अथौलरम्, अन्यो देशः देशालरम् ।

१५ । आख्यातमाख्यातेन कियासातत्ये ।

सतत क्रियार अनुष्ठान तूक्षाटेल, आख्यात पदेर सहित आख्यातेर समास हय । पद निपातने सिद्ध । यथा, अच्छीत पिवत इत्येवं सततमभिधीयते यस्यां क्रियायां सा अच्छीतपिवता, पञ्चतमुञ्जता, खादतमोदता, खादताचमता ।

१६ । सर्वं पुण्यं संख्याव्ययेभ्यो रात्रेन् ।

सर्व, पूण्य, संख्यावाचक, ओ अव्यय शदेर परवठो रात्रिशदेर उत्तर अन् अन् हय । यथा, सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः, पुण्या रात्रिः पुण्यरात्रः, त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम्, दशरात्रम्, अतिरात्रः ।

१७ । अङ्गोऽङ्गस्त्र ।

सर्व, पूण्य, संख्यावाचक, ओ अव्ययेर परवठो अहन् शदेर उत्तर अन् अहन्मृत्यने अन् हय । यथा, सर्वमहः सर्वाङ्गः, द्वयोरङ्गोः भवः द्वयः, पञ्चम अहःतु भवः पञ्चाहः ।

१८ । ल संख्यायाः समाहारे ।

समाहार हइले, संख्यावाचकेर परवठो अहन् शाद हाने अङ्ग हय न । यथा, द्वयोरङ्गोः समाहारः द्वयः, लयः, दशः ।

७९। न पुण्यैकाभ्याम् ।

पुण्य ओ एक शब्देर परवटीं अहन् स्थाने अह इव ना । यथा,
पुण्याहम्, एकाहः ।

८०। संख्याव्याख्यामङ्गुलेः ।

संख्यालाचक ओ अव्यय शब्देर परवटीं अङ्गुलि शब्देर उड्र अन्
इव । यथा, हे अङ्गुली प्रमाणमस्य दग्धङ्गुलम्, लग्धङ्गुलम्, निर-
ङ्गुलम् ।

८१। राजाहःसखिभ्यषः ।

राजन्, अहन्, ओ सखि शब्देर उड्र ट इव, ट इ६, अ थांके ।
यथा, अङ्गानां राजा अङ्गराजः, महान् राजा महाराजः,
परममहः परमाहः, उत्तममहः उत्तमाहः; राजः सखा राज-
सखः, प्रियः सखा प्रियसखः ।

८२। गोरतच्छितार्थे ।

गो शब्देर उड्र ट इव । यथा, राजो गौः राजगवः, परमो गौः
परमगवः, दश गावो धनमस्य दशगवधनः, पञ्चानां गवां समा-
हारः पञ्चगवम् । उद्धिठार्थे इव ना । यथा, पञ्चभिर्गौमिः क्रीतः
पञ्चगुः ।

८३। सुख्यार्थादुरसः ।

सुख्य एই अर्थेर वाचक उरस् शब्देर उड्र ट इव । यथा, अश्वा-
नाम् उरः ऐव अश्वोरसम्, सुख्योऽन्व इत्यर्थः ।

८४। अनोऽश्वावः सरसां जाति संज्ञयोः ।

आठि ओ संख्या शुद्धाइल, अनस्, आश्वन्, अवस्, ओ सरस् शब्देर
उड्र ट इव । यथा, आठि—उपानसम्, अन्धताष्मः, कालावसम्,

मरुत्तुकसरसम् ; मङ्गा—महानसम्, पितृताम्भः, लोहितावसम्,
जलसरसम् ।

८५ । आम कौटाभ्यां तत्त्वाः ।

आम ओ कौट शदेर परवठीं तज्जन् शदेर उठर ट हय । यथा,
आमतत्त्वाः, साधारण इत्यर्थः ; कौटतत्त्वाः, खतल्ल इत्यर्थः ।
अन्यत्र, राजतत्त्वा ।

८६ । अतेः घुनः ।

अति शदेर परवठीं च्वलू शदेर उठर ट हय । यथा, अतिक्रान्तः स्वानस् अविश्वो वराहः, अविश्वी सिवा ।

८७ । उपमानाद्प्राणिष्ठा ।

उपमानवाचक च्वलू शदेर उठर ट हय । यथा, आकर्षः च्वेद
आकर्षश्वः । प्राणी बुझाइले हय ना । यथा, वानरः च्वेद वानरश्वा ।

८८ । उत्तर छग पूर्णीप्रमानेभ्यः वक्त्यः ।

उठर, घृग, पूर्ख, ओ उपमानवाचकेर परवठीं सवित्य शदेर उठर
ट हय । यथा, उत्तरसवयम्, छगसवयम्, पूर्णसवयम् ; उप-
मान—फलकमिव सवित्य फलकसवयम् ।

८९ । नावो द्विगोरतद्वितार्थै ।

द्विष्टमयासच्छित नौ शदेर उठर ट हय । यथा, द्वयोर्नावोः समा-
हारः द्विनावम्, यज्ञनावो घनमस्य पञ्चनावधनः । तद्वितार्थे
हय ना । यथा, पञ्चभिन्नैभिः क्रीतः पञ्चनौः । द्विष्ट भिन्न च्वले,
राज्ञो नौः राजनौः, मवीना नौः नवीननौः ।

९० । अष्टाच्च ।

ଅର୍କଶକେର ପରବତୀ ନୌ ଶଦେର ଉତ୍ତର ଟ ହୟ । ସଥା, ଅର୍କ ନାମः
ଅର୍ଜନାଵମ୍ । ପରଲିଙ୍ଗ ହଇଲ ନା ।

୯୧ । ଖାଆଁ ବିଭାଷା ।

ଦ୍ଵିଷ୍ଟ ସମୀସ ହଇଲେ, ଅଥବା ଅର୍କ ଶନ ପୂର୍ବେ ଥାକିଲେ, ଖାରୀ ଶଦେର
ଉତ୍ତର ବିକଳ୍ପେ ଟ ହୟ । ସଥା, ଦେ ଖାଆଁ ପମାଣମୟ ଦ୍ଵିଖାରମ୍,
ଦ୍ଵିଖାରି; ଅର୍କ ଖାଆଁ: ଅର୍ଜଖାରମ୍, ଅର୍ଜଖାରୀ ।

୯୨ । ଦ୍ଵି ତିଭ୍ୟାମଞ୍ଜଳି: ।

ଦ୍ଵିଷ୍ଟ ସମୀସ ହଇଲେ, ଦ୍ଵି ଓ ରି ଶଦେର ପରବତୀ ଅଞ୍ଜଳି ଶଦେର ଉତ୍ତର
ବିକଳ୍ପେ ଟ ହୟ । ସଥା ଦେ ଅଞ୍ଜଳି ପମାଣମୟ ଦ୍ଵାଙ୍ଗଲମ୍, ଦ୍ଵାଙ୍ଗରି;
ଲ୍ୟଙ୍ଗଲମ୍ ଲ୍ୟଙ୍ଗରି । ଅନ୍ୟତ୍ର, ଦ୍ଵୟୋରଙ୍ଗରି: ଦ୍ଵାଙ୍ଗରି: ।

୯୩ । ଅନପଦାଙ୍ଗମ୍ଭୟାଣଃ ।

ଅନପଦବାଚକ ଶଦେର ପରବତୀ ବର୍ଦ୍ଧାନ୍ ଶଦେର ଉତ୍ତର ଟ ହୟ । ସଥା,
ବୁରାଙ୍ଗସ ବର୍ଦ୍ଧା ବୁରାଙ୍ଗବର୍ଦ୍ଧା:, ଅବଲିବର୍ଦ୍ଧା:, କର୍ତ୍ତବ୍ୟମଞ୍ଜଳି:
ଅନ୍ୟତ୍ର, ଦେବବର୍ଦ୍ଧା ନାରଦ: ।

୯୪ । ବିଭାଷା କୁ ମହଙ୍ଗ୍ୟାମ୍ ।

କୁ ଓ ମହନ୍ ଶଦେର ପରବତୀ ହଇଲେ ବିକଳ୍ପେ । ସଥା, କୁତ୍ମିତୀ
ବର୍ଦ୍ଧା କୁବର୍ଦ୍ଧା:, କୁବର୍ଦ୍ଧା; ମହାବର୍ଦ୍ଧା:, ମହାବର୍ଦ୍ଧା ।

୯୫ । ଅନ୍ତ୍ୟୋଚକ୍ରୂପି ।

ଅଞ୍ଜି ଶଦେର ଉତ୍ତର ଟ ହୟ । ସଥା, ଗବାମକୀୟ ଗବାକ୍ଷଃ । ଚକ୍ର
ବୁଝାଇଲେ ହୃ ନା । ସଥା, ବାଲକୟ ଅଞ୍ଜ ବାଲକାକ୍ଷଃ ।

୯୬ । ହର୍ଷ ମହଜାନେଭ୍ୟ ଉତ୍ୟଃ ।

ହର୍ଷ, ମହନ୍, ଓ ଜାତ ଶଦେର ପରବତୀ ଉତ୍ୟନ୍ ଶଦେର ଉତ୍ତର ଟ ହୟ ।
ସଥା, ହର୍ଷ: ଭଦ୍ରା ହର୍ଷୋଦଃ, ମହାନ୍ ଉତ୍ୟା ମହୋଦଃ, ଜାତ: ଉତ୍ୟା
ଜାତୋଦଃ: ।

९७ । निःश्रेयस पुरुषायुषे ।

निःश्रेयस ओ पुरुषायुष निपातने सिद्ध हय । यथा, निर्वितं श्रेयः
निःश्रेयसम्, पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् ।

९८ । विभाषा क्वायाहि नपुंसकम् ।

क्वाया (५९) प्रत्यक्षि शब्द विकल्पे नपुंसक हय । यथा, तद्व-
क्षायम् तद्वक्षाया, गोशायम् गोशाया ।

९९ । नित्यं क्वाया बाङ्गल्ये ।

पूर्वं पदार्थेर वाङ्गल्य बुधाइले, क्वाया शब्द नित्य नपुंसक हय ।
यथा, इक्षुणां क्वाया इक्षुक्षायम्, शराणां क्वाया शरक्षायम् ।

१०० । सभा प्रभुपर्वायपूज्ञी ।

प्रभुपर्वर्यार शब्द पूर्वे थाकिले, सभा शब्द नित्य नपुंसक हय ।
यथा, प्रभुसमम्, ईश्वरसमम् । राजसभा प्रभुत्विले हय ना ।

१०१ । रक्षःपिशाचादिपूज्ञी च ।

रक्षम्, पिशाच प्रत्यक्षि शब्द पूर्वे थाकिले, सभा शब्द नित्य
नपुंसक हय । यथा, रक्षःसभम्, पिशाचसभम् । अन्यत्र,
महायसभा, देवदत्तसभा ।

१०२ । अग्नाला च ।

शालाभिन्नार्थवाचक सभा शब्द नित्य नपुंसक हय । यथा, स्त्रीसभम्,
स्त्रीणां समूहः इत्यर्थः ; शिशुसभम्, शिशूनां समवाव इत्यर्थः ।

१०३ । पुंवत् कुक्कुटोपभतीनामण्डाहौ ।

(५९) क्वाया, शाला, सेना, लुटा, निशा ।

अरु अभिति शब्द परें थाकिले कुकुटी अभितिरं पूर्वचावं हय ।
 यथा, कुकुटा अरु उकुटागङ्गम्, हंसा अरु हंसागङ्गम्.
 कुकुटा: शावः कुकुटशावः, हंसा: शावः हंसशावः, छग्या: पदं
 छगपदम्, छग्या: चीरं छगचीरम् ।

बहुत्रीहि ।

१। बहुत्रीहिः ।

ऐ प्रकरणे ये समासेन विधानं हइतेहे, ताहारं नाम बहुत्रीहि ।

२। अनेकमन्त्रपदार्थः ।

एकाधिक प्रथमार्थं पदं अन्य पदार्थे विद्ययानं हइले, बहुत्रीहि
 समासं हय । यथा, आरुहो वानरो यम् आरुहवानरो दक्षः, वरं
 कर्म्म येन क्रतकर्म्म पुरुषः, दत्तं धनं यस्ते दत्तधनो दरिद्रः, उद्भु-
 तम् उद्भवं यस्तात् उद्भुतोदकः शूषः, दीर्घीं वाङ्मये दीर्घवाङ्मः
 शुद्धः, प्रकुप्तानि कमलानि वस्त्रान् प्रकुप्तकमलं सरः ।

३। संख्याभिरव्याप्तवादूराधिकसंख्याः ।

संख्यावाचक शब्देन नहिं अव्याप्त, आसन्न, अदूर, अधिक, ओ
 संख्यावाचकेन दक्षिणीहि समानं हय ।

४। संख्याया अवहोर्णः ।

संख्यावाचक शब्देन ऊढ़र छ हय । यथा, दशानां वसीये ये ते
 उपदशाः, विश्वतेरासन्नाः आसन्नविंश्टाः, लिंगतोऽद्वृते अद्वृ-
 लिंश्टाः, चलारित्यतोऽधिका अधिकचत्वारिंश्टाः, द्वौ वा त्रियो
 वा चित्राः, पञ्च वा षष्ठ वा प्रज्ञाशाः । दक्षशब्देन ऊढ़र हय ना ।
 यथा, वस्त्रनां वसीये उपवहवः ।

৫। দিক্ষনামান্যন্তরালে ।

অন্তরাল বুঝাইলে, 'দিগৃষ্ঠক পূর্ব প্রভৃতি শব্দের বছৰীহি সমাস ইয়। যথা, পূর্বস্থা উত্তরস্থাস্ত্ব দিশোরন্তরালং পূর্বোচ্চরা, দক্ষিণস্থাঃ পূর্বস্থাস্ত্ব দিশোরন্তরালং দক্ষিণপূর্বাঃ, উত্তরস্থাঃ দক্ষিণাযাস্ত্ব দিশোরন্তরালম্ উত্তরপূর্বস্ত্বমা ।

৬। সহস্রৃতীযথা ।

তৃতীয়ান্ত পদের সহিত বহু শব্দের বছৰীহি সমাস হয় ।

৭। সহঃ সো বিভাষা ।

বছৰীহি সমাসে, সহশক্ত্বানে বিকল্পে স হয় । যথা, মুচ্চেণ সহ সপুত্রঃ, সহস্ত্রঃ; অনুজেন সহ সাত্রজঃ, সহাত্রজঃ; বান্ধবেন সহ সবান্ধবঃ, সহবান্ধবঃ; বৃত্যেন সহ সব্দত্যঃ, সহস্ত্রত্যঃ ।

৮। রণয্যতিহারে টৃতীযামসম্যোঃ সৰূপযোঃ ।

পরম্পর যুদ্ধ বুঝাইলে, সমানকূপ তৃতীয়ান্ত ও সপ্তম্যান্ত পদের বছৰীহি সমাস হয় ।

৯। হীর্ষোচ্চঃ পূর্বস্থ ।

রণয্যতিহারে সমাস হইলে, পূর্ব পদের অন্ত্য সর দীর্ঘ হয় ।

১০। দুর্ব পরাত ।

রণয্যতিহারে সমাস হইলে, পর পদের উত্তর দুর্ব হয়, চ ইৎ অব্যয় হয়; ইচ্চ পরে অন্ত্য উর্বরের প্রণ হয় । যথা, জৈষেন্দ্রু জৈষেন্দ্রু সহস্ত্রা দুর্ব যুদ্ধং পঞ্চনং কৈশাকৈশি, দগ্নেস্ত্ব দগ্নেস্ত্ব পঞ্চত্য দুর্ব যুদ্ধং পঞ্চনং দগ্নাদত্তি, স্তোম্পত্তি, বাঙ্গবাহবি বাঙ্গবাহবি (৬০), অস্ত্রমি ।

(৬০) বোপদেবমতে, পূর্ব পদের অন্ত্যস্থরস্থানে বিকল্পে আ হয় । যথা, স্তোম্পত্তি, স্তোম্পত্তি, বাঙ্গবাহবি বাঙ্গবাহবি । যুরবর্ণ পরে থাকিলে হয় না । যথা, অস্ত্রমি ।

११ । स्त्रिया: पुंवज्ञापितपुंखायाः स्त्रियाम् ।

बहुत्रीहि समासे, श्रीलिङ्ग शक परे थाकिने, भावितपूर्वक श्रीलिङ्ग शदेव पूर्ववक्ताव हर । यथा, स्त्रिरा बुद्धिरस्य स्त्रिरपुद्धिः, महती मतिरस्य महामतिः, चित्रा गतिरस्य चित्रगतिः, दृढ़ा भक्तिः अस्य दृढ़भक्तिः, प्रिया भार्यास्य प्रियमार्यः, श्रीता गौरस्य श्रीतयः ।

१२ । नोवन्तस्य ।

बहुत्रीहि समासे, उप्प्रत्ययान्त श्रीलिङ्गेर पूर्ववक्ताव हर ना । यथा, वामोद्धः भार्यास्य वामोद्धमार्यः ।

१३ । न कोपधस्य ।

ये श्रीलिङ्ग शदेव उपधान्त्वले उक्तितेर किंवा अक्षयत्ययेर क थाके, ताहार पूर्ववक्ताव हर ना । यथा, उक्तिः—रसिका भार्यास्य रसिकामार्यः; अक्षयत्यय—पाचिकल भार्यास्य पाचिकामार्यः। अन्यत्र हय । यथा, एका भार्यास्य एकमार्यः ।

१४ । न संच्चा पूरणयोः ।

संज्ञावाचक ओ पूरणवाचक श्रीलिङ्गेर पूर्ववक्ताव हर ना । यथा, संज्ञावाचक—दक्षा भार्यास्य दक्षाभार्यः, गङ्गा भार्यास्य गङ्गाभार्यः, रोहिणी भार्यास्य रोहिणीभार्यः, देवती भार्यास्य देवतीभार्यः; पूरणवाचक—द्वितीया भार्यास्य द्वितीयाभार्यः, पञ्चमी भार्यास्य पञ्चमीभार्यः ।

१५ । °न जाति खाङ्गयोः ।

जातिवाचक ओ स्वाङ्गवाचक श्रीलिङ्ग शदेव पूर्ववक्ताव हर ना । यथा, जातिवाचक—ब्राह्मणी भार्यास्य ब्राह्मणीभार्यः, ईच्छिवा भार्यास्य ईच्छिवाभार्यः; स्वाङ्गवाचक—सुकेशी भार्यास्य सुकेशीभार्यः, क्षमाङ्गी भार्यास्य क्षमाङ्गीभार्यः ।

১৬। ন প্রিয়াদি পূরণ্যোঃ ।

বহুবীহি সমাসে, প্রিয়া (৬১) প্রভৃতি ও পূরণবাচক শব্দ পরে থাকিলে, পূর্ববর্তী ব্রীলিঙ্গ শব্দের পুর্ববচার হয় না । যথা, ঘোমনা প্রিয়াস্য ঘোমনাপ্রিয়ঃ, স্তুতোচনা কাল্যাস্য স্তুতোচনাকালঃ ।

১৭। অপ্য পূরণ্যী প্রমাণীভ্যাম্ ।

পূরণবাচক ও প্রমাণী শব্দের উভয়ের অপ্য হয় ; প ইং, অ থাকে । যথা, কল্যাণী পञ্চমী আসাং রাত্রীণাং তাঃ কল্যাণীপञ্চমা রাত্রঃ (৬২), স্তু প্রমাণী যেষাং তে স্তুপ্রমাণ্যাঃ ক্লটুলিনঃ ।

১৮। নজ্ঞ স্তু বি ত্বয়েভ্যস্ত্বত্রঃ ।

(৬১) প্রিয়া, মনোজ্ঞা, কল্যাণী, সুমজা, দুর্ভগা, ব্রিদ্বা, স্বা, কাল্যা, ক্ষাল্যা, সমা, চমজা, বামনা । ভক্তি, তনয়া, ইহিনা, এই তিনি শব্দও প্রিয়াদিগণে পঠিত হইয়া থাকে, কিন্তু সর্বত্রই বিপরীত প্রয়োগ দেখিতে পাওয়া যায় ; এজন্য, গণমধ্যে মিবেশিত হইল না ।

(৬২) মুখ্য পূরণীর উভয়ের অপ্য হয়, গৌণের উভয়ের হয় না । কল্যাণী রাত্রিয়ম্বান্তে ব কল্যাণাপञ্চমীকঃ যজ্ঞঃ । এ স্থলে, পূরণবাচক শব্দ গৌণ ; এজন্য, উহার উভয়ের অপ্য হইল না । অসমস্ত দশায় যে অর্থের বাচক, সমস্ত দশাতেও সেই অর্থের বাচক হইলেই, মুখ্য ; আর, অসমস্ত দশায় যে অর্থের বাচক, সমস্ত দশায় তত্ত্বিমুর্ধবাচক হইলে, গৌণ বলে । কল্যাণাপञ্চমা রাত্রঃ, এ স্থলে, পূরণবাচক শব্দ অসমস্ত ও সমস্ত উভয় দশাতেই রাত্রিবাচক ; এজন্য মুখ্য ; অর্থাৎ, কল্যাণাপञ্চমীকঃ যজ্ঞঃ, এ স্থলে, পূরণবাচক শব্দ অসমস্ত দশায় রাত্রিবাচক, কিন্তু সমস্ত দশায়, তত্ত্বাচক না হইয়া, তত্ত্বিমুর্ধপক্ষবাচক হইতেছে, এজন্য উহা গৌণ ।

नज्, सु, वि, लि, उप, एই महले परबर्ती चतुर् शदेर उठर अप् हय । यथा, अविद्यमानानि चतुर्थस्य अचतुरः, चतुरः, विचतुरः, विचतुरः, उपचतुरः ।

१९ । नेतुर्नक्षत्रात् ।

अक्षत्राचक शदेर परबर्ती नेतृ शदेर उठर अप् हय । यथा, चण्डनेत्राः, मुञ्चनेत्राः रात्रयः ।

२० । नाभेः संज्ञायाम् ।

संज्ञा तूक्षाइल, नाभि शदेर उठर अप् हय । यथा, उद्ग्रामः, पङ्कनामः ।

२१ । अन्लर्वहिर्भ्यां लोमः ।

अन्लर्व ओ वहिर्भ्य शदेर परबर्ती लोमन् शदेर उठर अप् हय । यथा, अन्लर्वेमानि यस्य अन्लर्वेमः, वहिर्भेमानि यस्य वहिर्भेमः ।

२२ । नज् दुः सुभ्यः सकृद्यो वा ।

नज्, दुर्, द्व. एই तिनेर परबर्ती सविध शदेर उठर विकल्पे अप् हय । यथा, असज्जः, असज्जिः; दुःसज्जः दुःसज्जिः; सुसज्जः, सुसज्जिः ।

२३ । सकृद्यन्तिभ्यां षः स्वाङ्गे ।

साङ्ग तूक्षाइल, सकृद्य ओ अच्छ शदेर उठर ज हय, य ई९, अथाके । यथा, दीर्घे सकृद्यनी अस्य दीर्घसकृद्यः पुरुषः, हुतो सकृद्यनी अस्याः हत्तसकृद्यी नारी, दोर्घे अच्छिणी अच्छिन् दीर्घाकं वदनम्, विशावे अच्छिणी अस्याः विशाक्षाक्षी देखी । साङ्ग ना तूक्षाइल हय न । यथा, दीर्घसविध शक्टम्, स्युलाच्छिः इक्षुदण्डः ।

২৪ । অঙ্গলের্দারণি ।

দাঙু বুঝাইলে, অঙ্গুলি শদের উত্তর ঘ হয় । যথা, পঞ্চাঙুলি দাঙু ।
দাঙুভিন্ন স্থলে, পঞ্চাঙুলির্হস্তঃ ।

২৫ । হিনিভ্যাং মূর্দ্ধঃ ।

হি ও ত্রি শদের পরবর্তী মূর্দ্ধনু শদের উত্তর ঘ হয় । যথা, দ্বৌ
মূর্দ্ধানাবস্থা হিমূর্দ্ধঃ, লয়ো ভূর্দ্ধানোজ্যস্থ ত্রিমূর্দ্ধঃ । অন্যত্র হয় না ।
যথা, পঞ্চ মূর্দ্ধানোজ্যস্থ পঞ্চমূর্দ্ধঃ ।

২৬ । অস্ত্ৰ ত্রুঃ সুভ্যঃ প্ৰজাযাঃ ।

নঅ, তৃতৃ, স্তু, এই তিনের পরবর্তী প্ৰজা শদের উত্তর অস্ত্ৰ হয় ।
যথা, অপ্রজাঃ, তৃপ্রজাঃ, স্তুপ্রজাঃ ।

২৭ । মন্ত্রাল্পাভ্যাস্ত্ব মেঘাযাঃ ।

নঅ, তৃতৃ, স্তু, মন্ত্ৰ, অল্প, এই সকলের পরবর্তী মেঘা শদের উত্তর
অস্ত্ৰ হয় । যথা, অমেঘাঃ, তৃমেঘাঃ, স্তুমেঘাঃ, মন্ত্ৰমেঘাঃ, অল্পমেঘাঃ ।

২৮ । ধৰ্ম্মাদন্ত কেবলাত্ত ।

ধৰ্ম্ম শদের উত্তর অনু হয় । যথা, স্তুধৰ্ম্মা, যুগ্মধৰ্ম্মা, অচ্ছিত-
ধৰ্ম্মা । ধৰ্ম্মশক অন্য শদের সুবিত মিনিত থাকিলে হয় না ।
যথা, পরমস্তুধৰ্ম্মঃ ।

২৯ । দক্ষিণাদীমৰ্ম্মাঙ্গুভ্যযোগে ।

ব্যাধমযুক্ত বুঝাইলে, দক্ষিণ শদের পরবর্তী ঈর্ষ্য শদের উত্তর
ঙুলু হৱ । যথা, দক্ষিণে ঈর্ষ্যং ব্রহ্ম অস্থ দক্ষিণেৰ্ম্মা জগঃ,
আঘেন দক্ষিণে পার্শ্বে জ্ঞতব্রহ্ম ইত্যৰ্থঃ ।

৩০ । প্ৰ সংমৰ্ম্মাং জাতুনো চুঃ ।

প্ৰ, সম্ম, এই দুই অব্যয়ের পরবর্তী জাতু শদের প্রানে চু হয় ।
যথা, প্ৰচুঃ, সংচুঃ ।

३१ । अङ्गीहिभाषा ।

अङ्ग शब्देर परवर्तीर विकल्पे । यथा, अङ्गिनः, अङ्गजातः ।

३२ । लसो नासिकायाः संज्ञायाम् ।

संज्ञा दुखाइले, नासिका शब्दहाने नम हय । यथा, द्रुतिव नासिका अस्ति द्रुतेः, वाङ्गीव नासिकास्ति वाङ्गीयसः, गौरिव नासिकास्ति गोनसः । इलशब्देर उत्तर हय ना । यथा, स्थूला नासिकास्ति स्थूलनासिकः । संज्ञा ना दुखाइले हय ना । यथा, तुङ्गा नासिका अस्ति तुङ्गनासिकः पुष्टः ।

३३ । उपसर्गाच्च ।

उपसर्गेर परवर्ती नासिका शब्देर हाने नम हय । यथा, प्रथासः, उपसः, अपनसः ।

३४ । खर खुराभ्यां नस्त्व ।

खर ओ खुर शब्देर परवर्ती नासिका शब्देर हाने नम ओ नम हय । यथा, खरणसः, खरणाः ; खुरणसः, खुरणाः ।

३५ । विज्ञाहयः ।

वि उपसर्गेर परवर्ती नासिका शब्देर हाने विज्ञ, विज्ञा, विज्ञु, विज्ञु, विप्रात्मे मिक्ष हय ।

३६ । जानिर्जीवायाः ।

जाना शब्देर हाने जानि हय । यथा, युधतिर्जीवास्ति युधजानिः, मिदा जावास्ति मिदजानिः, स्वन्दर्ही जावास्ति स्वन्दरजानिः ।

३७ । दूर्गन्धादुत सु पूति सुरभिभ्यः ।

उत्तु, स्तु, पूति, सुरभि, इहादेर परवर्ती गन्ध शब्देर उत्तर हय । यथा, " उहभिः, सुगन्धिः, पूतिगन्धिः, सुरभिगन्धिः । व्याकुरेर गक्षसम्बद्धे हय ना । यथा, सुगन्धः पवनः ।

३८ । अल्पसंयोग ।

अप्सूर्योग बुद्धाइल, गन्ध शदेर उत्तर रु हय । यथा, छृत-
गन्धि, दधिगन्धि, स्त्रपगन्धि भोजनम् ।

३९ । उपमानाच्च ।

उपमानवाचक पदेर परवटी गन्ध शदेर उत्तर रु हय । यथा,
यद्वाहैव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः, करीषगन्धिः (६३) ।

४० । पादस्य पादुपमानाहस्त्यादेः ।

उपमानवाचक पदेर परवटी पाद शद्वाने पादु हय । यथा,
आप्रस्त्रे पादावस्य आप्रपात् । हस्तिन् (६४) प्रत्यक्षिर परवटीर
हय ना । यथा, हस्तिन इव पादावस्य हस्तिपादः ।

४१ । संख्या सु पूर्वस्य च ।

सृथ्यावाचक ओ मू पूर्वे थाकिले, पाद शद्वाने पादु हय । यथा,
द्विपात्, त्रिपात्, चतुर्पात्, सुपात् ।

४२ । क्लियां कुम्भादेः पदू ।

क्लीलिङ्गे, कुम्भा (६५) प्रत्यक्षिर परवटी पाद शद्वाने पदू हय ।
यथा, कुम्भपदी, एकपदी, द्विपदी, त्रिपदी, चतुर्पदी, विष्णुपदी,
आर्द्रपदी ।

४३ । सुहृदु हुर्षदौ मित्रामित्रयोः ।

मित्र, अमित्र, एই दोइ अर्थे, यथाक्रमे, सुहृदु, हुर्षदू, एই दोइ

• (६३) वोपदेवरते विकल्पे ।

(६४) हस्तिन्, कुंहात्, अन्ध, अज, कपोत, जात, गण्ड,
गरुडोत्, कुम्भल् इत्यादि ।

(६५) कुम्भ, एक, द्वि, त्रि, चतु, सूल, जाति, सुनि, गुण,
स्त्रल, गोधा, हृण, विष्णु, आर्द्र, क्लेश, शुचि, सूलां इत्यादि ।

शब्द विप्रात्मने सिद्ध हय । यथा, शोभनं छृदयमस्य उच्छ्रृत् मिलम्,
उष्टं छृदयमस्य उच्छ्रृत् अमिलः ।

४४ । उरः प्रभृतिभ्यः कप् ।

उरम् (६६) प्रभृति शब्देर उठेर कप् हय, प इ६, क थाके ।
यथा, व्यूद्धस्त्रोऽस्य व्यूद्धेरस्तः, उपानङ्गां उह शोपानस्तः,
माषितः पुमाननेन माषितपुंस्तः, न विद्यते अर्थोऽस्तिन् निरर्थ-
कम्, अनर्थकम् ।

४५ । इनन्तात् खियाम् ।

त्रीलिङ्गे, इन्भागात्तु शब्देर उठेर कप् हय । यथा, बहवोऽस्तां
धनिनः बहुधनिका नगरी, बहवोऽस्तां वाग्मिनः बहुवाग्मिका सभा ।

४६ । चट्टन्त नदीभ्याच्च ।

श्वकारात्तु ओ नदीमृज्जक शब्देर उठेर कप् हय । यथा, श्वदत्तु—
एकपिण्डकः, समात्तकः, उत्तमर्त्तका ; नदीमृज्जक—उत्तपत्तीकः,
बहुक्तमारीकः ।

४७ । शेषाद्विभाषा ।

पूर्वोक्त भिन्नेर उठेर विकल्पे कप् हय । यथा, उत्तधन्तस्तः,
उत्तधनुः ; लभ्यशस्तः, लभ्यशाः ; सुख्तिशिरस्तः, सुख्तिश-
रिराः ; अर्जितधनक, अर्जितधनः ।

४८ । नेयस्तुनः ।

ईयस्तुन् प्रत्यशात्तु शब्देर उठेर कप् हय ना । यथा, बहुप्रेयान्,
बहुप्रेयसी ।

४९ । न प्रश्चसायां भातुः ।

(६६) उरम्, उपानह्, पुम्, पयम्, दधि, मधु, शाळि,
रसिम्, अनड्ह्, नौ, निर् ओ नज्जपर्जक अर्थ ।

प्रशंसा बुझाइले, भाट शब्देर उठर कप् हर ना । यथा, सुभाता,
पञ्चतभाता, साधुभाता । अन्यत्र, मूर्खभाटकः, बड्डभाटकः ।

५० । न नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ।

आङ्ग बुझाइले, नाडी ओ तन्त्री शब्देर उठर कप् हर ना । यथा,
बड्डनाडिः कायः, बड्डतन्त्रीर्योवा । औंग ना बुझाइले, बड्ड-
नाडीकः स्वाङ्गः, बड्डतन्त्रीका दीया ।

५१ । सुप्रातादयः ।

वहडीहि समासे, सुप्रात प्रभृति शब्द निपातने मिल्ल हय । यथा,
शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः, शोभनं दिवास्य सुदिवः, चतस्रोऽच्युतः
अस्य चतुरच्चः ।

हन्त्र ।

१ । हन्त्रः ।

ऐ प्रेकरणे वे समास विशित हइतेछे, ताहार नाम हन्त्र ।

२ । परलिङ्गं हन्त्रे ।

हन्त्र समास हइले, समष्ट भाग पर पदेर लिङ्ग प्राप्त हय ।

३ । द्वृतरैतरयोगे ।

परस्पर योग बुझाइले, हन्त्र समास हय । यथा, हरिष्व हरस्व
हरिहरौ, रामस्व लक्ष्मणस्व रामलक्ष्मणौ, भीमस्व अर्जुनस्व
भीमार्जुनौ, धर्मस्व खदिरस्व पलाशस्व धर्मखदिरपलाशः, कन्दस्व
कूलस्व फलस्व कन्दमूलफलानि, गृह्यस्व स्वर्यस्व रुपस्व ईमस्व गन्त्यस्व
गृह्यस्वर्यरुपरमगन्धाः । हरिहरौ, ए छले हरिपदार्थ ओ
हरपदार्थेर परस्पर योग बुझाइतेछे ; धर्मखदिरपलाशः,
एछले धरपदार्थ, खदिरपदार्थ, ओ पलाशपदार्थेर परस्पर
योग बुझाइतेछे ।

४। समाहारे च ।

दुइ वा बहु प्रार्थेर मर्यादार दुखाइल, हंस मर्याद इय ।

५। प्राणि दृष्टि सेनाङ्गनाम् ।

दृष्टिसामें प्राण्यज्ञ, तृष्णाज्ञ, ओ सेनाङ्ग वाचक पदेर समाहार इय । यथा, प्राण्यज्ञ—प्राणिष्व पादस्त्र पाणिपादम्, करस्त्र चरणस्त्र करचरणम्, दनस्त्र ओषस्त्र दन्तौषम्, कर्णस्त्र नासिका च कर्ण-नासिकम्, भुवौ च ललाटौ च भूललाटम्, इष्टस्त्र उटरस्त्र उठो-दरम् ; तृष्णाज्ञ—प्राणिष्व छदङ्गस्त्र प्राणिष्व छदङ्गम्, शङ्खस्त्र इन्दु-मिष्ठ शङ्खिन्दुभि, भेरी च पटहस्त्र भेरीपटहम्, कषमस्त्र गाम्बा-रस्त्र कषमगाम्बारम्, धैवतस्त्र पञ्चमस्त्र धैवतपञ्चमम्, पञ्जस्त्र मध्यमस्त्र पञ्जमध्यमम् ; सेनाङ्ग—रथिकास्त्र अस्त्रारोहास्त्र रथि-कास्त्रारोहम्, शक्तीकास्त्र यादीकास्त्र शक्तीकयादीकम्, पर-शवस्त्र करबालास्त्र परशुकरबालम्, धनुष्मि च शरास्त्र धर्तशरम्, शरास्त्र दृणीरास्त्र शरदृणीरम् (६७) ।

६। नदीवाचिनां लिङ्गभेदे ।

लिङ्गेर भेद थाकिले, नदीवाचक पदेर समाहार इय । यथा, गङ्गा च शोणस्त्र गङ्गाशोणम्, उज्ज्वल दूरावती च उज्ज्वरावति, बद्धपुत्रस्त्र चन्द्रभागा च बद्धपुत्रचन्द्रभागम् । लिङ्गभेद ना थाकिले हय न । यथा, गङ्गा च अहुना च गङ्गायहुने, सरस्त्रती च उषहती च सरस्त्रतीउषहत्यौ ।

७। देशवाचिनास्त्र ।

लिङ्गभेद थाकिले, देशवाचक पदेर समाहार इय । यथा, कुरुस्त्र

(६७) सेनाङ्गवाचक पदेर केवल बहुबचने मर्यादार हय, अन्य बचने हय न । यथा, शरस्त्र दृणीरस्त्र शरदृणीरौ, शक्तिस्त्र परशुस्त्र करबालस्त्र शक्तिपरशुकरबालाः ।

कुरुक्षेत्रम् कुरुक्षेत्रम्, कुरवस्त्र जाङ्गलम् कुरुजाङ्गलम्, मथुरा
च पाटलिपुत्रम् मथुरापाटलिपुत्रम् । लिङ्गभेद न। थोकिले हय
न। यथा, मद्रास्त्र केकयास्त्र मद्रकेकयाः, विदेहास्त्र करिङ्गास्त्र
विदेहकलिङ्गाः । ग्रामवाचक पदेर समाहार हय न। यथा,
जाम्बवस्त्र शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ ।

८। वा पश्य शकुनि कुट्रजन्तुवाचिनां वज्ज्वचने ।

वज्ज्वचने, पशुवाचक, शकुनिवाचक, ओ कुदुजस्त्रवाचक पदेर विकल्पे
समाहार हय । यथा, पशुवाचक—गावस्त्र महिषास्त्र गोमहिषम्,
गोमहिपाः; दृकास्त्र कुरुज्ञास्त्र दृक्कुरुज्ञम्, दृक्कुरुज्ञाः; गोमायवस्त्र
गहंभास्त्र गोमायुगहंभम्, गोमायुगहंभाः; शकुनिवाचक—हंसास्त्र
सारसास्त्र हंससारसम्, हंससारसाः; वकास्त्र चक्रवाकास्त्र वकचक्र-
वाकम्, वकचक्रवाकाः; वोकिलास्त्र मयूरास्त्र वोकिलमयूरम्,
वोकिलमयूराः; कुदुजस्त्रवाचक—दंशास्त्र मशकास्त्र दंशमशकम्,
दंशमशकाः; यूकास्त्र मञ्चिकास्त्र यूकमञ्चिकम्, यूकमञ्चिकाःः.
मकुणास्त्र पिपीलिकास्त्र मकुणपिपीलिकम्, मकुणपिपीलिकाः ।

९। फल टण्ण तद्वाचकानास्त्र ।

वज्ज्वचने, फलवाचक, तुणवाचक, ओ त्रुणवाचक पदेर विकल्पे समा-
हार हय । यथा, फलवाचक—बद्राणि च आमलकानि च बद्रा-
मलकम्, बद्रामलकानि; खर्जुराणि च नारिकेलानि च खर्जुर-
नारिकेलम्, खर्जुरनारिकेलानि; ब्रीहयस्त्र यवास्त्र ब्रीहियवम्,
ब्रीहियवाः; सुहास्त्र माघास्त्र सुहनाषम्, सुहनाषाः; तुणवाचक—
कुशास्त्र काशास्त्र कुशकाशम्, कुशकाशाः; त्रुणवाचक—अश्वत्यास्त्र
न्ययोधास्त्र अश्वत्यन्ययोधम्, अश्वत्यन्ययोधाः ।

१०। नित्यं नित्यविरोधिनाम् ।

ऐ मकल जड़ परम्परा नित्यविरोधी, वज्ज्वचने, उद्धाचक पदेर

बित्त समाहार हय । यथा, अहयन् नकुलास्त्र अहिनकुलम्, काकास्त्र उलूकास्त्र काकोलूकम्, माज्जारास्त्र मृषिकास्त्र माज्जारमृषिकम् ।

११ । गवाश्वप्रस्तीनास्त्र ।

गवास्त्र (६८) प्रेलूडित्र बित्त समाहार हय । यथा, गवास्त्र अज्ञास्त्र गवास्त्रम्, अजास्त्र अविकास्त्र अजाविकम्, पुत्रास्त्र पौत्रास्त्र पुत्रपौत्रम् ।

१२ । विभाषा पूर्वीपरादीनाम् ।

पूर्वीपर प्रेलूडित्र विकल्पे समाहार हय । यथा, पूर्वज्ञ अपरज्ञ पूर्वीपरम्, पूर्वीपरे; अधरं च उत्तरं च अधरोत्तरम्, अधरो-उत्तरे; दर्थि च दृष्टं च दधिष्ठितम्, दधिष्ठते ।

१३ । विश्वानामविशेषणानास्त्र ।

परमपरविकृष्ट पदार्थेर विकल्पे समाहार हय । यथा, श्रीतञ्ज उष्णस्त्र श्रीतोष्णम्, श्रीतोष्णे; सुखञ्ज इःखञ्ज सुखइःखम्, सुख-इःखे; आलोकञ्ज अन्धकारञ्ज आलोकान्धकारम्, आलोकान्ध-कारे । विशेषण हइले हय न । यथा, श्रीतोष्णे पथसी ।

१४ । शूद्राणामनिरवसितानां नित्यम् ।

शुद्रवाची पद्मेर बित्त समाहार हय । यथा, गोपास्त्र नापितास्त्र

(६८) गवास्त्रम्, गवाविकम्, गवेडकम्, अजाविकम्, अजै-डकम्, कुञ्जवामनम्, कुञ्जकिरातम्, उच्चपौत्रम्, अवण्डालम्, स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्, शाटीपटीरम्, शाटीप्रच्छाटम्, शाटीपट्टिकम्, उड्ढखरम्, उड्ढशशम्, मूलशक्त्, मूलपुरोषम्, यक्षनेदम्, मांसशोणितम्, दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्ज्जनशिरि-षम्, अर्ज्जनपुरुषम्, दण्डोपञ्चम्, दासीदाहम्, कुटीकुटम्, भाग-वतीमागवतम् ।

गोपनापितम्, कर्माराश्च कुम्भकाराश्च कर्मारकुम्भकारम्,
ताम्बूलिकाश्च तन्तवृयाश्च ताम्बूलिकतन्तवायम् । निरवगित (६९)
शुद्धेत्र इति ना । यथा, चण्डालाश्च वृतपाश्च चण्डालवृतपाः ।

१५ । न दधिपयः प्रभृतीनाम् ।

दधिपयस् (१०) प्रभृतिर मर्गाशास्त्र इति ना । यथा, दधिपयसी,
सर्पिर्मधुनी, शुक्लकण्णौ, दीक्षातपसी, उत्तूखुलसुसते ।

१६ । अश्ववर्गं दघहन्तात् समाहारे ।

मर्गाशास्त्रद्वंश्च, चर्वाण्णु, दकाराण्णु, वकाराण्णु, ओ हाण्णु शज्जेत्र ऊळेत्र च
इत्य । यथा, वाक्त्वचम्, श्रीस्त्रजम्, समिद्वषदम्, सम्पदिपदम्,
वाक्त्विषम्, वाग्विष्मुषम्, छत्रोपानहम्, घेतुगोडहम् । मर्गाशास्त्र
ना इत्येत्र इति ना । यथा, श्रीस्त्रजौ, प्राष्टश्चरदौ ।

१७ । चटहन्ताद्वन्ते डा विद्यागोतसम्बन्धे ।

दिद्यामशृक ओ गोत्रमशृक थोकिल, एव॑ शकाराण्णु शक पत्रदही
इत्येत्र, शकाराण्णु शज्जेत्र ऊळेत्र डा इत्य, उ ई६, आ थाँके । यथा,
दिद्यामशृक—होता च पोता च होतापोतारौ, नेष्टा च उद्गाता
च नेष्टोद्गातारौ; गोत्रमशृक—माता च पिता च मातापितरौ,
बाता च ननान्दा च याताननान्दारौ ।

१८ । पुच्छे च ।

(६९) यैर्भुक्ते पात्रं संखारेणापि न शुद्धति ते निर्द्वसिताः ।

(१०) दधिपयस्, • सर्पिर्मधु, मधुसर्पिस्, बद्धप्रजापति,
शिववैश्वरण, खीन्दविशाल, परिव्राट्कौशिक, प्रवग्योपसठ,
शुक्लकण्ण, इध्यवर्तिस्, दीक्षातपस्, अद्वातपस्, नेधातपस्,
चध्यवनतपस्, उत्तूखुलसुसत, आद्यवसान, अद्वामिधा ।

१४६

व्याकरणकोशी ।

पूर्वशब्द परे थाकिले, श्वसन शब्देर उठ्र डा हय । यथा, पिता च पुत्रस्तु पितापुत्रौ, माता च पुत्रस्तु मातापुत्रौ ।

१९ । देवतावाचिनां पूर्णात् ।

देवतावाची पदेर हम्ह हइले, पूर्ख पदेर उठ्र डा हय । यथा, हृष्ट्व वहयस्त हन्द्राष्ट्रहयौ, मित्र्व वहयस्त मित्राष्ट्रहयौ, स्त्रीर्व अन्द्रमास्त्र स्त्रीर्वाष्ट्रमसौ ।

२० । न ब्रह्मप्रजापत्यादेः ।

ब्रह्मप्रजापति प्रभृतिर उठ्र डा हय न । यथा, ब्रह्मा च प्रजापतिस्त ब्रह्मप्रजापती, अग्निस्त वायुस्त अग्निवायु, वायुस्त अग्निस्त वायुग्नी ।

२१ । ईद्गनेः सोमवहयाथोः ।

सोम ओ वहया शब्द परे थाकिले, अग्नि शब्देर उठ्र रैत्त हर त इत् । यथा, अग्निस्त सोमस्त अग्नीष्मीमौ, अग्निस्त वहयस्त अग्नीवहयौ ।

२२ । दिवो द्यावा ।

पूर्खरुदी दिव् श्वाने द्यावा हय । यथा, द्यौस्त भूमिस्त द्यावाभूमी, द्यौस्त जमा च द्यावाजमे ।

२३ । दिवस् च पृथिव्याम् ।

पृथिवीशब्द परे थाकिले, दिव् श्वाने द्यावा ओ दिवस् हय । यथा, द्यौस्त पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ दिवस्तुपृथिव्यौ ।

२४ । मातरपितरौ ।

निपातने गिञ्छ हय । यथा, माता च पिता च मातरपितरौ ।

२५ । दम्यती जम्यती वा ।

जावा ओ पति शब्दे मधान हडेले, विकल्पे दम्यती ओ जम्यती हय । यथा, जावा च पतिस्त जावापती, दम्यती, जम्यती ।

२६। नित्यं लोपुं स्वाहयः ।

द्वन्द्वसमास हइले, लोपुंसौ (७) प्रभृति निपातने मिळ हय । यथा; लो च पुमांश्च लोपुंसौ, वाक् च मनस्य वाञ्छनसे, नक्षत्रं दिवा च नक्षन्दिवम्, रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम्, अहर्नि च दिवा च अहर्दिवम्, अहस्य रात्रिर अहोरात्रः ।

२७। स्वरूपाणामेकयेष एकविभक्तौ ।

एकविभक्ति हइले, समानाकार अनेक पदेर एकमात्र अवशिष्ट थाके । ये पदेर एकशेष हइले, अवशिष्ट पद विवचनात्, वहु पदेर एकशेष हइले, अवशिष्ट पद विवचनात् हय । यथा; तद्वच्च तद्वच्च तद्वच्च, तद्वच्च तद्वच्च तद्वच्च तद्वच्चः, फलस्त्र फलस्त्र फलस्त्र, फलस्त्र फलस्त्र फलानि ।

२८। पुमान् लिया ।

समानाकार त्रीवाचक पदेर सहित समास हइले, पुक्षयवाचक पद अवशिष्ट थाके । यथा, ब्राह्मणस्त्र ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ, त्रिकुटस्त्रं श्रुकुटी च त्रिकुटौ । त्रिलिङ्गविमितक आप् इप् प्रभृति विशेष व्यतिरिक्त अन्यान्य अष्टशे समानाकार हওয়া आवश्यक, शब्देर बहुपगत बैलक्षण्य थाकিলে हয় না । यথা, चंद्रस्त्रं शारसी च चंद्रधारस्त्रौ ।

२९। न अक्षिसंज्ञानाम् ।

यक्षिविशेषेर संज्ञावाचक पदेर एकशेष हয় না । यথা, इन्द्रस्त्रं जट्राणी च इन्द्रेन्द्राण्यौ, मवस्त्रं मवानी च मवमवान्यौ ।

(७) लोपुंसौ, घेन्द्रनक्षुहम्, अक्षसामि, वाञ्छनसे, अञ्जिश्चुहम्, दारगवम्, अञ्चष्टीवम्, यद्गीवम्, नक्षन्दिवम्, रात्रिन्दिवम्, अहर्दिवम्, अग्नयजुषम्, अहोरात्रः ।

३० । भात् पुत्रौ स्वस्त् दुष्टिष्ठाम् ।

समूर भृत्यर ओ दुष्टिर महित पुत्रेत् संयास हैले, भृत् ओ पुत्र अवशिष्टे थाके । यथा, भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ, पुत्रस्तु दुष्टिता च पुत्रौ ।

३१ । विभाषा पिता माता ।

भ्रातृशब्देर महित नशास हैले, पितृशब्द विकल्पे अवशिष्टे थाके । यथा, माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ ।

३२ । श्वशुरः श्वश्रा ।

श्वशाशब्देर महित सशास हैले, श्वशृशब्द विकल्पे अवशिष्टे थाके । यथा, श्वच्छ श्वशुरस्त् श्वशुरौ, श्वच्छूश्वशुरौ ।

३३ । नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनं वा ।

नपुंसक भिन्नेर महित नपुंसकेर सशास हैले, नपुंसकशब्द अवशिष्टे थाके, एवं उद्गुपलक्षे विकल्पे एकवचन हय । यथा, शुक्लस्त् शुक्ला च शुक्लस्त् शुक्लम्, शुक्लानि । नपुंसकेर महित हैले, एकवचन हय ना । यथा, शुक्लस्त् शुक्लस्त् शुक्लानि ।

सर्वसमाससाधारण विधि ।

१ । पथो डः समाचे ।

सशास हैले, सशब्देर अस्तुष्टित पथिन् शब्देर उद्गुर ड हय, ड इ६, अ थाके । यथा, पथः समीपम् उपपथम्, अजे पन्थाः अलपथः, दक्षिणस्तां दिशि पन्थाः दक्षिणापथः, महान् पन्थाः महापथः, त्रियाप्तां पथां समाहारः त्रिपथम्, चतुर्थां पथां समाहारः चतुर्थपथम्, रथः पन्थाः अस्तिन् रथपर्यं नगरम्, चेत्वस्त् पन्थास्त् ज्ञेत्रपथौ । अद्यारेत् परवडी हैले नपुंसक हय । यथा, विद्वः पन्थाः विपथम्, गर्हितः पन्थाः उत्पथम्, अपलः पन्थाः अपपथम् ।^१

२ । अनपः ।

समास हैले, समष्टेरु अस्त्वित अप् शब्देर उठेर अनु हय, न है॒,
अ थाके । यथा, विमला आपोऽस्मिन् विमलापं सरः, उद्भूता
आपोऽस्मात् उद्भूतापः कूपः, कूपस्यापः कूपापाः, निर्मला आपः
निर्मलापाः ।

३ । अन्तर्हपसर्गेऽप्यौर्ध्वः ।

हि, अन्तर्ह, ओ उपसर्गेर परवर्णो अप् शब्देर अकार छाने र्हे
हय । यथा, द्वयोर्दिशोः आपोऽस्म द्वीपम्, अन्तरीपम्, नीपम्,
समीपम्, प्रतीपम्, अच्चीपम् ।

४ । अवश्यादिभाषा ।

अवश्यादु उपसर्गेर परवर्णों हैले, विकल्पे । यथा, प्रेपम्, प्रापम्;
परेपम्, परापम्; अपां समीपम् उपेपम्, उपापम् ।

५ । समापानूपौ ।

समाप ओ अनूप निपातने मिल हय । यथा, समापं देवजयनम्,
अनूपो देशः ।

६ । धुरोऽनक्ते ।

समास हैले, समष्टेरु अस्त्वित धुर् शब्देर उठेर अनु हय, न है॒,
अ थाके । यथा, राज्ञो धूः राजधुरा, महती धूः महाधुरा,
मृता धूरनेन मृतधुरः । अक्ष शब्देरु सम्बन्ध थाकिले हय ना । यथा,
अच्चस धूः अच्चधूः, डठा धर्म्यिन् डठधूः अच्चः ।

७ । ऋच्चव्य ! ।

समष्टेरु अस्त्वित ऋच् शब्देर उठेर अनु हय । यथा, अर्हम् ऋचः
अर्हव्यः (७२), अधिगता ऋक् अनेन अधिगतव्यः ।

୮ । ନଜୋ ମାଣ୍ୟକେ ।

ମାଣ୍ୟକ ବୁଝାଇଲେ, ନକ୍ଷେତ୍ର ପରବତୀ କୃତ୍ସଂ ଶଦେର ଉତ୍ତର ଅନ୍ତର ହୁଏ ।
ସଥା, ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଵୀପ ମାଣ୍ୟକ : । ଅନ୍ୟତ୍ର, ଅନ୍ତକ୍ରୂଷାମ ।

୯ । ବହୁଦ୍ଵାରୀ ।

ବହୁଦ୍ଵାରୀ ବୁଝାଇଲେ, ବହୁଦ୍ଵାରୀ ପରବତୀ କୃତ୍ସଂ ଶଦେର ଉତ୍ତର ଅନ୍ତର ହୁଏ । ସଥା,
ବହୁଦ୍ଵାରତ୍ୟ : । ଅନ୍ୟତ୍ର, ବହୁଦ୍ଵାରମ୍ ।

୧୦ । ପ୍ରତ୍ୟନ୍ତଦେଖ୍ୟୋ ଲୋକ : ।

ପ୍ରତି, ଅନ୍ତ, ଅବ, ଏଇ ଡିନେର ପରବତୀ ଜୋମନ୍ ଶଦେର ଉତ୍ତର ଅନ୍ତ
ହୁଏ । ସଥା, ପରିଜୋମମ୍, ଅନ୍ତଜୋମମ୍, ଅବଜୋମମ୍ ।

୧୧ । ବାଜନ୍ତ୍ର ।

ପ୍ରତି, ଅନ୍ତ, ଅବ, ଏଇ ଡିନେର ପରବତୀ ବାଜନ୍ତ୍ର ଶଦେର ଉତ୍ତର ଅନ୍ତ
ହୁଏ । ସଥା, ପରିବାଜମ୍, ଅନ୍ତବାଜମ୍, ଅବବାଜମ୍ ।

୧୨ । ଜ୍ଞାଣ୍ୟୋଦକ ପାର୍ବତ୍ୟାମ୍ଭୋ ଭ୍ରମ୍ : ।

ଜ୍ଞାନ, ଉଦକ, ପାର୍ବତ୍ୟ, ଓ ମେଧ୍ୟାବାଚକେର ପରବତୀ ଭୂମି ଶଦେର
ଉତ୍ତର ଅନ୍ତର ହୁଏ । ସଥା, ଜ୍ଞାନମୂଳ୍, ଉଦକମୂଳ୍, ପାର୍ବତ୍ୟମୂଳ୍,
ଦ୍ଵିଭୂମ୍, ଅନ୍ତମୂଳ୍ : ।

୧୩ । ବ୍ରଜ୍ଞ ହଜି ପଲ୍ଯ ରାଜମ୍ଭୋ ବର୍ତ୍ତମଃ : ।

ବ୍ରଜନ୍ତ, ହଜିନ୍ତ, ପଲ୍ଯ, ରାଜନ୍ତ, ଇହାଦେର ପରବତୀ ବର୍ତ୍ତମ୍ ଶଦେର
ଉତ୍ତର ଅନ୍ତର ହୁଏ । ସଥା, ବ୍ରଜବର୍ତ୍ତମ୍, ହଜିବର୍ତ୍ତମ୍, ପଲ୍ଯବର୍ତ୍ତମ୍,
ରାଜବର୍ତ୍ତମ୍ ।

୧୪ । ଅବ ସମନ୍ଧେୟବାମମଃ : ।

ଅବ, ସମ୍ଭ, ର୍ତ୍ତମ୍, ଇହାଦେର ପରବତୀ ତମମ୍ ଶଦେର ଉତ୍ତର ଅନ୍ତର
ହୁଏ, ଅବତମମମ୍, ର୍ତ୍ତମମମ୍, ଅନ୍ତତମମମ୍ ।

१५ । अन्वव सप्तेभ्यो रहसः ।

अनु, अद, तप्त, इहादेव परवर्णो रहस् शब्देर उत्तर अनु हय ।
यथा, अनुरहस्म्, अवरहस्म्, तप्तरहस्म् ।

१६ । उपसर्गादध्वनः ।

उपसर्गेर परवर्णो अध्वन् शब्देर उत्तरै अनु हय । यथा, प्रगतः
अध्वानस् पाष्ठो रथः, अध्वनोऽभावः निरध्वस्, अध्वानं प्रति
प्रत्यध्वस् । अन्यत्र, उत्तमोऽध्वा उत्तमाध्वा ।

१७ । श्वसोऽवसीयःश्वेतोऽभ्याम् ।

श्वस् शब्देर परवर्णो अवसीयस् ओ श्वेतस् शब्देर उत्तर अनु हय ।
यथा, श्वोवसीयस्म्, श्वःश्वेतस्म् ।

१८ । न प्रश्ंसायां स्वतिभ्याम् ।

प्रश्ंसावाची तु ओ अति शक्ति पूर्वे थाकिले, समासान्ति विधि हय
ना । यथा, श्वेतनो राजा सुराजा, श्वेतनो राजा अस्तिन्.
सुराजा देशः, अतिशयेन राजा अतिराजा, सुषखा, अतिषखा,
सुगौः, अतिगौः, सुपन्थाः, सुध्वा ।

१९ । न किमः कुत्सायाम् ।

कुत्सावाची किम् शक्ति पूर्वे थाकिले, समासान्ति विधि हय ना । यथा,
कुत्सितो राजा, किराजा, कुत्सितः सखा किंसखा, कुत्सितः
पन्थाः अस्तिन् किपन्थाः देशः ।

* २० । न नज्ञत्पुरुषे ।

तज्ञपुरुष समासें, नज्ञ पूर्वे थाकिले, समासान्ति विधि हय ना,
यथा, अराजा, असखा, अगौः ।

२१ । पथो विभाषा ।

१५२

व्याकरणक्रीयौ ।

पथिन् शब्देर उठ्र विक्षेपे । समासात् पक्षे नपृ॑सक लिङ्
हरः । यथा, अपवृ॒, अपव्या॑ः ।

२२ । सः समानस्य गोत्राहौ ।

समासे गोत्र प्रकृति शब्द परे थाकिले, समान शब्दस्माने त इय ।
यथा, समानं गोत्रमस्य सगोत्रः, सदृपः, सदर्थः, सपत्रः, सनाभिः,
सदिग्रहः, सनामा, सपवाः, सतीर्थः, सखानः, सदन्तुः, सप्रसन्नः,
सरात्रिः, सज्योतिः, सजनपदः, सप्रस्तुतारी ।

२३ । विभाषा धर्मोदर्श जातीवेष्ट ।

धर्मः, उदर्थः, ओ जातीष शब्द परे थाकिले, विक्षेपे । यथा,
सधर्मा, समानधर्मा; सोदर्थः, समानोदर्शः; सजातीयः,
समानजातीयः ।

२४ । दुरव्यादाशीरादिष्टु ।

आश्रित् प्रकृति शब्द परे थाकिले, अन्य शब्देर ऊहर दु हय, ऊ
है॒, द थाके । यथा, अन्या आशीः अन्यदाशीः, अन्यजिन् आशा
अन्यदाशा, अन्यजिन् आसा अन्यदासा, अन्यजिन् आस्तितः
अन्यदास्तितः, अन्यजिन् उत्सुकः अन्यदुत्सुकः, अन्यजिन् रागः
अन्यद्रागः, अन्यः कारकः अन्यत्कारकः ।

२५ । न दृतीया षष्ठोः ।

तृतीयात् ओ बठ्ठान्तेर हर ना । यथा, अन्येन आशीः अन्याशीः,
अन्यस्ताशीः अन्याशीः ।

२६ । अष्टे विभाषा ।

अर्थशब्द पक्षे थाकिले विक्षेपे । यथा, अन्यस्तार्थः अन्यदर्थः,
अन्यार्थः ।

২৭ । কোঃ কত্ স্বরে তত্পুষ্টে ।

তৎপুৰুষ সমাদে, শৰ্ববৰ্ণপরে থাকিলে, ত্রু শব্দস্থানে কত্ হয় । যথা, ক্রুত্বিতোঽশ্চ: কদম্বঃ, কুৰ্বাত্মত উঙ্গঃ কড়ঙ্গঃ, ক্রুত্বিতমন্ত কদম্বম্, ক্রুত্বিত আচারঃ কদাচারঃ, ক্রুত্বিতমুদকং কড়হকম् ।

২৮ । তি রথ বদেষ্টু ।

তি, রথ, ও বদ শব্দ পরে থাকিলে, ত্রু শব্দস্থানে কত্ হয় । যথা, ক্রুত্বিতাস্ত্রয়ঃ কচ্চযঃ, ক্রুত্বিতো রথঃ কড়ুযঃ, ক্রুত্বিতং বদতি কহঢঃ ।

২৯ । কা পঅচ্ছাঃ ।

যথিন্ত ও অঙ্গ শব্দ পরে থাকিলে, কা হয় । যথা, ক্রুত্বিতঃ, যন্ম্যাঃ কাপথঃ, ক্রুত্বিতমন্তি অস্তি কাজঃ ।

৩০ । ঈষদৰ্থে চ ।

ঈষদ অর্থ বুঝাইলে, ত্রু শব্দস্থানে কা হয় । যথা, কামধূরম্, ঈষদ্বুরমিত্বঃ ; কালবণ্যম্, ঈষদ্বণ্যমিত্বঃ ।

৩১ । বিভাষা পুষ্টে ।

পুষ্ট শব্দ পরে থাকিলে, বিকল্পে । যথা, কাপুষ্টঃ, ত্রুপুষ্টঃ ।

৩২ । কা কত্ কথান্তুষ্টে ।

কথা শব্দ পরে থাকিলে, ত্রু শব্দস্থানে কা, কত্, ও কথ হয় । যথা, কোশাম্, কড়শাম্, কষেশাম্ ।

৩৩ । বিষ্঵ামিত্বাদবঃ ।

বিষ্঵ামিত্ব প্রভৃতি শব্দ নিপাতনে সিদ্ধ হয় । যথা, বিষ্঵স্ত নিত্বং বিষ্঵ামিত্বঃ, বিষ্঵াবস্তঃ, বিষ্঵ানৰঃ, অষ্টাবক্রঃ, অষ্টাপদম্, অষ্টাগবম্, স্বাদলঃ, স্বাদংস্তা, স্বাকর্ণঃ, স্বাপুষ্টঃ, স্বাপদঃ ।

୧୫୪

ব্যাকরণকৌমুদী ।

୩୪ । ସମୋଳ୍ୟଲୋପ: କାମ ମନସୋ: ।

କାମ ଓ ମନସ୍ ଶବ୍ଦ ପରେ ଥାକିଲେ, ସମ୍ଭୂ ଏହି ଅବ୍ୟାରେ ଅଛ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣର ଲୋପ ହୁଏ । ସଥା, ସକାମ:, ସମନା: ।

୩୫ । ତୁମୁଳଚ ।

କାମ ଓ ମନସ୍ ଶବ୍ଦ ପରେ ‘ଥାକିଲେ, ତୁମୁଳ ପ୍ରତ୍ୟାରେ ଅଛ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣର ଲୋପ ହୁଏ । ସଥା, ଗନ୍ତକାମ:, ଗନ୍ତମନା: ।

୩୬ । ଅବଶ୍ୟମ: କୃତ୍ୟ ।

କୃତ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟାର ପରେ ଥାକିଲେ, ଅବଶ୍ୟମ୍ ଶବ୍ଦେର ଅଛ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣର ଲୋପ ହୁଏ । ସଥା, ଅବଶ୍ୟଦେୟମ୍, ଅବଶ୍ୟମାୟମ୍, ଅବଶ୍ୟକନ୍ତାୟମ୍ ।

ଅଲୁକୁ ସମାପ୍ତ ।

୧ । ଅଲୁଗୁନ୍ତରପଦେ ।

ଜୟାମ ହିଲେ, କୋନ୍ତ କୋନ୍ତ ହିଲେ, ଉତ୍ତର ପଦ ପରେ ବିଭକ୍ତିର ଲୋପ ହୁଏ ନା ।

୨ । ପଞ୍ଚମ୍ୟା: ଖୌକାନ୍ତିକ ଦୂରାର୍ଥ ଜ୍ଞାନେଭ୍ୟା: ।

କ୍ଷୋକାର୍ଥ, ଅଣ୍ଟିକାର୍ଥ, ଦୂରାର୍ଥ, ଓ କୃତ୍ୟ ଶବ୍ଦେର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଞ୍ଚମ୍ ବିଭକ୍ତିର ଲୋପ ହୁଏ ନା । ସଥା, ଖୌକାନ୍ତିକ:, ଅଲ୍ଲାନ୍ତିକ:, ଅନିକାଦାଗତ:, ସମୀଦାଗତ:, ଦୂରାଦାଗତ:, ବିପରୀତାଦାଗତ:, ଜ୍ଞାନ୍ତିକ: ।

୩ । ଔଜ୍ଜ୍ଵାଳୋଜ୍ଜ୍ଵାଲମୋଜ୍ଜ୍ଵାଲସ୍ତୁତୀଯାୟା: ।

ଔଜ୍ଜ୍ଵ, ସତ୍ତ୍ଵ, ଅନ୍ତମ, ତମମ୍, ଓ ଅଙ୍ଗମ୍ ଶବ୍ଦେର ପରବର୍ତ୍ତୀ ତୁନୀୟ ବିଭକ୍ତିର ଲୋପ ହୁଏ ନା । ସଥା, ଔଜ୍ଜ୍ଵାଳତମ୍, ସତ୍ତ୍ଵାଳତମ୍, ଅନ୍ତମାଳତମ୍, ତମାଳତମ୍, ଅଙ୍ଗମାଳତମ୍ ।

୪ । ପୁରୋତ୍ତମେ ।

ଅନ୍ତର ଶକ ପରେ ଥାକିଲେ, ପୁରୋତ୍ତମେର ପରବହୁଣ୍ଡୀ ହତୀଆ ବିଭକ୍ତିର
ଲୋପ ହୟ ନା । ସଥା, ପୁରୋତ୍ତମେ ।

୫ । ଜନ୍ମପୌତ୍ରମେ ।

ଅନ୍ତର ଶକ ପରେ ଥାକିଲେ, ଜନ୍ମପୌତ୍ରମେର ପରବହୁଣ୍ଡୀ ହତୀଆ ବିଭକ୍ତିର
ଲୋପ ହୟ ନା । ସଥା, ଜନ୍ମପୌତ୍ରମେ ।

୬ । ଆତମଃ ପୂର୍ଣ୍ଣେ ।

ପୂର୍ଣ୍ଣବାଚକ ଶକ ପରେ ଥାକିଲେ, ଆତମଃ ଶଦେର ପରବହୁଣ୍ଡୀ ହତୀଆ
ବିଭକ୍ତିର ଲୋପ ହୟ ନା । ସଥା, ଆତମନାପଞ୍ଚମୀ, ଆତମନାଦଶମୀ ।

୭ । ଵୈଯାକରଣ୍ୟାତ୍ମାଯାଂ ଚତୁର୍ଥୀଃ ।

ବ୍ୟାକରଣେର ସ୍ନାନୀ ବୁଝାଇଲେ, ଆତମଃ ଶଦେର ପରବହୁଣ୍ଡୀ ଚତୁର୍ଥୀ
ବିଭକ୍ତିର ଲୋପ ହୟ ନା । ସଥା, ଆତମନେପଦମ୍, ଆତମନେମାଧ୍ୟା ।

୮ । ପରାତ୍ମ ।

ପରଶଦେର ଉତ୍ତରଣ ହୟ ନା । ସଥା, ପରାତ୍ମୈପଦମ୍, ପରାତ୍ମୈମାଧ୍ୟା ।

୯ । ହଲଦନ୍ତାତ୍ ସମୟାଃ ସଂଜ୍ଞାଯାମ୍ ।

ସ୍ନାନୀ ବୁଝାଇଲେ, ହଲଦନ୍ତାତ୍ ଓ ଅକାରାନ୍ତ ଶଦେର ପରବହୁଣ୍ଡୀ ବମ୍ବମୀ
ବିଭକ୍ତିର ଲୋପ ହୟ ନା । ସଥା, ବୁଧିଚିତ୍ରଃ, ଲଚିମାରଃ, ଅରହତ-
ତିରକାଃ, ବନେକିଂଶୁକା, କୁପେପିଶାଚକାଃ ।

୧୦ । ଅନ୍ତ ମଧ୍ୟାତ୍ୟାଂ ଗୁରୌ ।

ଗୁର ଶକ ପରେ ଥାକିଲେ, ଅନ୍ତ ଓ ମଧ୍ୟ ଶଦେର ପରବହୁଣ୍ଡୀ ବମ୍ବମୀ
ବିଭକ୍ତିର ଲୋପ ହୟ ନା । ସଥା, ଅନ୍ତେଗୁରଃ, ମଧ୍ୟେଗୁରଃ ।

୧୧ । ଅନୁର୍ମମରକାତ୍ ସାଙ୍ଗାଦକାମେ ।

ସାଙ୍ଗବାଚକ ଶଦେର ପରବହୁଣ୍ଡୀ ବମ୍ବମୀ ବିଭକ୍ତିର ଲୋପ ହୟ ନା । ସଥା,

১৫৬

ব্যাকরণকৌমুদী ।

কষ্টেকালঃ, ভরমিলোমা, শিরমিশিখঃ । কাম শব্দ পরে থাকিলে
হয় । যথা, স্তুত্বকামঃ । মূর্জন् ও মস্তক শব্দের উভয় হয় । যথা,
মূর্জশিখঃ, মস্তকশিখঃ ।

১২ । বিভাষা বন্ধে ।

বন্ধ শব্দ পরে বিকল্পে । যথা, হস্তবন্ধঃ, হস্তবন্ধঃ; পদবন্ধঃ,
পদবন্ধঃ ।

১৩ । তত্পুরূপে কৃতি বক্তৃতাম্ ।

তত্পুরূপ সংগ্রহে, তত্ত্ব প্রত্যয়নিষ্ঠাপ পদ পরে থাকিলে, সম্মো
বিভক্তির লুকের নিয়ম নাই, অর্থাৎ, কোনও কোনও স্থলে হয় না,
কোনও কোনও স্থলে হয়, কোনও কোনও স্থলে বিকল্পে । যথা,
অলুক—অনেবাসী, স্লোরমঃ, কর্ণেজপঃ, পঙ্কেবহঃ, মনমিশ্বঃ;
প্রাষ্টবিজঃ, শরদিজঃ; লুক—কৃত্বচরঃ, স্থাত্তিত্ত্বগ্রামী, কুটস্থঃ;
ব্রহ্মস্থঃ; বিকল্পে—সরাসিজম্ সরোজম্, মনবিজঃ মনোজঃ;
যামিবাসঃ যামিবাসী যামিবাসী ।

১৪ । ষষ্ঠ্যা আকোঞ্চে ।

ভর্তুনা দুর্বাইল, ষষ্ঠী বিভক্তির লুক হয় না । যথা, চৌরস্থ-
তুরম্, দাস্থতনযঃ ।

১৫ । পুত্রে বিভাষা ।

ভর্তুনা দুর্বাইল, ও পুত্র শব্দ পরে থাকিলে, ষষ্ঠী বিভক্তির
বিকল্পে লুক হয় না । যথা, দাস্থাঃপুত্রঃ, দাসীপুত্রঃ; দৃষ্ট্যাঃ-
পুত্রঃ, দৃষ্ট্যাঃপুত্রঃ ।

১৬ । বাচ্চ দিশ্য পশ্চিমো যুক্তি দখল হইবে ।

যুক্তি, দখল, ও হর শব্দ পরে থাকিলে, যথাক্রমে, বাচ্চ দিশ্য, ও
পশ্চিম শব্দের উভয়বর্ণী ষষ্ঠী বিভক্তির লুক হয় না । যথা,
বাচ্চযুক্তিঃ, দিশ্যোদখলঃ, পশ্চিমোহরঃ ।

१७ । देवात् प्रिये ।

प्रिय शब्द परे थाकिले, देव शब्देर परवणीं विभक्तिर लोप हय ना । यथा, देवानाम्नियः ।

१८ । शुनः शैफ पुच्छ लाङ्गूलेष्टु संस्कायाम् ।

संस्का दुखाइले, एवं शैफ, पुच्छ, ओ लाङ्गूल शब्द परे थाकिले, संस्कृ शब्देर परवणीं विभक्तिर लोप हय ना । यथा, शुनःशैफः, शुनःपुच्छः, शुनोलाङ्गूलम् ।

१९ । दिवस्त्र दासि ।

संस्का दुखाइले, दास शब्द परे, दिव् शब्देर परवणीं विभक्तिर लोप हर ना । यथा, दिवोदासः ।

२० । कृतो विद्वा गोत्रस्त्रव्यात् ।

विद्यासमृक्षवाची ओ गोत्रसमृक्षवाची कृकाराल शब्देर परवणीं विभक्तिर लोप हय ना । यथा, कौट्रःपुरः, कौट्रस्त्रव्याती ; पित्रःपुरः, पित्रस्त्रव्याती ।

२१ । विभाषा स्वरू पत्योः ।

स्वरू ओ पति शब्द परे विकल्पे । यथा, मात्रःज्ञासा, मात्रज्ञासा ; पित्रःज्ञासा, पित्रज्ञासा ; दुहितःपतिः, दुहितपतिः ; ननान्तुः-पतिः, ननान्तुपतिः ।

२२ । पात्रेसमितादयः कुत्यायाम् ।

कृता दुखाइले, पात्रेसमित(७३) अकृतिर बग्नी विभक्तिर लोप

(७३) पात्रेसमिताः, पात्रेवस्त्राः, गेहेश्चूरः, गेहेनहीं, गेहेस्त्रोडी, गेहेविजिती, गेहेडपः, गेहेष्ट्रः, गर्भेत्प्रः, गोठेश्चूरः, गोठेष्ट्रुः, गोठेपरितः, गोठेप्रगत्यः इत्यार्दि ।

हय ना । यथा, पात्रेषमिताः, भौजनकाणे पात्रे एव वस्त्रताः, नन्ति
कार्त्तकाणे इत्यर्थः, गेहेश्चूरः, गेहे एव चूरः, नन्ति अन्यत्र इत्यर्थः ।

मध्यपदलोपी मर्यादा ।

१। लोपः ज्ञचिन्मर्यस्य ।

मर्यादा हइले, कोरउ कोरउ छले, मध्य पददेर लोप हय । यथा,
ष्टृतमित्वम् ओदनम् ष्टृतौदनम्, पलमित्वम् अन्तं पलान्तम्, शाक-
प्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः, गत एव प्रत्यागतः गतप्रत्यागतः,
कष्टे स्थितः कालोऽस्य कष्टेकालः, उरवि स्थितानि लोमान्यस्य
उरविष्वोमा. शिरस्ति स्थिता शिखास्य शिरसिशिखः, प्रपत्तितानि
पर्यान्यस्यात् प्रपर्या, अपगतः शोकोऽस्य अपशोकः, निर्गतं मर्दम्
अस्थात् निर्मलः, अभुक्तानि पर्यान्यनवा अपर्या, विगदोऽर्थः
अस्थात् अर्थः, अनुगतोऽर्थोऽस्थित् अनर्थः, अथाभूतोऽर्थोऽस्थित्
अर्थार्थः, प्रतिगतमज्जमस्थित् प्रत्यजः, उत्तर्मितं सुखमनेन उत्तर्मुखः,
अधःक्षतं सुखमनेन अधोसुखः, निर्वद्धं धनमस्य निर्वद्धनः, विचक्षितं
मनोऽस्य विमनाः, उत्कण्ठितं मनोऽस्य उत्कनाः, सुखितं मनोऽस्य
सुमनाः, सुवर्णविकारोऽलङ्घारोऽस्य सुवर्णालङ्घारः, अविद्यमानः
पुन्नोऽस्य अपुन्नः, अविद्यमानः क्रोधोऽस्य अक्रोधः, एकाधिका
विंशतिः एकविंशतिः, एकाधिका विंशत् एकत्रिंशत्, चतुरधिका
दश चतुर्दश, पञ्चाधिका दश पञ्चाटश, पञ्चाधिका विंशतिः पञ्च-
विंशतिः, पञ्चाधिका त्रिंशत् पञ्चत्रिंशत् ।

२। एकस्यैका दशनि ।

दशन् शब्द पत्रे थाकिले, एक शब्द छाने एका दर । यथा, एका-
धिका दश एकादश ।

३। द्वयष्टनोर्हीष्टा संख्यायाम् ।

संज्ञावाचक शब्द परे थाकिले, हि स्ताने द्वा ओ अटन् स्ताने अटा हय । यथा, ह्यधिका दश द्वादश, ह्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः, ह्यधिका त्रिंशत् द्वात्रिंशत् ; अष्टाधिका दश अष्टादश, अष्टाधिका विंशतिः अष्टाविंशतिः, अष्टाधिका त्रिंशत् अष्टात्रिंशत् ।

४ । लेखयस् ।

त्रि स्ताने त्रयम् हय । यथा, त्र्यधिका दश त्रयोदश, त्र्यधिका विंशतिः त्रयोविंशतिः, त्र्यधिका त्रिंशत् त्रयत्रिंशत् ।

५ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभौ सर्वेषाम् ।

चत्वारिंशत् प्रकृति (७६) परे थाकिले, हि स्ताने द्वा, त्रि स्ताने त्रयः, अटन् स्ताने अटा, विकल्पे हय । यथा, ह्यधिका चत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत्, हिचत्वारिंशत् ; ह्यधिका पञ्चाशत् द्वापञ्चाशत्, हिपञ्चाशत् ; त्रयञ्चत्वारिंशत्, त्रिचत्वारिंशत् ; त्रयःपञ्चाशत्, त्रिपञ्चाशत् ; अष्टाचत्वारिंशत्, अष्टचत्वारिंशत् ; अष्टापञ्चाशत्, अष्टपञ्चाशत् ।

६ । नाशीति शताहौ बड्डव्रीहौ ।

अशीति ओ यत प्रकृति संख्यावाचक शब्द परे, बड्डव्रीहि समासे, पूर्वोक्त कार्या हय ना । यथा, ह्यशीतिः, त्र्यशीतिः, हिशतम्, त्रिशहस्रम्, द्विलाः, त्रिचतुराः ।

७ । एकोनस्यैकाक्षैकादौ विभाषा ।

एकोन स्ताने विकल्पे एकाक्ष ओ एकाद्वै हय । यथा, एकोनविंशतिः, एकाक्षविंशतिः, 'एकाद्वैविंशतिः ।

पूर्वनिपात ।

१। उपसर्जनं पूर्वम् ।

समासे उपसर्जनं पदेर पूर्वनिपात हय ।

२। प्रथमालिर्दिष्टं समाप्त उपसर्जनम् ।

समासमूत्रे प्रथमा विभक्तिर सहयोगे याहार निर्देश थाके, ताहाके उपसर्जन कहे । अद्यतीतावे अद्यय प्रत्यक्षि पद, उपपुक्तवे द्वितीयादिविभक्त्यष्ट पद, कर्मधारवे विशेषण प्रत्यक्षि पद, द्वितीये संख्यावाचक पद, उपसर्जन । यथा, अद्ययतीतावे—कुलस्य समीपम् उपकुलम्, ज्ञानमन्तिक्रम्य यथाज्ञानम्, वर्णनामार्त्पूर्व्येण अनुवर्ण्यम्, तथामन्तपरित्यज्य सत्याम्, यामाद्विःः वहिर्घामम्, पाटलिपुत्रात् आ आपाटलिपुत्रम्, सप्तद्रस्य पारे पारेवस्त्रम् । उपपुक्तवे—सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः, अन्नं बुभुत्तुः अन्नबुभुत्तुः, वर्षं भोजयः वर्षभोजयः, पित्रा समः पितृसमः, अङ्गेन त्रिकलः अङ्गदिकलः, पाणिनिना प्रणीतम् पाणिनिप्रणीतम्, भूताय बत्तिः भूतबत्तिः, पुत्राय हितम् पुत्रहितम्, व्याघ्रात् भवम् व्याघ्रभवम्, गृहात् निर्गतः गृहनिर्गतः तसोः क्वाया तद्व्याया, क्वन्नः शिखा अग्निशिखा, शास्त्रे प्रवीणः शास्त्रप्रवीणः, पूर्वाङ्गे कृतम् पूर्वाङ्गकृतम् । कर्मधारवे—नीत्यं उत्तरम् नीतोत्तरम्, नवः पञ्चवः नवपञ्चवः, सन् पुरुषः सत्पुरुषः । द्वितीये—पञ्चभिः गोभिः क्रीतः पञ्चग्निः, तथायां क्षोकानां समाहारः त्रिकोकी, तथायां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् ।

३। राजदलादिष्ट परम् ।

राजदल प्रत्यक्षि इले उपसर्जन पदेर परनिपात हय । यथा दलानां राजा राजदलः, वनस्य अये अपेवनम् ।

৪। বা কড়ারাদর্থঃ কর্মধারয়ে ।

কর্মধারয়ের সমাসে, কড়ার প্রতি (৭৫) পদের বিকল্পে পূর্বনিপাত হয়। যথা, কড়ারগজঃ, গজকড়ারঃ; খঙ্গাশয়ঃ, শিশুখঙ্গঃ; দৃষ্টপুরসঃ, পুরসদৃঃ।

৫। সম্মীবিশেষণে বক্তব্রীহী ।

বহুব্রীহি সমাসে, সম্মত্যন্ত ও বিশেষণ পদের পূর্বনিপাত হয়। যথা, সপ্তম্যন্ত—ক্রত্তেকালঃ, ভরমিলোমা; বিশেষণ—হীর্ষবান্তঃ, সহাবলঃ।

৬। বিভাগা প্রিয়স্য ।

প্রিয় শব্দের বিকল্পে পূর্বনিপাত হয়। যথা, গড়পিযঃ, প্রিয়-
গৃডঃ।

৭। সম্মী পরা গড়ায়ৈঃ ।

গড়ু প্রত্যক্ষির যোগে, সম্মত্যন্ত পদের পরনিপাত হয়। যথা, গড়ু-
ক্রান্ত অস্য গড়ুক্রান্তঃ, গড়ঃ শিরসি অস্য গড়ুশিরাঃ।

৮। প্রহরণাদ্যস্ম ।

প্রহরণাদ্যক পদের যোগে, সম্মত্যন্ত পদের পরনিপাত হয়।
যথা, শ্রস্ত পাণৌ অস্য শ্রস্তপাণঃ, দৃশ্যঃ পাণৌ অস্য দৃশ্য-
পাণঃ, খঙ্গঃ করে অস্য খঙ্গকরঃ, ঘনুর্হস্তে অস্য ঘনুর্হস্তঃ।

৯। লিষ্টা পূর্ণী ।

লিষ্টানিষ্পত্তি পদের পূর্বনিপাত হয়। যথা, জনকস্ত্রী, অধীত-
আকরণঃ, ভচ্চিন্তৈহনঃ, ঘৃতাযুধঃ, উত্তৃতদৃশঃ, ভমৰহঃ;
পক্ষৈঃ।

(৭৫) কড়ার, খঙ্গ, কাণ, কুশল, গৌর, দৃষ্ট, মিঞ্চুক, পিঙ্গ,
পিঙ্গল, তরু, জঠর, বধির, বর্বর ইত্যমদি।

१० । आहिताम्याहित् ।

आहिताम्लि प्रत्यक्ष श्वले निष्ठानिष्पग्न पद्मेर विकल्पे पूर्ख-
निपात हय । यथा, आहिताम्लः, अम्याहितः; जातस्त्रः,
स्त्रजातः; जातपुत्रः, पुत्रजातः; जातदनः, दनजातः;
जातमस्तः, इमस्त्रजातः; तैलपीत, पीततैलः; छतपीतः;
पीतछतः; मद्यपीतः, पीतमद्यः; सुरापीतः, पीतसुरः;
भार्याठः, ऊङ्मायः; अर्थगतः, गतार्थः; प्राम्भालः, कालप्रामः;
अस्तुद्यतः, उद्यतामिः ।

११ । अल्पस्वरं छन्दे ।

द्वच्छमासे,, अपेक्षाकृत अंपस्वरविशिष्टे
यथा, तालतमालौ, गजतुरङ्गौ, शङ्कुदन्तुभौ, भ्रातृभगिन्यौ,
गोमहिषौ, दंशमशकौ, हंसमारसौ, काककोऽकलौ, अङ्गुष्ठमधुरौ,
तिक्तकषायौ ।

१२ । खराद्यादनं साम्ये ।

खरसाम्यश्वले, खरादि अकाराण्ड पद्मेर पूर्खनिपात हय । यथा,
अस्त्रगजौ, अङ्गतिक्तौ, अनलपद्मनौ, अच्युतमहेशौ, अचलमस्त्रौ,
दन्तशङ्कौ, दूषभवौ, उद्धुखरौ, ऊङ्मिळे ।

१३ । शूद्रहन्तस्त्रे ।

खरसाम्यश्वले, इकाराण्ड ओऽकाराण्ड पद्मेर पूर्खनिपात हय ।
यथा, हरिहरौ, रविबुधौ, पटुशुलौ, लड्डठौ ।

१४ । 'अभर्हितस्त्रे ।

अभर्हित वोधक पद्मेर पूर्खनिपात हय । यथा, मातापिमरौ,
तापमवाचकौ ।

१५ । लंघुवर्ष्यस्त्रे ।

লঘুবিশিষ্ট পদের পূর্বনির্পাত হয় । যথা, ক্রমকাম্ভ, নৰ-
নীরৌ, বৰতকৈযুক্তৌ ।

১৬। আতা চ জ্ঞাযান् ।

ঙ্গাক্ষভূত্বাচক পদের পূর্বনির্পাত হয় । যথা, যুধিষ্ঠিরাঞ্জুনৌ,
চৃতরাঙ্গুপাত্তু, বৰদেবজ্ঞানৌ ।

১৭। ক্ষত্র লক্ষণাত্মামাত্পুঞ্জ্যণ ।

ক্ষত্রবাচক ও নক্ষত্রবাচক পদের, আনুপূর্খ্য অনুসারে, পৌর্ণাপর্য-
নিয়ম । যথা, ক্ষত্রবাচক—ক্ষেমলগ্নিশিরৌ, শিশিরবসন্তৌ, বসন-
নিদানৌ; নক্ষত্রবাচক—অশ্বিনীমহল্লাসৌ, জলিকারোহিণ্যাসৌ ।
অক্ষরসাম্যস্থলে এই নিয়ম ।

১৮। ব্রাহ্মাণ্ড ।

ব্রাহ্মণাদির্বর্ণবাচক পদেব, আনুপূর্খ্য অনুসারে, পৌর্ণাপর্যনিয়ম ।
যথা, ব্রাহ্ম্যাজ্ঞবিদ্যৈহস্মৃদ্বাঃ ।

১৯। অনিয়মো ধন্মাদী ।

ধর্মপ্রভৃতির প্রয়োগে পৌর্ণাপর্যের নিয়ম নাই । যথা, ধন্মাদীঁ
অর্থধন্মাদীঁ; কামাদীঁ, অর্থকামৌ; শব্দাদীঁ, অর্থশব্দৌ; বৰ-
বজ্জৌ, বধূবৰৌ; মর্দিমেধুনৌ, মধুমর্দিষৌ; আদ্বলৌ, অলাদী;
গুণঢন্ডৌ, হঢ়িগুণ্ডৌ ।

সর্বসমাসশেষ ।

২। সমাসস্তুর্বিধঃ ।

পাণিনিমত্তে সমাস অং্যযীমাব, তত্পুরূপ, বক্তব্রীহি, দ্বন্দ্ব, এই
চতুর্বিংশ; কর্মধার্ব ও দ্বিত্তী বড়সমাস বলিয়া পরিগণিত রহে,
উহারা তৎপুরুষের অন্তর্ভূত । কোরও কোরও মাত্ত, কর্মধার্ব
ও দ্বিত্তী, বড়সমাস বলিয়া নির্দিষ্ট ; তর্কতে সমাস বড়্বিধ ।

২। পূর্বপদার্থপ্রধানোঽয়ৈমিতি: ।

অব্যাক্তিভাব সমাদে, পূর্বপদার্থ প্রধানত্বে প্রতীয়মান হয়। উপ-
স্থহস্ম, যথাগৰ্ত্ত, ইত্যাদি স্থলে, উপ, অঘা, প্রভৃতি পূর্ব পদার্থ
প্রধান ভাবে প্রতীয়মান হইয়া থাকে।

৩। উচ্চরপদার্থপ্রধানস্তত্ত্বমুক্তি: ।

তৎপুরুষ সমাদে, উচ্চর পদার্থ প্রধান ভাবে প্রতীয়মান হয়। তত্ত্ব-
চ্ছায়া, গঙ্গাজলস্ম, ইত্যাদি স্থলে, ছায়া, জল, প্রভৃতি প্ররপদার্থ
প্রধান ভাবে প্রতীয়মান হইয়া থাকে।

৪। অন্যপদার্থপ্রধানো ব্রহ্মবীহি: ।

বছুব্রীহি সমাদে, সমস্যামান কোনও পদার্থ প্রধান ভাবে প্রতীয়মান
না হইয়া, তদুপসংক্রিত অন্য পদার্থ প্রধান ভাবে প্রতীয়মান হয়।
ব্রহ্মবন:, দীর্ঘবাস্তব:, ইত্যাদি স্থলে, ব্রহ্ম, বন, দীর্ঘ, বাস্তব, প্রভৃতি
কোনও পদার্থই প্রধান ভাবে প্রতীয়মান হয় না; কিন্তু বহু ধন
এ দীর্ঘ বাস্তব বিশিষ্ট ব্যক্তিগত অন্য পদার্থ প্রধান ভাবে
প্রতীয়মান হইয়া থাকে।

৫। উভয়পদার্থপ্রধানো ব্লন্দ: ।

দুদু সমাদে, সমস্যামান উভয় পদার্থই প্রধান ভাবে প্রতীয়মান হয়।
অস্ত্রগজৌ, তালতমালৌ, ইত্যাদি স্থলে, অস্ত্র, গজ, তাল, তমাল,
প্রভৃতি যাবতীয় পদার্থই প্রধান ভাবে প্রতীয়মান হইয়া থাকে।

কিন্তু, সকল স্থলে এই সকল লক্ষণের নয়াবেশ হয় না, স্থল-
বিশেষে বাতিচার লক্ষণ হইয়া থাকে। বনগোদাবহস্ম, উজ্জ্বল-
স্থলস্ম, ইত্যাদি অব্যাক্তিভাবে, পূর্ব পদার্থ প্রধান ভাবে প্রতীয়মান
না হইয়া, অন্য পদার্থ প্রধান ভাবে প্রতীয়মান হইয়া থাকে। অক্ষি-
স্থলঃ আপনজমিবিকঃ ইত্যাদি তৎপুরুষে, উচ্চর পদার্থ প্রধান ভাবে
প্রতীয়মান না হইয়া, অন্য পদার্থ প্রধান ভাবে প্রতীয়মান হয়।

হিত্বাৎ, পত্রুণ্যাঃ, ইত্যাদি বচ্ছব্রীহিতে, অন্য পদার্থ প্রধান ভাবে
প্রতীয়মান না হইয়া, উভয় পদার্থকে প্রধান ভাবে প্রতীয়মান হয়।
হংসমারম্বন, দংশমগ্রকম, ইত্যাদি হচ্ছে, উভয় পদার্থ প্রধান ভাবে
প্রতীয়মান না হইয়া, তৎসমাহারকুণ অন্য পদার্থ প্রধান ভাবে
প্রতীয়মান হয়। সুতরাং, পুরোকুল লক্ষণ সকল প্রাণিক অভিপ্রাণে
মিদিষ্ট; অর্থাৎ, প্রায় সকল স্থলে তত্ত্ব লক্ষণের সমাবেশ হয়,
কোনও কোনও স্থলে হয় না, এই তাৎপর্য; এজন্য, অনেকে
দ্বায়েণ পুরুষটার্থপ্রধানৌভ্যবীভাবঃ, দ্বায়েণৌভ্যর্পটার্থপ্রধানঃ
নত্মুক্তবঃ, দ্বায়েণান্বয়পটার্থপ্রধানৌ বচ্ছব্রীহঃ, দ্বায়েণৌভ্যপটার্থ-
প্রধানৌ হচ্ছঃ, এই ক্রমে, অব্যবীভাবপ্রভৃতির লক্ষণে দ্বায়েণ
এই পদের ঘোজনা করিয়া থাকেন।

বক্তব্য, তৎসমাসের অধিকাবে যে সমস্ত সমাস বিহিত
হইয়াছে, সেই সমুদয় তৎসমাসসংজ্ঞাভাজন; অর্থাৎ অব্যয়ী-
ভাবপ্রকরণে যে সমস্ত সমাস বিহিত হইয়াছে, উহাদের নাম
অব্যয়ীভাব; তৎপুরুষপ্রকরণে যে সমস্ত সমাস বিহিত হইয়াছে,
উহাদের নাম তৎপুরুষ; বচ্ছব্রীহিপ্রকরণে সে সমস্ত সমাস
বিহিত হইয়াছে, উহাদের নাম বচ্ছব্রীহি; দ্বন্দ্বপ্রকরণে যে
সমস্ত সমাস বিহিত হইয়াছে, উহাদের নাম দ্বন্দ্ব।

ভ্যবপটার্থপ্রধানৌ হচ্ছঃ, এই লক্ষণে উভয় শব্দ সম্যক্ষ সংলগ্ন
নহে। উভয় পদে ঘেরুপ দ্বন্দ্ব সমাস হয়, বচ্ছ পদেও সেইঘেরুপ
হইয়া থাকে। ফলতঃ, কেবল অব্যয়ীভাব সমাস দুই পদে হয়,
দ্বন্দ্ব ও বচ্ছব্রীহি দুই পদে ও বচ্ছপদে, তৎপুরুষ প্রায় সকল স্থলে
দুই পদে হইয়া থাকে, কোনও কোনও স্থলে বচ্ছ পদেও দেখিতে
পাওয়া যায়। বক্তব্যঃ, দ্বন্দ্বলক্ষণে উভয়শব্দস্থলে অনেকশব্দনিবেশ
আবশ্যক।

୬ । ବଙ୍ଗବ୍ରୀହିର୍ଭିବିଧଲାଭୁଣ୍ସଂବିଜ୍ଞାନୋତଭୁଣ୍ସଂବିଜ୍ଞା-
ନସ୍ତଃ ।

ବଙ୍ଗବ୍ରୀହି ଦ୍ଵିତୀୟ, ତଥୁଣ୍ସଂବିଜ୍ଞାନ ଓ ଅତଥୁଣ୍ସଂବିଜ୍ଞାନ । ସେ
ଛଲେ, ସମୀକ୍ଷାବୋଧିତ ଅନ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ନ୍ୟାୟ, ସମସ୍ୟାମାନ ପଦାର୍ଥରେ
ପରିଚ୍ଛାରାତ୍ମକ କ୍ରିୟାପ୍ରଭୃତିର ସହିତ ଅନ୍ୟ ହୟ, ଉହାକେ ତଥୁଣ୍ସଂ-
ବିଜ୍ଞାନ, ଆର ସେ ଛଲେ ସମସ୍ୟାମାନ ପଦାର୍ଥର କ୍ରିୟାର ସହିତ ଅନ୍ୟ
ହୟ ନା, ଉହାକେ ଅତଥୁଣ୍ସଂବିଜ୍ଞାନ ବଲେ । ଲକ୍ଷ୍ଵକର୍ଯ୍ୟମାନ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦି
ଛଲେ, ଆନୟନକ୍ରିୟାତେ ଲମ୍ବକର୍ଣ୍ଣବଶିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ୟ ହିଁତେହେ,
କିନ୍ତୁ ଲମ୍ବ କର୍ଣ୍ଣର ଏ ପରିଚ୍ଛାରାତ୍ମକ ଅନ୍ୟ ଆଛେ, ଏହା ତଥୁଣ୍ସଂ-
ବିଜ୍ଞାନ ; ଆର, ହତସୁଦ୍ରମାନ୍ୟ, ଇତ୍ୟାଦି ଛଲେ, ଆନୟନକ୍ରିୟାତେ
ଦୃଷ୍ଟେମୟୁଦ୍ଧ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ୟ ଆଛେ, କିନ୍ତୁ ମୟୁଦ୍ରେ ନାହିଁ, ଏହା ଉହା
ଅତଥୁଣ୍ସଂବିଜ୍ଞାନ ।

୭ । ସମାନାଧିକରଣପଦଘଟିତୋ ଅଧିକରଣପଦଘଟି-
ତତ୍ସ୍ଵ ।

ବଙ୍ଗବ୍ରୀହି ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ଦ୍ଵିତୀୟ, ସମାନାଧିକରଣପଦଘଟିତ ଓ ଅଧି-
କରଣପଦଘଟିତ । ବିଶେଷ୍ୟ ଓ ବିଶେଷଣ ପଦେ ସେ ବଙ୍ଗବ୍ରୀହି ହୟ, ଉହା
ସମାନାଧିକରଣପଦଘଟିତ ; ସଥା, ନୀଳାନ୍ତଃ, ଦୀର୍ଘବାହ୍ନଃ, ତଣ୍ଟା-
କାଥଃ ଇତ୍ୟାଦି ; ସେ ଛଲେ ଅନ୍ୟବିଧ ପଦେ ବଙ୍ଗବ୍ରୀହି ହୟ, ଉହାକେ
ଅଧିକରଣପଦଘଟିତ ବଲେ ; ସଥା, ଟର୍ଣ୍ପାଣିଃ, ଧର୍ମର୍ଭସ୍ : ଇତ୍ୟାଦି ।

ତନ୍ତ୍ରିତ—ପରିଶିଷ୍ଟ

୧ । ପୁନର୍ଭାବିଷ୍ଣୁ ଭାଷିତପୁନର୍ଭାବ୍ସ୍ୟ ।

ତନ୍ତ୍ରିତ, ଲକ୍ଷ, ଚରଟ, ଜାତୀୟ, ଦେଶୀୟ, ଓ ଯାହ ପ୍ରତାପ ପରେ,

ভাবিতপুংক্ষ স্তুলিঙ্গ শব্দেৱ-পুনৰ্জ্ঞাব হয়। যথা, উত্তরস্থা দিশঃ
উত্তরতঃ, উত্তরস্থুঁ দিশি উত্তরতঃ, মৰ্বস্যাং দিশি সৰ্বত্র,
অপিতা ভূতপুঁজো অপিতচরী, জাত্যা ব্রাহ্মণী ব্রাহ্মণজাতীয়া,
ইঁষদুনা পশ্চিমতা পশ্চিমতহেশীয়া, শুল্মিতা পাচিকা পাচক-
পায়া।

২। কল্যাদিষ্ট চ।

কল্য, রূপ, তর, ও তম প্রত্যায় পরে ভাবিতপুংক্ষ স্তুলিঙ্গ শব্দেৱ
পুনৰ্জ্ঞাব হয়। যথা, ইঁষদুনা পশ্চিমতকল্যা, পশ্চিমা
গাচিকা গাযকরূপা, ইয়মনহোরতিশ্যেন নিপুণতরা,
বুদ্ধমাসামতিশ্যেন চপলা চপলতমা।

৩। ঈৰূপোর্বিভাষা।

কল্য প্রভৃতি পরে, ভাবিতপুংক্ষ ঈৰষ্ট ও উৰষ্ট স্তুলিঙ্গের বিকল্পে
পুনৰ্জ্ঞাব হয়। যথা, ইঁষদুনা বিদুষী বিদুষীকল্যা, বিদ্বকল্যা,
পশ্চিমা মেধাবিনো মেধাবিনোরূপা, মেধাবিরূপা ; ইয়মনহোরতি-
শ্যেন মায়াবিনো মায়াবিনোতরা, মায়াবিতরা ; ইয়মাসামতি-
শ্যেন মনোহারিণী, মনোহারিণীতমা, মনোহারিতমা ; বামোহু-
কল্যা, বামোহুকল্যা ; বামোহুরূপা, বামোহুরূপা ; বামোহুতরা,
কামোহুতরা ; বামোহুতমা, বামোহুতমা (৭৬) ।

(৭৬) বৈয়াকরণেৱা উৰষ্টেৱ পুঁৰষ্টাব নিধে করিয়া
বিকল্পে উপেৱ তুলবিধান কৱেন ; আৱ, পুঁৰষ্টাবেৱ অভাবপক্ষে
ঈপেৱ, ছলবিশেষে বিকল্পে ও তুলবিশেষে নিত্য, তুলবিধান
কৱিয়া থাকেন ; তদনুসারে, বিদুষীকল্যা, বিদুষীকল্যা, বিদ্ব-
কল্যা এবং ব্রাহ্মণিকল্যা, ব্রাহ্মণিকল্যা এইকল্প হইতে পারে ।

४ । शब्द वस्तु

मह् प्रत्यय परे, वस्तुर्थ ओ अप्सार्थ भावितपृष्ठ श्रीलिङ्गेर,
युवस्त्राव हर । यथा, वस्त्रीभ्यो हेहि वस्त्रयो हेहि, अस्त्राभं
हेहि अस्त्रयो हेहि ।

५ । त्रित्याग्निष्टव्यवस्था ।

त्र ओ त्रू प्रत्यय परे, उपवाचक भावितपृष्ठ श्रीलिङ्गेर पुः
स्त्राव हर । यथा, निष्टुष्टावा भावः निष्टुष्टात्म्, निष्टुष्टाता ; अपत्ता
भावः अपत्तात्म्, अपत्तता ; सेषादित्या भावः सेषादित्म्, सेष
दिता ; मिष्टादित्या भावः मिष्टादित्म्, मिष्टादित्म ।

B2461!

सम्पूर्ण

PRINTED BY YAJNESWARA MUKHOPADHYAYA,

AT THE SANSKRIT PRESS,

NO. 62, AMHERST STREET, CALCUTTA.

1888.

